

Zsoldos Attila

CSÁK MÁTÉ ÉS TÁRSAI

OLIGARCHÁK ÉS TARTOMÁNYAIK
A 13-14. SZÁZAD MAGYARORSZÁGÁN

ORSZÁGHÁZ KÖNYVKIADÓ

AJÁNLOTT
OLVASMÁNY

Zsoldos Attila

CSÁK MÁTÉ ÉS TÁRSAI

OLIGARCHÁK ÉS TARTOMÁNYAIK A 13–14. SZÁZAD
FORDULÓJÁNAK MAGYARORSZÁGÁN

AJÁNLOTT OLVASMÁNY

Sorozatszerkesztő • Bellavics István

© Országgyűlés Hivatala, 2025

© Szerző, 2025

Szerkesztette • Pelyach István

Felelős kiadó • Such György,
az Országgyűlés Hivatalának főigazgatója
Szöveggondozó, korrektor • Széll Szilvia
Borítóterv • Környei Anikó
Műszaki szerkesztő, tördelő • Fodor Gábor
A térképeket készítette • Nagy Béla
A képeket válogatta • Csukovits Anita
Képfeldolgozás • Fodor Gábor

A könyv az Országgyűlés Hivatala Közgyűjteményi és
Közművelődési Igazgatósága szakmai programjainak keretében készült.
Igazgató • Bellavics István
Az Igazgatóság könyvprogramjának koordinátora • Pelyach István

A borítón A rozgonyi csata miniatúrája a Képes Krónikában
(Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ,
Országos Széchényi Könyvtár Kiemelt Tagintézmény)

ISBN 978-615-6704-34-4

www.orszaghazkonyvkiado.hu

TARTALOM

BEVEZETÉS	4
I. KIRÁLYOK ÉS LÁZADÓK	11
II. A KIRÁLYI HATALOM ELLENFELEI	32
II.1. A Kőszegiek	34
II.1.1. Kőszegi Iván és utódai	49
II.1.2. Kőszegi ifjabb Henrik és utódai	60
II.1.3. Kőszegi Miklós utódai	72
II.2. Aba Amadé és utódai	77
II.3. A Borsák	97
II.4. Kán László és fiai	120
II.5. Csák Máté	132
II.6. A Baboníciók	154
III. KISKIRÁLYOK, TARTOMÁNYURAK, OLIGARCHÁK	168
IV. A KIRÁLYI HATALOM ÚTJA A GYŐZELEMIG	214
V. A KIRÁLY ÉS A TARTOMÁNYOK	249
VI. IDŐREND	265
BIBLIOGRÁFIA	288
Források és forráskiadványok	288
Kézikönyvek	289
Feldolgozások	290
FÖLDRAJZI NEVEK	295
KÉPEK JEGYZÉKE	301

BEVEZETÉS

A magyar krónikás annak a fél évszázados, csaknem szakadatlan küzdelemnek a történetéből, melyet a magyar királyok folytattak a velük szemben akár a fegyveres küzdelemre is kész alattvalóik ellen, egyedül az 1312-ben megvívott rozgonyi csatát tartotta megörökítésre méltónak. Az ütközet közvetlen előzményeiről és lefolyásáról, a harcban elesettek nevezetesebbjeiről becsülettel beszámolt, igaz, nem hibátlanul: ellentmondás terheli ugyanis a csata időpontjának meghatározását. Az eseményre – szerinte – „az Úr ezerháromszáztizenkettedik évében [...] pénteki napon, Szent Vitus és Szent Modestus ünnepén” került sor (Bollók János ford.), csakhogy az említett ünnep 1312-ben csütörtökre esett, így aztán az ütközetet vagy 1312. június 15-én – azaz Szent Vitus és Modestus ünnepén – vívták, vagy pénteken, ez esetben 1312. június 16-án. Nem segíti a tisztánlátást, hogy I. Károly egy 1312. június 11-én kelt oklevele már említést tesz a csatáról, s így értelemszerűen felvetődik annak lehetősége, hogy a nevezetes ütközet napját illetően nemcsak a dátum egyik elemét adta meg tévesen a krónikás, hanem mindkettőt. A csata időpontjaként mindazonáltal az 1312. június 15-i dátum gyökeresedett meg a magyar történetírásban, az említett oklevelet pedig vagy téves keltezésűnek, vagy egyenesen hamisnak tekintik a kor kutatói.

A krónikás döntése mind a mai napig döntően befolyásolja a történeti köztudatban a 13–14. század fordulója körüli évtizedekben történelekről élő képet, mivel azt a látszatot kelti, mintha I. Károly győzelme a rozgonyi síkon a királyi hatalommal szembeszegülők megtörése érdekében vívott harcok végső kimenetelét eldöntő ütközet lett volna. Ez azonban koránt sincs így. A harcok az 1272 és 1321 közötti fél évszázadban folytak a legerőteljesebben, de a végjáték egészen az 1340-es évek elejéig elhúzódott, s ebből az

1. A rozgonyi csata, miniatúra a Képes Krónikában

időszakból több mint száz várostromról, valamint – a rozgonyival együtt – legalább húsz nagyobb csatáról van tudomásunk, s ezek jelentős többségére a rozgonyi ütközet után került sor, mely ilyenformán legfeljebb részsikereknek tekinthető. Mivel azonban a végső győzelemhez többnyire a részsikereken át vezet az út, a rozgonyi csata jelentőségének lebecsülése ugyancsak hiba lenne.

A korszak eseményeinek többségéről, amint azt eddigiek alapján könnyű kitalálni, nem a krónikából szerezhetünk tudomást, hanem a kor fő forrásait jelentő oklevelekből.

Az oklevél a középkor „hivatalos irat”-a volt, s ennek megfelelően meghatározott formák szerint került sor a kiállítására. Egy jelentős részük rendelkezett a mai hivatalos okmányok elmaradhatatlan kellékével, a keltezéssel, ámbár ez sok esetben csupán az év megjelölésére szorítkozott, máskor viszont éppen az maradt el, s csak a hónap és a nap szerepel, ámbár az sem a ma bevett gyakorlat szerint, hanem olykor az egyházi ünnepek segítségével, mint tette azt a krónikás, olykor pedig más módon. Az oklevelek bizonyos fajtái esetében a kiadás helye egészíti ki a keltezést, ami lehetővé teszi a nagyobb számú oklevelet kiállító személyek, közülük is kiváltképpen a királyok tartózkodási helyeinek megállapítását egy-egy adott pillanatban – összefüggő adatsor esetében pedig akár egy utazás állomásai szintén felvázolhatók –, ami igencsak előnyös lehet az eseménytörténet szálainak felgöngyölítésekor, hiszen könnyű belátni, hogy az uralkodó többnyire nem céltalanul tűnik fel országa egyik vagy másik pontján. Az események rekonstruálásakor mindazonáltal a magyar okleveles gyakorlat azon sajátossága van leginkább a segítségünkre, hogy szokás volt az oklevelet elnyerő személy érdemeit hosszabb-rövidebb elbeszélés formájában megörökíteni a jutalom írásba foglalására szolgáló okmányban. Ezek az elbeszélések akár több eseményre vonatkozóan is tarthatnak fenn adatokat, a legtöbbször – bár korántsem kivételt nem ismerő szabályszerűséggel – az egyes események valós sorrendjét tükröző módon. Ha az efféle elbeszélést tartalmazó oklevél még hiánytalan és hibátlan keltezéssel is rendelkezik, akkor viszonylag egyszerű a helyzet: az elbeszélt esemény nyilvánvalóan valamikor az oklevél kiállításának idejét jelző keltezés előtt történt. Szerencsés esetben az is kideríthető, hogy közelebből mikor. Erre ad példát, hogy 1316. júliusának végén I. Károly király

a Baranya megyei „Kőszeg vár alatt” keltez több oklevelet, majd egy néhány hónappal később, október végén kiállított újabb oklevelével az uralkodó a „hűtlenek által tartott Kőszeg vár ostromában” szerzett érdemeket jutalmazza, így a két oklevél együtt ad választ arra, hogy miért tartózkodott a király az említett vár alatt, s mikor ostromolta azt. A legelőnyösebb persze az, ha forrásaink az elbeszélte eseményhez – az említett példához hasonlóan – közel egyidejűleg keletkeztek, olykor azonban évtizedekkel későbbi oklevelek is megbízható adatokkal szolgálhatnak. Egyedül egy 1348-ban kiadott oklevél említi meg a Bars megyei Léva várának visszafoglalását a „hűtlenek”-től, s mivel 1318 novemberében Csák Máté jutalmazta a maga lévai várnagyát, nem lehet kétséges, kit értettek 1348-ban az említett „hűtlenek” alatt. 1321. július 6-án I. Károly két oklevelet keltezett „Léva vár alatt”, majd novemberben már az ő várnagya parancsol a lévai várban, így világos, hogy 1321 júliusának elején valóban megtörtént az az esemény, amelyről a több mint két évtized múltán kiállított oklevél beszámol. A forrásaink tartalmazta kisebb-nagyobb információtüredékek efféle – leginkább valamiféle kirakós játékhoz hasonlítható – egymáshoz illesztése révén a korszak történetének jelentős része felderíthető, ám bizonyosra vehető, hogy voltak olyan, akár igen jelentős események, melyek emlékét nem őrizték meg ma ismert forrásaink, s így megtörténtükről sem tudunk, más esetekben pedig értesülünk ugyan valamely történésről, csak éppen azt nem tudjuk, mikor történt, így beilleszteni sem tudjuk az események láncolatába.

Mindezen nehézségek ellenére sem teljesen reménytelen a korszak történetét elbeszélni: erre vállalkozik jelen munka. A téma korábbi feldolgozásaitól elsősorban az különbözteti meg, hogy a királyi hatalom ellenfeleit helyezi a középpontba, szakítva a magyar történetírás középkorból eredő hagyományával, mely mindenkor az uralkodók szempontjait követve beszélt el a történelmet, miként teszi ma is. Ez a szemléletmód érthető is némiképpen, hiszen a magyar krónika lényegében a királyok krónikája, az oklevelek túlnyomó többségét a király vagy méltóságviselői okmányai alkotják, s csupán elenyésző kisebbséget képviselnek azok az oklevelek, amelyek alapján megítélhető lenne, miként vélekedtek azok, akik a hatalmi harcokban az ellentétes oldalon álltak, miközben krónikása nem akadt sem Csák Máténak, sem társainak. Mindez óhatatlanul egyoldalúvá, olykor kifejezetten hamissá torzítja

a korszakról megrajzolható képet. Amikor például fegyveres összecsapásra kerül sor a király és egy előkelő között, a hagyományokat követve könnyű kézzel kiosztható az ítélet – a királyi hatalom egyik ellenfele fellázadt az uralkodó ellen –, jóllehet nem minden esetben az előkelő „lázadás”-a indítja útjára az események sorát, előfordul, hogy az uralkodó rúg fel egy korábbi egyezséget, mert elérkezettnek látja az időt a már meghódolt korábbi ellenfelével való leszámolásra; az alábbiakban látunk erre példát, s nem egyet. Ha tudatosan törekszünk arra, hogy méltányosak legyünk a királyi hatalom ellenfeivel, s megpróbáljuk megérteni cselekedeteik mozgatórugóit, az nem valamiféle szerecsenmosdatás, hanem kísérlet egy árnyaltabb kép megrajzolására az egykor volt valóságról, azon határok között, persze, amelyeket a forrásaink által nyújtott ismeretek állítanak a történeti megismerés elé.

A középkor nemcsak a hivatalos okmányok, azaz az oklevelek keltezési gyakorlatában különbözik napjainktól, hanem számos más tekintetben ugyancsak, s ezek némelyikéről nem teljesen érdektelen talán előzetesen szót ejteni, hogy a későbbiekben ne okozzanak zavart. Ezek közé tartozik például a névhasználat. A magyar középkor a vezetéknévét egyáltalán nem ismerte, így nem az a királyi hatalom minden bizonnyal legismertebb ellenfele, Csák Máté nevének első eleme sem. A Csák valójában nemzetségnév. A kor nemzetségei egy közös őstől fiágon leszármazók csoportjából álltak, a nemzetség tagjait tehát tényleges vérrokonság fűzte össze. A nemzetség igen kiterjedt lehetett: maga a Csák nemzetség például a 13. századra kilenc ágból állt. Az egyes ágakon belül a leszármazás rendje többnyire rekonstruálható apáról fiúra – így a mai fogalmainknak megfelelő „család”-ok is elkülöníthetők –, ám az ágak első ismert tagjai közötti rokonság a legtöbb esetben már nem állapítható meg, mert a közös ős és közvetlen leszármazottai a forrástalanság homályába vesznek. Valamennyien „Csák nembéli”-nek mondták magukat, s az összetartozást a közös nemzetségnév használata mellett az esetleg még osztatlanul, azaz közösen birtokolt földek, a 13. századtól pedig az azonos címer juttatta kifejezésre. Az éppen felmerülő politikai kérdésekre adott válaszok azonossága azonban nem szükségképpen, bár a középkor rendkívüli jelentőséget tulajdonított a rokonsági kötelékeknek, ám minél távolibb volt a rokonság, annál kevésbé, ami érthető. Szintén nemzetségnév az Aba Amadé, a Borsa Roland vagy a Kán László nevek első eleme. A Héder

nembéli Kőszegiek esetében némiképpen más a helyzet, jóllehet az előbbiekben említett példákat követve az általánosan használt „Kőszegi Henrik” helyett indokolt lehetne a „Héder Henrik” névváltozat, ám annak használatára nemigen van példa. A régebbi magyar történetírás a „Németújvári” vagy „Güssingi” változatokat részesítette előnyben, míg nem a történetírói gyakorlatban állandósult a „Kőszegi” név, mely a rokonság egyik ágának birtokközpontjára, a Vas megyei Kőszegre utal. (A Héder nemzetség másik ágát alkotó Héderváriakat is az ág nevén szokás emlegetni, ennyiben tehát van némi következetesség a gyakorlatban.) Az alábbiakban a Héder nembéli Kőszegiek az általánosnak mondható gyakorlatot követve többnyire „Kőszegi” néven szerepelnek majd, jóllehet a korban ez a névváltozat nem volt használatos. A középkori névhasználat egy másik, ma már némiképpen idegenül ható szokása volt, hogy olykor ragadványnevekkel különböztettek meg másoktól egyes személyeket. Ezeket a megkülönböztető neveket idézőjelben találja meg majd az olvasó; az egyetlen kivétel Borsa Kopasz, akit eredetileg Jakab névre kereszteltek, de a kortársak többnyire megkülönböztető nevén, Kopaszként emlegették, s nem érdemes néhány száz év távolából vitába szállni velük. Itt vannak végül a Vodicsaiak, akik Baboníciók is, aminek az a magyarázata, hogy valójában ugyanazon család két ágáról van szó. A „Vodicsai” név egy birtokra utal, a „Baboníció” pedig voltaképpen „Baboneg-fi”-ként értelmezhető, azaz egy Baboneg nevű személy fiait és a tőlük leszármazókat jelöli.

Még egy kifejezésről kell előljáróban szót ejteni, mivel a maitól jelentősen eltérő értelemben kerül majd elő az alábbiakban. A báró (latinul: *baro*) kifejezés a 13. század elején jelent meg a magyarországi írásbeliségben, s azokat jelölte, akik valamilyen jelentősebb királyi méltóságot viseltek, nem örökletes főúri rang volt tehát, mint az újkortól kezdve. Az Árpád-kor végén az országos, illetve a tartományi hatáskörrel rendelkező főméltóságok – a nádor, az országbíró, illetve az erdélyi vajda, a szlavóniai és a szörényi bán – mellett az udvari tisztségviselők – a tárnok-, az asztalnok-, a lovász- és a pohárnokmester –, valamint a megyésispánok tartoztak a bárók közé. A korból ismert több olyan forrás, mely ennél tágabb értelemben használja a kifejezést, azt a benyomást keltve, hogy a szöveg megfogalmazója egy társadalmi csoportra alkalmazza azt: azok mellett, akik egy adott pillanatban

ténylegesen bárói méltóságot viseltek, a fogalomba beleérti azokat is, akik születésük előkelőségénél fogva igényt tarthattak arra, hogy a király őket szintén számításba vegye, ha a méltóságok újraosztására kerül sor. A „báró” szó efféle használata meglehetősen közel áll a köznyelvben élő „főúr” kifejezéshez, az utóbbi használata mégis helytelen lenne, mert nem tölthető meg tartalommal. A várak tucatjait birtokló és fegyveresek ezreinek parancsoló Csák Máté éppúgy egy volt a kor magyar nemesei közül, mint az, aki kicsiny birtokán próbált megélni. Kiváltságaik mégis azonosak voltak, ami leginkább megkülönböztette őket egymástól – szélsőségesen különböző anyagi lehetőségeik és abból fakadóan életmódjuk mellett, persze –, az a hatalom volt.

Történetünk éppen erről a hatalomról szól: miként tettek rá szert a bárók – Csák Máté és társai –, miként használták, s miként vesztették el? A történet a király és a bárók kapcsolatrendszerének átalakulásáról szól, kereteit pedig az a két oklevél jelöli ki, melyek egyikében még joggal írhatta IV. László nevében a szöveg megfogalmazója „a Magyar Királyság bárói”-ról 1274 elején, hogy azok „hűsége, vitézsége és szorgalma Magyarországot elődeink idejében sikeresen kormányozta és védelmezte”, hogy aztán a másikban, I. Károly egy 1332-ben kelt oklevelében, arról olvassunk: „midőn zsenge korban voltunk és még nem szereztük meg az ország kormányzását teljesen, a hűtlen bárók és elődeinknek, Magyarország egykori kiváló királyainak elvetemült árulói, akik a királyok személye ellen, szorongatva a királyi trónt, a felségsértés különféle bűneit követték el, az országot és a királyi jogokat, ahol csak érték, erőszakkal elfoglalva bitorolták, az ország jelesebb nemeseit, nehogy azok hozzánk és a szent koronához a köteles odaadással csatlakozzanak, iszonyú gyilkosság pusztításával megölték, az alacsonyabb rangúakat pedig különféle módokon emésztették el”.

Következik tehát, megint csak I. Károly egyik okleveléből kölcsönzött szavakat idézve, a „hűtlen bárók által szétszabdalt ország” története.

I. KIRÁLYOK ÉS LÁZADÓK

Történetünk kezdete nagy biztonsággal köthető egyetlen eseményhez, mely – mintha valamiféle politikai programot meghirdető kiáltvány lenne – előrevetítette mindazokat a nehézségeket, amelyekkel a királyi hatalom a következő néhány évtizedben kénytelen lesz szembenézni.

1272 májusában járunk, amikor a magyar trónon éppen két esztendeje ülő V. István király az Adriai-tenger partján fekvő Horvátországba indult, hogy találkozzék szövetségeseivel, I. Károly szicíliai királlyal. Az út egyes állomásait nyomon követhetővé teszik a menet közben kiadott királyi oklevelek keltezési helyei: május 26-án a Drávától délre fekvő tartomány, Szlavónia központjában, Zágrábban találjuk V. Istvánt, június elején érkezett a Topuszkóra, ahol egykor nagyapja, II. András alapított ciszterci monostort, a hónap végén pedig már Bihácson volt. Ezt követően azonban, a június 25-ét közvetlenül követő napok valamelyikén, a király kíséretében lévő bárók egyike, Gutkeled nembéli Joachim szlavóniai bán a hatalmába kerítette az apjával együtt utazó trónörököst, László herceget, s foglyával együtt bezárkóztott Kapronca várába. Az 1272 nyarán még példátlanul számító merénylet döbbenetéből felocsúdó V. István nagy hirtelen összerántott csapatokat küldött Kapronca ostromára és a herceg kiszabadítására, maga pedig visszatért a Magyar Királyság belsejébe, minden biztonnyal annak érdekében, hogy komolyabb erőt képviselő hadat állítson fel. A trónörökös kiszabadítása azonban elmaradt, s V. István, alighanem egy gyors lefolyású s végzetesnek bizonyuló betegség következtében, 1272. augusztus 6-án elhunyt.

A trónörökös elrablásának hátterét illetően, források híján, csak találgathatunk. Még azt sem tudjuk, hogy Joachim egyszemélyes akciójáról van-e szó, vagy valamiféle többszereplős összeesküvésről, amelyben a szlavóniai

2. V. István feltételezett halotti koronája

bán a végrehajtó szerepét is magára vállalta. Az összeesküvés gondolata azért merülhet fel, mert halála előtt nem sokkal V. István személycserét hajtott végre a világi főméltóságok körében. Az, hogy Gutkeled Joachim helyett új szlavóniai bánt nevezett ki, magától értetődik, mellette azonban mások is távozni kényszerültek méltóságukból, talán éppen azért, mert – akár okkal, akár ok nélkül – az a gyanú vetült rájuk, hogy ismerték és támogatták Joachim tervét. Még kevésbé világos, hogy voltaképpen mit akart elérni Joachim merész vállalkozásával. Kizárólag a későbbi fejlemények alapján megkockáztatható a feltevés: a trónörökös elrablása eredetileg azt a célt szolgálta volna, hogy a fiát féltő s így zsarolhatóvá vált király engedélyezze az akkor már csaknem két éve prágai száműzetésben élő Kőszegi Henrik és társai visszatérését az országba.

Kőszegi Henrik – akivel gyakran találkozunk még a továbbiakban, miként fiaival és azok leszármazottaival is – V. István apja és elődje, IV. Béla legbizalmasabb hívei közé tartozott, s az maradt akkor is, amikor IV. Béla

király és idősebb fia, az akkor még „ifjabb király” címet viselő István között az 1260-as évek elején kialakult s egyre jobban elmérgesedett viszály 1264 végén belháborút robbantott ki apa és fia között. IV. Béla seregei betörték az István által kormányzott keleti országrészbe: a mai Sátoraljaújhely mellett állott Patak várában fogságba ejtették István családját, magát Istvánt pedig beszorították a délkelet-erdélyi Barcaságban fekvő Feketehalom várába maroknyi hívével együtt. Az ostromló sereg vezetője Kemény fia Lőrinc volt, aki azonban vereséget szenvedett Istvánnak a vár felmentésére érkező híveitől, és fogságba esett. Ekkor megfordult a hadiszerencse, s az ifjabb király sikert sikerre halmozva nyomult nyugat felé, mígnem a Pest megyei Isaszeg közelében, valamikor 1265 márciusának elején, döntő győzelmet aratott apja Kőszegi Henrik vezette hadai felett. Az ütközetben maga Henrik is fogságba esett.

A vereséget követően IV. Béla békére kényszerült: fia, István megtartotta hatalmát a Dunától keletre eső országrész felett, s visszakapta családját, cserébe István is szabadon bocsátotta foglyait, köztük Lőrincet és Henriket. Ezt követően újabb összecsapásra már nem került sor IV. Béla és István között, de a bizalom sem állt helyre apa és fia között. Hogy milyen mély nyomokat hagyott a belháború a kortársakban, könnyen megítélhető az eseményekből, amelyek azt követően történtek, hogy 1270 májusának elején meghalt IV. Béla, s István, immár mint V. István király, átvette az egész ország feletti uralmat.

V. István nővére, Anna hercegnő pontosan nem ismert időpontban – de bizonyosan IV. Béla halála után és V. István koronázása előtt – veje, II. Ottokár cseh király prágai udvarába távozott, s magával vitte a királyi kincstár egy részét: „két aranykoronát, és királyi jogarokat, valamint egy igen értékes, minden oldalán a legnemesebb drágakövekkel ékesített, csodálatos szépségű aranyedényt, továbbá számos más aranykincset, amelyeket Attila magyar király és utódai idejétől fogva mind az idáig Magyarországon őriztek” – írja egy osztrák krónikás. (Felmerült, hogy az elloptott koronák egyike a magyar királyavató korona lett volna, s a ma ismert Szent Korona az ekkor eltulajdonított fejék pótlására készült, ezt az elgondolást azonban többnyire kétkedéssel fogadja a magyar történetírás.) Annának alighanem jó oka volt menekülni, mivel IV. Béla és István viszályában nyíltan elkötelezte magát

apja mellett, egy forrásunk szerint olyannyira, hogy személyesen vett részt István családjának fogságba ejtésében. Talán nem is annyira fivére bosszújától tartott, mint inkább sógornőjétől, egy kun előkelő leányából magyar királynévá lett Erzsébettől, s hogy nem is teljesen alaptalanul, azt sejteti Erzsébet egyik oklevele, mely „igen gonosz vipera”-ként utal Anna hercegnőre. IV. Béla halála után akadtak előkelők, akik Anna hercegnő példáját követték, s inkább választották a száműzetést, mintsem hogy meghódoljanak V. Istvánnak. Közéjük tartozott – többek mellett – Kőszegi Henrik, aki V. István egész uralkodását Prágában töltötte, s csak a király 1272. évi halálát követően tért haza.

Henrik és társai döntése minden nehézség nélkül beilleszthető az Árpád-kor politikai hagyományának keretei közé. A 13. század utolsó harmada előtt ugyanis azoknak, akik valamely okból szembekerültek az uralkodóval, esélyük sem volt az ellenállásra. Erre utal a német krónikás, Freisingi Ottó gyakran idézett leírása a 12. század közepéről: „ha valaki a grófok rendjéből a királyt a legkisebb mértékben megsértette [...], úgy az udvartól kiküldött bármelyik alantas állású törvényszolga egyedül, habár csatlósai körülveszik is, elfogja őt, bilincsekbe veri, és különböző fajtájú kínvallatásra hurcolja” (Gombos F. Albin ford.). Ilyen körülmények között az egyetlen reményt az jelentette egy súlyosabb konfliktus esetén, ha a kegyvesztettnek előbb sikerül külföldre menekülnie, mintsem az uralkodó fogságra vethetné – éppen úgy, ahogy azt Kőszegi Henrik tette. Történetesen annak bizonyossága is rendelkezésünkre áll, hogy valóban erről van szó. IV. Béla ugyanis, nem sokkal halála előtt, levelet írt II. Ottokár cseh királynak, melyben arra kérte, hogy „mindazon báróinkat, kik hűségben állhatatosan megmaradtak, ha Hozzá- tok folyamodnának, atyailag öleljétek magatokhoz, tanáccsal és segítséggel gondolatok reájuk alkalmas időben, ha a mi halálunk után esetleg határaitokra kellene nekik távozniaok”. IV. Béla ismerte saját korának politikai hagyományait s az azok által meghatározott magatartásformákat; ezek egyikét követte Kőszegi Henrik.

Lett volna azonban más lehetőség is, mégpedig ugyanezen politikai hagyomány szerint: ennek megfelelően járt el IV. Béla egy másik bárója, az István ifjabb király által védett Feketehalom várát ostromló Kemény fia Lőrinc. A politikai hagyomány ezen másik elemének alapgondolata az volt:

mindazok, akik születésük előkelőségénél fogva igényt formálhatnak arra, hogy a király bárói méltóságok adományozása révén beemelje őket a hatalomgyakorlók szűk körébe, az uralkodót szolgálják, függetlenül attól, hogy éppen ki ül a trónon. Kemény fia Lőrinc ennek a hagyománynak szellemében cselekedett, amikor éppoly odaadó híve lett V. Istvánnak, mint amilyen IV. Bélának volt korábban, hiszen voltaképpen ugyanazt az urat szolgálta: a magyar királyt.

László herceg elrablása és Kapronca sikeres védelme arra vet éles fényt, hogy 1272 nyarán már volt olyan magyar előkelő Gutkeled Joachim személyében, aki felismerte, hogy az említett politikai hagyomány mindkét eleme elavult: a menekülés vagy a meghódolás mellett kínálkozik más megoldás is. Az említett belháború folyamán, 1264–1265 telén, István ifjabb király hosszú ostromot állt ki Feketehalom várában, miközben egyik híve, Rosd nembéli Mihály szintén sikerrel tartotta az Abaúj megyei Füzér várát IV. Béla seregével szemben. Bebizonyosodott tehát, hogy a korban modernnek számító kővárak nem csupán az 1242 után jó ideig rettegve várt újabb tatár támadás bekövetkezése esetén tehetnek jó szolgálatot, hanem a falak védelmében, ha úgy adódik, akár a királyi hatalommal is dacolni lehet, ha rendelkezésre áll elegendő víz, élelem és elszántság. Új lehetőség nyílt meg tehát a királyi hatalommal való fegyveres szembeszállástól sem visszariadó várbirtokos előtt: most már megtehetette, hogy várába visszahúzódva próbálja meg kivárni a politikai széljárás megváltozását. E felismerés Kőszegi Henrik 1270. évi magatartásából még hiányzott: meg sem kísérelte, hogy a már akkor is rendelkezésére álló váraiba bezárkózva szálljon szembe V. Istvánnal. Az újonnan kínálókozó megoldással éppen Gutkeled Joachim élt először sikerrel, példájának azonban hamarosan számos követője akadt, közöttük találjuk egyébiránt idővel Kőszegi Henrik fiait is.

Joachim sikeresen végrehajtott vakmerő akciója még egy gátat átszakított: addig a királyi család tagjaira csak egészen kivételes esetekben emeltek kezet – ezek egyike volt II. András király első felesége, Gertrúd –, V. István halálát követően azonban, ha mindennapos gyakorlattá nem is vált, de közel sem számított olyan ritka eseménynek, mint a korábbiakban. Hogy mennyire nem, az már 1272 eseményeinek krónikájában megmutatkozik, s mindjárt több alkalommal. V. István halálát követően ugyanis Gutkeled Joachim,

mintha mi sem történt volna, Székesfehérvárra vitette a trónörökös László herceget, ahol az özvegy királynéval egyetértésben a herceg koronázására készülődtek. V. István egykori híveinek egy csoportja azonban fegyverrel rátört Erzsébet királyné Székesfehérvár melletti udvarházára, ám sikerült megfutamítani őket. A támadás célja ez alkalommal sem ismert, talán arra gyanakodtak az elkövetők, hogy Erzsébet összejátszott Joachimmal – ami-re azonban semmiféle bizonyíték nem áll rendelkezésünkre –, esetleg ez alkalommal a támadók akarták hatalmukba keríteni a herceget. A kudarc után mindenesetre követték Kőszegi Henrik példáját, s most ők kerestek és találtak menedéket II. Ottokár prágai udvarában.

Ilyen előzmények után került sor 1272 szeptemberének elején IV. László megkoronázására. Az új király tízéves gyermek volt még ekkor, ami magától értetődően vetette fel azt a kérdést, hogy ki gyakorolja a tényleges hatalmat az uralkodó kiskorúsága idején. Az özvegy királyné önmagára gondolt, de kézenfekvő megoldásként jöhetett szóba a dinasztia egyetlen felnőtt férfitagja, Béla macsói herceg is, jóllehet ő csak anyai ágon tartozott az uralkodócsaládhoz. Béla herceg ugyanis a már említett Anna hercegnő és egy orosz fejedelem, Rosztyiszlav fia volt, éppúgy IV. Béla unokája tehát, mint IV. László. Apja, Rosztyiszlav IV. Béla támogatásával a háta mögött eredménytelenül próbálkozott a Magyar Királysággal szomszédos orosz fejedelemség, Halics trónjának megszerzésével, majd, terveit feladva, apósa balkáni terjeszkedési törekvéseinek szolgálatába szegődött, s több sikerrel. A Szávától délre elterülő, a középkorban Macsónak nevezett tartomány ura lett, s annak élén követte őt fia, Béla herceg, akinek a magyar trónra esélye sem lehetett IV. Lászlóval szemben, régensnek azonban éppen alkalmas lehetett volna olyasformán, ahogy a 12. század közepén szintén kiskorú gyermekként trónra lépett II. Géza király mellett Ilona anyakirályné fivére, a szerb Belus bán töltött be hasonló szerepet. A macsói herceget azonban a prágai száműzetésből hazatért Kőszegi Henrik és kísérete a mai Margit-szigeten árulással vádolta meg, majd heves szóváltást követően brutálisan összekaszabolta.

A gyilkosság indítéka nem ismert: forrásainkban egyaránt felmerül az a gyanú, hogy Béla herceg mégiscsak a koronára vágyott volna (ami meg lehetően valószínűtlen), miként az is, hogy a cseh királyhoz fűződő rokoni kapcsolata állt az árulás vádjának hátterében – II. Ottokár felesége ugyanis

3. Béla macsó herceg koponyája

Béla leánytestvére, Kunigunda volt –, s ez okozta a herceg vesztét. Könnyen lehet, hogy egyszerűen csak útjában volt azoknak, akik úgy gondolták: a király kiskorúsága kedvező alkalmat kínál arra, hogy kilépjenek az uralkodói hatalom árnyékából, mely így nem támaszthat akadályokat érdekeik érvényesítése elé. A gyilkosság mindenesetre megtorlatlan maradt, s a hatalom az előkelők egymással versengő érdekcsoportjainak ölébe hullott, kiváltképp azt követően, hogy 1273 végére Erzsébet özvegy királyné kénytelen volt szembenézni régensi tervei összeomlásával.

1274 nyarán Kőszegi Henrik pontosan nem ismert körülmények között hatalmába kerítette IV. Lászlót és Erzsébet özvegy királynét, ám az 1264–1265. évi belháborút István ifjabb király oldalán végigharcoló, majd V. István trónra léptét követően az asztalnokmesteri méltóságot betöltő Csák nembéli Péter csakhamar kiszabadította őket fogságukból, amire válaszként Kőszegi Henrik, valamint Gutkeled Joachim a király öccsét, András herceget ejtette

foglyul, s megindultak Szlavónia felé, magukkal hurcolva a herceget. Csák Péter sereggel eredt a nyomukba, és a Székesfehérvár melletti Fövenynél sikerült csatára kényszerítenie a menekülőket. Az ütközetben, amelyre szeptember végén került sor, Kőszegi Henrik elesett, fiainak, valamint Gutkeled Joachimnak ellenben sikerült egérutat nyerniük, András herceg pedig, aki a történetek idején mindössze nyolcesztendő volt, kiszabadult. A Kőszegiek meg-megismétlődő támadásai a királyi család tagjai ellen megérlelték ellenfeleikben a velük való leszámolás gondolatát, a család fejének, Henriknek az eleste pedig kedvező alkalmat kínált az elhatározás tettekre váltásához. Még az év novemberében királyi sereg indult a Nyugat-Dunántúlra, mely ostrom alá vette a Kőszegiek Szalónak nevű várát Vas megyében. Az erősség védői azonban kitartottak, így a sereg decemberben dolgavégezetlenül elvonult. A kudarc újra előnyhöz juttatta a Gutkeled Joachim vezette bárói csoportot, melyben a Kőszegieket immár az elesett Henrik fiai, Miklós és Iván képviselték, s hamarosan fivérük, az 1275 tavaszán veszprémi püspökké választott Péter is a királyi tanács tagja lett méltósága révén. Az új helyzetben az előkelők rivális csoportjának néhány tagja támadt a Gutkeled Joachim társaságában Székesfehérvár közelében tartózkodó IV. Lászlóra: a valódi célpont nyilván Joachim volt, ám a sikertelen akció attól még lázadásnak minősült. Az év végére mégis Csák Péter és szövetségesei vehették át a királyi tanács irányítását, Gutkeled Joachim és a Kőszegi fivérek a Csákok dunántúli birtokainak feldúlásával adtak hangot elégedetlenségüknek, válaszképpen Csák Péter újabb hadjáratral próbálkozott, az alkalommal Zalaszegegnél nyert csatát a Kőszegiek ellenében még 1275 utolsó napjaiban, a győzelem azonban nem bizonyult döntő sikernek, a birtokok felprédálásáért pedig Csák Péter azzal állt bosszút, hogy 1276 tavaszán rárontott Kőszegi Péter püspök székvárosára, Veszprémre, ahol a helyi káptalan iskoláját sem kímélték fegyveresei. A vandál pusztítás újra Gutkeled Joachimot és fő szövetségeseit, a Kőszegieket segítette a hatalomba még a nyáron, csakhogy a következő év tavaszán újabb érzékeny veszteség érte ezt a bárói csoportot, amikor Szlavóniában egy helyi nemesi család, a Vodicsaiaik (Babonicók) lázadásának megfékezésére indított hadjáratot vezető Joachim elesett a harcokban.

4. IV. László, miniatúra a Képes Krónikában

Ezt követően az 1277 májusának végén tartott országos gyűlés nagykorúvá nyilvánította IV. Lászlót, aki így saját kezébe vehette az ország kormányzását.

A király esküt tett arra, hogy megbünteti az ország békéjét megrontó hatalmasokat, ami ambíziózus és várva várt célkitűzésnek számított. IV. László gyermekkirálysága éveinek mérlege ugyanis siralmas volt. Az ország kormányzására a világi előkelők különböző csoportjai tartottak igényt, s mivel céljuk eléréséhez a királyság főbb méltóságainak megszerzése nyithatta meg

az egyetlen utat, a személyi összetételükben gyakran változó csoportok között ádáz versengés kezdődött e méltóságok birtoklásáért, s azokon keresztül a királyi tanács irányításáért. Ennek következményeként a IV. László trónra lépte és nagykorúvá nyilvánítása között eltelt nem egészen öt év folyamán tíz esetben változott meg jelentősebb mértékben a királyi tanács összetétele. A küzdelemben végül két csoport rajzolódott ki határozottabb körvonalakkal: az egyik élén Gutkeled Joachim és Kőszegi Henrik – halála után pedig két idősebb fia, Miklós és Iván – állt, míg a másikat egy testvérpár, Csák Péter és Máté vezették. Az előbbieket IV. Béla oldalán álltak az 1264–1265. évi belháború idején, a Csákok ellenben István ifjabb király seregvezéreiként harcolták végig azt, ezért kézenfekvőnek tűnhet a gondolat, hogy az 1260-as évek ellentétei születtek újjá V. István halála után, csakhogy a látszat csal. Valójában a Csák fivérek az előkelők hagyományos típusát képviselték. A hatalmat, persze, nem vetették meg, csakhogy azt a magyar előkelők körében akkor már több évszázada élő hagyományoknak megfelelően keresték. E tradíció szerint a hatalom a királyé és azoké, akiknek az uralkodó kész részt adni annak gyakorlásában. A hatalmat, a vagyont és a presztízst az uralkodótól hosszabb-rövidebb ideig elnyert méltóságok biztosították tehát, melyekhez képest a magánvagyonnak csak másodlagos szerep jutott. A bárói tisztségek birtoklása érdekében a Csákok is készek voltak körömszakadtáig küzdeni riválisaikkal, a méltóságok elvesztését eredményező királyi döntéssel azonban – bármily formális is volt azok meghozatalában IV. László tényleges szerepe gyermekkirályságának éveiben – nem szálltak szembe. A példát azonban nem ők szolgáltatták a kor magyar társadalma számára, hanem az érdekeik érvényesítése érdekében akár a királyi hatalommal is szembefordulni kész Gutkeled Joachim és szövetségesei, a Kőszegiek. S nemcsak várakkal rendelkező nagybirtokosok követték az utóbbiak példáját, hanem jóval szerényebb lehetőségek birtokában lévők is az erőszakban vélték megtalálni sérelmeik egyetlen orvosságát. Így fordulhatott elő, hogy a dél-erdélyi szászoknak az Erdély püspökével viszályba keveredő csoportja 1277 februárjának végén rátört a püspök székvárosára, Gyulafehérvárra, majd rágyújtotta a székesegyházat az odamenekült helyi lakosokra. Anarchia lett úrrá az országon, ahol a jogot az ököljog váltotta fel, s a IV. Lászlót nagykorúvá nyilvánító országos gyűlés sem hozott döntő változást. Azt követően a már ismert for-

gatókönyv szerint alakultak az események. Újra a Csákok vették át a királyi tanács irányítását, s a Kőszegiek válasza sem maradt el: előbb ismét a király öccsét, András herceget rabolták el, akinek a kiszabadítását követően királyi sereg vonult Kőszeg várának ostromára, a had azonban a jóval kisebb erőt képviselő Szentvid bevételével sem boldogult, újabb leckét adva ezzel arról, hogy a Kőszegiek várai képesek dacolni a magyar uralkodóval. Felfedezhetők ugyanakkor új elemek is ez alkalommal az események menetében. Ezek egyike nem sok jót ígért az uralkodói hatalom számára: miközben ugyanis királyi sereg indult a Nyugat-Dunántúlra a Kőszegiek ellen, az ország túlsó felén a Kőszegiek szövetségese, Márk fia Roland szepesi ispán a Szepesség-től egészen Erdélyig terjedő országrészben robbantott ki lázadást, melyhez csatlakozott a Geregye nemzetség Bihar megyében birtokos ága. Aligha lehet kétséges: az akció a királyi figyelem és erő megosztására irányult, hogy csökkentse a Kőszegiekre nehezedő nyomást. Célját annyiban elérte, hogy IV. László kénytelen volt békét kötni a Kőszegiekkel, eközben azonban – s ez a másik új elem – seregvezérei levertek Márk fia Roland lázadását – aki elesett a harcokban –, míg a Geregyék lázadásának az vetett véget, hogy Kán nembéli Miklós választott esztergomi érsek, valamint a Bihar megyében birtokos Borsa nemzetség tagjai bevették a Geregyék adorjáni várát. Első alkalommal bizonyult tehát IV. László képesnek arra, hogy erőt szegezzen az erővel szembe, az azonban ekkor még nem volt megítélhető, hogy az előzmények ismeretében meglepőnek tűnő fejlemény vajon biztató kezdetként értékelhető-e, vagy csupán a szabályt erősítő kivételnek számít.

A Kőszegiek mindenesetre nem vették félvállról szövetségeseik bukását, s igyekeztek alkalmazkodni az új helyzethez. Villámgyorsan kiegyeztek a Szlavóniában Gutkeled Joachim halála óta riválisaiknak számító Vodicsaiakkal (Baboníciókkal), majd IV. László öccsének, András hercegnek a halálát követően felvették a kapcsolatot egy másik herceggel, a Velencében élő Andrással.

Ez utóbbi herceg II. András unokájának tartotta magát. Nagyanyja bizonyosan II. András harmadik felesége, Beatrix volt, a tekintetben azonban megoszlottak a vélemények a korban, hogy valóban II. András volt-e a nagyapja. Beatrix ugyanis áldott állapotban volt férje halálakor, csakhogy az elhunyt király akkor már felnőtt fiai, a trónra lépő IV. Béla és öccse, Kálmán herceg arra gyanakodtak, hogy a születendő gyermek házasságtörő

kapcsolat gyümölcse. Beatrixot ezért fogságba vetették, s az asszony csak kalandos úton, egy német követséghez titkon csatlakozva tudta elhagyni az országot. Német földön adott életet gyermekének, akit a dinasztia ősenek tekintett Szent István nevére kereszteltetett meg, így is kifejezésre juttatva annak törvényes származását. Az apja halála után született, s ezért a történetírásban Utószülött melléknéven emlegetett István kalandos élete során előbb anyja itáliai rokonai között élt, megfordult a távoli Aragóniában, ahol I. Jakab aragóniai király felesége, II. András leánya, Jolánta kész volt féltestvérének elismerni a herceget, aki végül Velencében telepedett le. Itt az előkelő Morosini családba házasodott be, s ebből a frigyből született a velencei András herceg. Apja soha nem léphetett a Magyar Királyság területére, mert a magyar királyi udvarban IV. Béla halálát követően is fattyúnak tartották. Fia, András azonban 1278 májusának végén a Zala megyei Kehidán állított ki oklevelet, s a körülmények ismeretében kétségtelen, hogy a Kőszegiek meghívására érkezett az országba, ahol fel is vette a „Szlavónia, Dalmácia és Horvátország hercege” címet, amivel azt juttatta kifejezésre, hogy – IV. László öccsének halála után – ő számít a király trónörökösének. A Kőszegieken kívül azonban senki nem ismerte el igényét, s ők is csak azért, hogy legyen kéznél egy trónkövetelő, ha szükségük lenne rá. A velencei András ezen első magyarországi kalandja gyorsan véget is ért.

A Magyar Királyság zilált viszonyai III. Miklós pápa aggodalmait is kiváltották, aki Fülöp fermói püspököt küldte követeként az országba 1279 elején, hogy a fiatal király segítségére legyen a rendteremtésben. A legátus feladata összetett volt: megoldást kellett találnia a már évek óta üresen álló esztergomi érseki szék betöltése ügyében, megegyezést létrehoznia a király és a vele szemben álló bárók között, s nem utolsósorban orvosolnia azokat a sérelmeket, amelyeket az egyházak az anarchia idején szenvedtek el. Fülöp közvetítésével IV. László és a Kőszegiek között immár a sokadik kiegyezésre sor is került, ezt követően azonban a legátus figyelme az országban élő kunok felé fordult, s a kunok gyors és erőszakos megtérítését tekintette fő feladatának.

A kunok ekkor már évtizedek óta az országban éltek, még IV. Béla hívta vissza őket a tatárjárást követő években. Színleg ugyan megkeresztelkedtek, ám alföldi szállásaikon valójában háborítatlanul éltek a maguk hagyo-

mányos – nomád és pogány – életét. Mivel egyedül az uralkodótól függő, jelentős katonai erőt képviseltek, a királyi hatalom kész volt szemet hunyni e tény fölött. Ráadásul az 1277-ben nagykorúvá nyilvánított IV. László, akinek édesanyja maga is kun volt, igényt tartott és számíthatott is a kunok támogatására. A kunok – egyébként tagadhatatlan – pogányságának bolygatása ily módon nem volt sem időszerű, sem kívánatos. A legátus azonban nem volt tekintettel sem a kunokkal kötött stratégiai szövetségre, sem a magyar király szuverenitására – fennen hangoztatta például azt a régi keletű szentszéki vélekedést, mely szerint az Árpádok a dinasztia alapítójának tekintett Szent István ideje óta a pápa hűbéreseiként uralkodnak országukban –, s kikényszerítette az 1279. évi tétényi országos gyűlésen a „kun törvény” elfogadását, mely némiképp tompította ugyan Fülöp eredeti követeléseinek élét, mégis alkalmas volt arra, hogy kiváltsa a kunok felzúdulását. Hogy mi okból ragaszkodott Fülöp a kunok megrendszabályozásához, csak találgathatjuk: talán hittérítői babérokra vágyott, netán rossz tanácsokat követett, vagy egyszerűen csak tájékozatlan volt. Tény mindenestre, hogy IV. László – alighanem tanácsosai javaslatára – megpróbálta elodáztatni a „kun törvény” előírásainak végrehajtását, halogató taktikája azonban zátonyra futott Fülöp konok eltökéltségén. A király és a legátus nézeteltérése mindinkább személyes jelleget öltött, s végzetesen megosztotta László addigi támogatóinak táborát, kivált azt követően, hogy a legátus, megelégtelve a király időhúzását, a kiközösítés egyházi büntetésével sújtotta Lászlót. A király előbb meghátrált, és esküt tett a törvény rendelkezéseinek végrehajtására, majd váratlanul mégis inkább a kunokat választotta: elfogatta és a kezükre adta a legátust. László e lépését alighanem a kétségbeesett dac motiválta, az érett politikai megfontolás mindenestre semmiképp sem. A királynak volt is oka a kétségbeesésre: a legátus ténykedése következtében minden terve összeomlott. A kunok a törvény miatt gyanakvással tekintettek rá, főpapjai, nem mervén szembeszállni a pápai hatalom küldöttével, magára hagyták, kiközösítése pedig a bárók számára teremtette meg annak lehetőségét, hogy immár az egyház védelmezőinek szerepében tetszelegve ragadják újra magukhoz ismét az ország irányítását. A magára maradt László a kunokat, akikhez anyja révén személyes szálak is fűzték, nem akarta feláldozni, az egyház tekintélyével és

hatalmával viszont nem tudott a siker reményében szembeszállni: ez volt az a csapda, amelyből képtelen volt kiszabadulni.

A legátus elfogatása kihívást jelentett az egyház és az egész keresztény világ ellen, s ez már vállalhatatlan volt László addigi támogatói számára: válaszként a királyt ejtették fogságba. A két fogoly rövidesen kiszabadult, s formálisan kibékültek, ám, amint az előre látható volt, mindaz, ami történt, sokkal inkább volt alkalmas az indulatok felkorbácsolására, semmint lecsendesítésére. 1280-ban a kunok megpróbálták elhagyni az országot, s bár Lászlónak ekkor még sikerült visszacsalogatnia őket, a mesterségesen támasztott „kun-ügy” a bajkeverő Fülöp 1281. évi távozása után sem jutott nyugvópontonra.

Időközben IV. László új ellenfelekkel találta szembe magát. Még 1280-ban nádorrá nevezte ki Aba nembéli Fintát, aki azt követően, hogy a király egy jó fél év múlva mégis leváltotta, fellázadt királya ellen. A leverésére indult királyi sereg még úgy sem volt képes döntő sikert kicsikarni, hogy Kőszegi Iván csapatai is a király oldalán szálltak hadba. A következő évben, 1282-ben, IV. László folytatta félbeszakított hadjáratát Finta ellen, s ekkor sikerült bevennie Patak várát, csak hogy a kunok ismét fellázadtak, s Patak alól a király kénytelen volt a kunok ellen vonulni, akiket ősszel a Hód-tónál (a mai Hódmezővásárhely közelében) véres csatában kényszerített engedelmességre.

A következő évre kétségtelenné vált, hogy a Geregyék lázadásának leverése csupán fellángolás volt. A Kőszegiekkel szemben egyszerűen tehetetlen volt IV. László: 1283 végén újabb támadást indított ellenük, ez alkalommal borostyánkői várakat ostromolta Vas megyében, ám hasztalan, így aztán kénytelen volt újra kiegyezni velük, sőt, az 1286 nyarán tartott országos gyűlésen arra is kötelezettséget vállalt, hogy korábbi bűneik miatt csak akkor indít eljárást ellenük, ha egy éven belül újabb jogtalanságokat követnének el. A béke éppúgy törékenynek bizonyult, mint a korábbiakban, s az év végén ismét kísérletet tett a király a Kőszegiek hatalmának megtörésére. A nagy erőkkal felvonuló királyi sereg végre némi sikert könyvelhetett el Kőszeg várának bevételeivel, ahol a Kőszegi fivérek közül Péter veszprémi püspök és a negyedik testvér, az ifjabb Henrik fogságba is esett. Ivánnak azonban sikerült elmenekülnie, a legidősebb fivér, Miklós pedig Pozsonyt

kerítette hatalmába rövid időre eközben. A foglyok kiszabadulását követően a Kőszegiek lendültek ellentámadásba, s 1287 kora tavaszán a Zsitva folyó mellett már nyílt csatában is képesek voltak megfutamítani a király csapatait, amiben bizonyára szerephez jutott az is, hogy mellettük harcoltak új szövetségeseik, a király oldalát elhagyva hozzájuk pártoló bihari Borsák. Ezt követően a Kőszegiek újra a velencei András herceg trónkövetelőként való felléptetését fontolgatták, aminek jeleként Kőszegi Iván fia, Gergely a „Szlavónia hercegének asztalnokmestere” címet használta 1287 júniusának elején kiállított oklevelében.

Két év múlva IV. László tétlenül – s talán némi kárörömmel – szemlélte, amikor Habsburg Albert osztrák herceg támadt a Kőszegiekre. A három szakaszból álló hadjárat végére Nyugat-Magyarország tekintélyes részeit megszállta a herceg, a magyar király azonban annak ellenére sem lépett közbe, hogy Lodomér esztergomi érsek kifejezetten felszólította arra az ország területi épségét féltve. IV. Lászlótól ekkorra korábbi hívei is elfordultak – egy forrásunk például Aba nembéli Amadé lázadásáról ad hírt 1290 tavaszán –, s már nem csupán a Kőszegiek keresték a kapcsolatot a velencei András herceggel.

Esztergom érseke és mások hívásának engedve András már 1290 elején elindult Velencéből Magyarországra. Messzire azonban nem jutott, mert egy Zala megyei nemes, Hahót nembéli Arnold vendégségbe hívta a Muraközben fekvő Sztrigó várába, majd lefogatta és átadta Albert osztrák hercegnek, akitől, úgy remélte, busás jutalmat kap majd szolgálataért. Andrással az előkelő foglyoknak kijáró előzékenységgel bántak Bécsben, helyzete azonban, érthetően, rendkívül bizonytalan volt. Az nem világos, hogy Lodomér érsek és társai miként akarták áthidalni azt a nehézséget, hogy az országnak IV. László személyében volt törvényes királya. Gondjaikat azonban váratlanul megoldotta néhány kun, akik a királlyal szembe fordult Borsák Bihar megyei várának, Körösszegnek a közelében 1290 júliusában megölték IV. Lászlót.

A király halála után – vagy még azt megelőzően – Lodomér érsek két szerzetest küldött Bécsbe, akik álruhába bújtatva valósággal kicsempészték Andrást Ausztriából. A velencei herceg efféle viszontagságok közepette és bécsi

5. IV. László halála, miniatúra a Képes Krónikában

kerülővel érkezett meg tehát végül Székesfehérvárra, ahol aztán Lodomér érsek Magyarország királyává koronázta.

III. András sietős megkoronázására az adott okot, hogy a magyar trónra mások szintén igényt formáltak, mert úgy döntöttek, hogy IV. Lászlóval fiágon kihalt az Árpád-ház. IV. László jogos örökösének II. Károly nápolyi király és felesége, Mária királyné – aki V. István leánya, s így IV. László testvére volt – a maguk gyermekét, Martell Károlyt tartották. A nápolyi Anjouk igénye mellé állt a pápa maga is. Habsburg Rudolf német király ugyanakkor fiának, Albert osztrák hercegnek adományozta megüresedett birodalmi hűbérként Magyarországot, arra hivatkozva, hogy IV. Béla még a tatárjárás

idején kész lett volna elismerni hűbérurának II. Frigyes német-római császárt, ha segítséget kap tőle. A segítség azonban elmaradt, így a pápa felmentette a magyar királyt fogadalma alól, amiről Rudolf sietett megfeledkezni. A magyar egyházi és világi előkelők ugyanakkor maguk akartak dönteni a trónöröklés kérdésében, s ezért ők azt burkolták a feledés fátylába, hogy egészen IV. László haláláig maguk is osztották a velencei Andrást törvénytelen származásúnak bélyegző udvari álláspontot. Az András megkoronázását szorgalmazó Lodomér esztergomi érsek mindenesetre sikerrel állította jelöltje mellé nemcsak a teljes főpapi kart, hanem a leghatalmasabb világi előkelőket is: III. András támogatói között ott találjuk mindazokat, akikkel IV. Lászlónak igencsak meggyűlt a baja a korábbiakban. A Kőszegiek, Aba Amadé és a Borsák elismerték királyuknak Andrást, ám bár nem teljesen önzetlenül: a főbb királyi méltóságok betöltői történetesen éppen közülük kerültek ki a koronázást követően.

Az érsek által összekovácsolt egység rövid életűnek bizonyult. 1291-ben, amikor III. András az évek óta Habsburg Albert osztrák herceg kezén lévő nyugat-magyarországi területek visszaszerzése érdekében indított támadást Ausztria ellen, még minden előkelő ott harcolt a király seregében. A hadjáratot követően azonban a Kőszegiek szembefordultak III. Andrással, és átálltak a nápolyi Anjouk oldalára, 1292 tavaszán pedig már fegyvert is ragadtak, s elfoglaltak néhány várat Pozsony megyében, köztük magát Pozsonyt is. A várakat a király hívei visszafoglalták; ezekben a harcokban tüntette ki magát az a Csák nembéli Máté, aki annak a Péternek volt a fia, aki IV. László uralkodása idején a Kőszegiek egyik fő ellenfelének számított.

Ettől kezdve III. Andrásnak – éppen úgy, mint a korábbiakban IV. Lászlónak – szinte minden évben valamelyik előkelő lázadásával kellett szembenéznie, s a velük kötött egyezségek sem bizonyultak tartósabbaknak, mint előzőleg. A király 1292-ben hónapokon át a Kőszegiek fogságában volt, ahonnan csak az önmagukat vagy éppen fiaikat túszul felajánló hívei önfeláldozása révén szabadulhatott, 1294 szeptemberében kénytelen volt a Borsák ellen vonulni – ennek a hadjáratnak az egyik következményeként váltotta fel Erdély élén Borsa Roland vajdát Kán nembéli László –, 1295 őszen a Vodicsaiak (Babonicók) lázadtak fel Szlavóniának a Száva folyótól délre eső részein, 1296-ban újra a Kőszegiek következtek, hogy aztán 1297

6. III. András dénárja

novemberében már III. András addigi nádora, Csák Máté is lázadásra adja a fejét, miként tette azt két múlva, 1299 nyarán ugyancsak. Mindeközben a nápolyi Anjouk sem törődtek bele, hogy a magyar trónt – amint azt fennhirdették – „valami András nevű velencei” bitorolja, s meg-megújuló kísérleteket tettek annak érdekében, hogy a maguk oldalára édesgessék a III. Andrással éppen szembefordulókat. Törekvéseik nem is voltak teljesen sikertelenek. Lodomér érsek 1298 elején elhunyt, s a megválasztott új érsek, Bicskei Gergely hasztalan várta, hogy VIII. Bonifác pápa megerősítse méltóságában, azért aztán maga is az Anjouk párthíveihez csatlakozott, így remélve, hogy lépésével elnyeri végre az Anjoukat támogató pápa kegyét. Csakhamar a magyar előkelők egy csoportja fordult a pápához azzal a kérréssel, hogy adjon új királyt III. András helyett az országnak, ami – a pápa álláspontjának ismeretében – félreérthetetlen felkínálkozás volt a nápolyi

Anjouknak. Aligha volt független ezektől a fejleményektől, hogy a nápolyi udvarban döntés született arról: az időközben elhunyt Martell Károly fiát, az alig tizenkét esztendőös Károly herceget a Magyar Királyságba küldik, hogy foglalja el a jogos örökségének tartott országot. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy Károly hercegre felesleges koloncként tekintettek Nápolyban, hiába volt néhai apja a nápolyi király legidősebb fia, II. Károly nem unokájának, hanem fiatalabb fiának, Róbertnek szánta a maga trónját. Károly herceg ennek megfelelően szerény kísérettel indult Magyarországra 1300 nyarán, ám a dalmáciai Spalatóban híveinek még szerényebb csoportja fogadta csak, így aztán Zágrábnál tovább nem is merészkedett, míg élt III. András.

A magyar király azonban 1301. január 14-én elhunyt. Híre kelt ugyan, hogy megmérgezték volna, ám a szóbeszédet semmi nem igazolja, az ellenben tudható, hogy már 1300 nyarán betegeskedett, ezért nincs valódi ok arra gyanakodni, hogy a halál ne természetes úton, valamiféle betegség következményeként vetett volna véget életének.

III. András fiúgyermeket nem hagyott hátra, halála után így a magyar előkelők ugyanazzal a kérdéssel találták szembe magukat, mint 1290 nyarán – ki legyen a magyar király? –, csakhogy az Árpád-ház 1301-ben vitathatatlanul kihalt fiágon, nem akadt tehát senki, aki olyan megoldást kínálhatott volna, mint jó tíz évvel korábban a velencei András herceg. Nem volt méltó utóda Lodomér érseknek sem, aki legalább ideiglenesen politikai egységbe tudta volna tömöríteni a kor hatalmasait. Két pártra szakadt az ország: a kisebbség továbbra is az Anjouk mellett tette le a voksát, a többség azonban ezt ellezte, a magyar krónikás szerint azon megfontolásból: „nehogy elveszítsék egy szabad ország szabadságát azáltal, hogy elfogadják az egyház által adott királyt”. Ők, írja a krónikás, „július havában Csehországba indultak” II. Vencel királyhoz, „hogya vállalja el Magyarország kormányzását” (Bollók János ford.). A cseh király IV. Béla dédunokája volt – II. Ottokár cseh király és IV. Béla Kunigunda nevű unokájának házasságából született ugyanis –, II. Vencel azonban, a magyar krónikás által előadott történet szerint, az ugyancsak Vencel nevet viselő, s az Anjou herceggel közel azonos korú fiát ajánlotta maga helyett a magyar uraknak, akik el is fogadták a javaslatot.

Az Anjou-párt azonban gyorsabb volt. Bicskei Gergely választott esztergomi érsek sietősen Székesfehérvárra ment védencével együtt, hogy ott meg-

7. I. Károly koronázása, falkép a szépeshelyi Szent Márton-székesegyházban

koronázza Károly herceget, ám a polgárok nem engedték be őket a városba, így végül Esztergomban egy alkalmi koronával hajtották végre a szertartást valamikor 1301 áprilisának elején. I. Károly – aki mindvégig ezt a nevet használta, ezért mellőzzük a régibb szakirodalomban és a köztudatban meghonosodott „Károly Róbert” változatot – ezt a koronázást tekintette uralkodása kezdetének. A Vencel-pártiak a koronázást illetően lemaradtak, a cseh trónörökös csak 1301. augusztus 27-én koronázta magyar királlyá László néven János kalocsai érsek Székesfehérvárott. Királya volt tehát az országnak, a nyár végére már eggyel több a kelleténél, ami nem sok jót ígért a jövőre nézve, joggal jegyezte meg a krónikás: „az ország egyik része Károlyt, a másik Lászlót szólította királynak, de csak névleg, ám nem ténylegesen, vagyis a királyi felség és hatalom elismerésével” (Bollók János ford.).

A zűrzavar híre, természetesen, eljutott a pápai udvarba. VIII. Bonifác pápa már október közepén figyelmeztette II. Vencel cseh királyt arra, hogy jogtalanul koronáztatta fiát Magyarország királyává, majd kinyilvánította azt az igényét, hogy maga mondjon ítéletet arról, kit illet meg a magyar korona a két ifjú közül. A döntés némi késlekedéssel született meg, de a meglepetés elmaradt: VIII. Bonifác I. Károlyt hirdette ki törvényes magyar királynak 1303 májusának végén, s mindenkit feloldozott a cseh királynak és fiának tett hűségesküje alól. II. Vencel 1304 nyarán megpróbálkozott még azzal,

hogy megszilárdítsa fia magyarországi uralmát. Sereg élén vonult be előbb Esztergomba, majd Budára, hamarosan azonban maga is reménytelennek ítélte a helyzetet, így fiával együtt visszatért Csehországba, ám nem üres kézzel, mert a Szent Koronát magával vitte. 1305-ben meghalt II. Vencel, utóda fia lett III. Vencel néven, aki csakhamar lemondott a magyar trónra támasztott igényéről, azonban nem I. Károly, hanem III. Ottó alsó-bajorországi herceg javára. Ottó maga szintén rokonságot tartott az Árpádokkal leányágon: édesanyja IV. Béla király leánya, Erzsébet volt ugyanis. A bajor Ottó megkapta III. Vencel cseh királytól a Szent Koronát, s annak birtokában indult Magyarországra, hogy átvegye ott az uralmat. Megérkezése után a koronázásra valóban sor került, ám ő sem volt képes megszilárdítani uralmát az országban, s rövidesen az egyik magyar előkelő fogságába esett, ami véget is vetett királyi álmainak. Az ügy részleteiről egy későbbi fejezetben lesz szó.

1307-re I. Károly riválisok nélkül maradt, ám ahhoz, hogy ne csak királya, de uralkodója is legyen országának, még hosszú utat kellett bejárnia.

II. A KIRÁLYI HATALOM ELLENFELEI

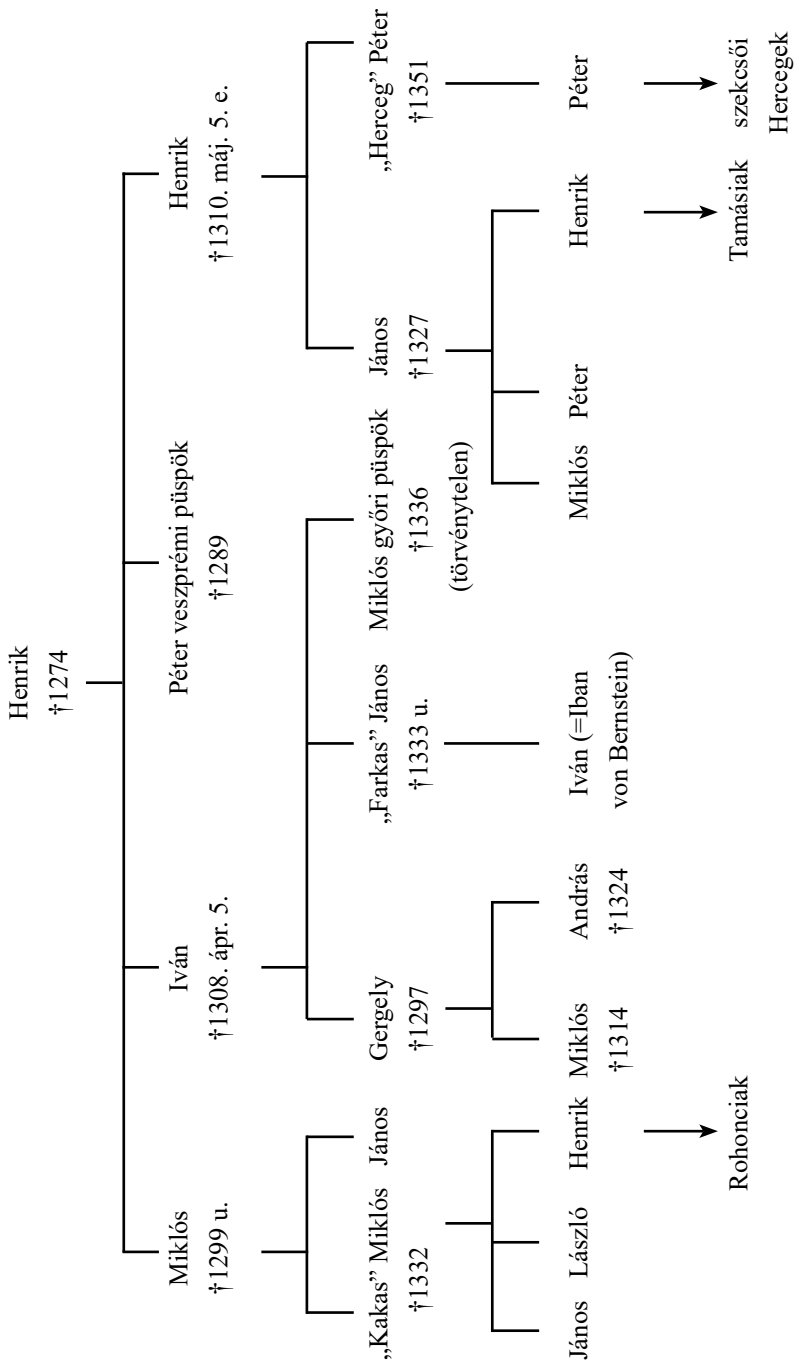
Az előző fejezetben áttekintettük az eseményeknek azt a sorozatát, mely világos bizonyítékát szolgáltatja annak, hogy az Árpád-kor utolsó negyedszázadában végletesen átrendeződtek a király és az előkelők közötti erőviszonyok a Magyar Királyságban. A 11–12. századra a királyi hatalom mértéktelen túlsúlya volt a jellemző, majd a 13. század folyamán megindult annak fokozatos csökkenése, ám a század közepén sikerült egyfajta egyensúlyi helyzetet kialakítani, mely az előkelők további térnyerését a királyi hatalom számára még elfogadható keretek közé szorította. Ez az egyensúly borult fel 1272 után, IV. László gyermekkirályságának éveiben.

A korszak történéseinek többsége napjaink bulvársajtójának figyelmét is felkeltené: fegyveres harc, emberrablás, politikai gyilkosság, vissza-visszatérő eseményekként szerepelnek ennek az időszaknak a krónikájában. A királyi hatalommal szembefordulók nevei szintén ismétlődnek, s ebből a körből kerülnek ki e fejezet központi alakjai. Az ő történetüket követjük nyomon az alábbiakban hatalmuk kiépítésének kezdeteitől bukásukig, bővebben is tárgyalva az előző fejezetben csak vázlatosan felvillantott eseményeket. Ez a megoldás szükségképpen együtt jár azzal, hogy a történet szálai egymással párhuzamosan futnak, olykor keresztezve is egymást. A kötet végén található időrendi összeállítás segíti majd az olvasót abban, hogy egységes folyamba illesztve is képet kapjon a történet egészéről.

II.1. A KÖSZEGIEK

A Héder nembéli Kőszegiek múltja a középkori krónikások érdeklődését is felkeltette. Egyikük, akit Ákos budai préposttal azonosít a történetírás, V. István uralkodása idején bővítette az elődei munkája nyomán akkor rendelkezésre álló krónikaszöveget, s írása mára beleolvadt a magyar krónikák testébe. Előadása szerint „Németországból a Heinburg gróftól származó Wolfer jött be a fivérével, Heidrich-kel háromszáz páncélos élén. Az biztos, hogy Géza fejedelem neki adta örökös szállásbirtokul a Güssig-hegyet és a Győr melletti Duna-szigetet: itt favárat építtetett, és ugyancsak ezen a hegyen kolostort alapított; ebben is van eltemetve. Ezekről származik a Héder nemzetség” (Bollók János ford.). Nem sokkal később, 1282 után, de még 1285 előtt Kézai Simon ugyanennek a történetnek egy rövidített, s tartalmi elemekben is különböző változatát jegyezte le a maga, önálló műként fennmaradt krónikájában: „Ezután Wolfer jött fivérével Hedric-kel, valamint negyven páncélos lovaggal Vildoniából. Ez szálláshelyül a Güssing hegyet kapta, ahol favárat, majd azután szerzetes kolostort építtetett, amelyben halála után eltemették. Tőle származik a Héder nemzetség” (Bollók János ford.). A krónikás tudósításokat megrostáló történeti kutatás nem kételkedik abban, hogy a Héder nemzetség ősei valóban német területről érkeztek a Magyar Királyságba – közelebről Stájerországból –, az pedig bizonyos, hogy Wolfer és fivére, Héder (Heidrich/Hedric) valóban történeti személyek, akik azonban nem a 10. század utolsó harmadában, Géza fejedelem korában éltek, hanem a 12. század közepén, s így II. Géza király kortársai voltak, akinek okleveleiben találkozunk is velük; Héder történetesen főméltóságok viselőjeként kerül elénk. A mindkét krónikás által említett Güssig- vagy Güssing-hegy megfeleltethető a ma Ausztria területén fekvő Németújvárnak – melynek ma is Güssing a német neve –, míg a „dunai sziget” Hédervárra utal, mely ugyan nem sziget, de valóban a Duna mellett fekszik, s a nemzetség másik, Hédervári ágának birtokközpontjaként ismert. Az szintén tény, hogy Wolfer valóban alapított egy bencés monostort a Güssing-hegyen 1157-ben; az alapítólevél szövege is ránk maradt, ámbár nem eredeti formájában. A monostort aztán III. Béla elvette Wolfer utódaitól, s várrá építtette át valamikor 1183 előtt, a legnagyobb valószínűséggel az 1170-es évek folyamán. A Héderek

A Héder nembéli Kőszegiek (Engel Pál nyomán)

az elvett apátságért cserébe a Zala megyei Kapornak monostorát kapták III. Bélától, amiről azért tudunk, mert II. András 1212-ben megerősítette apja adományát.

A nemzetség azon ága, amelynek tagjait a történetírás közkeletűen „Kőszegiek” néven emlegeti, továbbra is rendelkezett birtokokkal Vas megyében, s ilyen előzmények után vált jó egy évszázad alatt a Nyugat-Dunántúl urává.

Az első lépéseket ezen az úton Wolfer dédunokája, Henrik tette meg, akivel találkoztunk már a korábbiakban. Henrik a magyar előkelők azon nemzedékéhez tartozott, amelynek tagjai előtt a bárói karrier építésének kapui viszonylag fiatalon megnyíltak, mivel az 1241–1242. évi tatárjárás idején az akkor főbb méltóságokat betöltők közül jó néhányan odavesztek a harcokban. Henrik születésének éve nem ismert, de 1274-ben fegyverrel a kezében esett el a Föveny mellett vívott csatában – aggastyán tehát aligha lehetett –, s ekkor már éppen három évtizedes bárói pályafutás volt a háta mögött. 1244-ben kapott első ízben lehetőséget arra, hogy bizonyítsa rátermettségét, mégpedig a számára leginkább otthonos környezetben, hiszen Vas megye ispánságát nyerte el, s 1270-ig az 1246. év az egyetlen, amikor nincs adatunk arra, hogy valamilyen tisztséget viselt volna. (Valójában azonban ez sem bizonyos, mivel vasi ispánként utoljára 1245 decemberének közepén találkozunk vele, ám utóda csak 1247 júniusának elején tűnik fel, amikor Henrik már Somogy ispánja volt, így könnyen lehet, hogy még 1246 folyamán is Vas megye élén állt, csak éppen nem maradt ránk olyan forrás, ami ezt igazolhatná.) Az 1250-es évek közepétől kezdődően már a legjelentősebb méltóságok sem voltak elérhetetlenek Henrik számára: 1254 és 1260 között országbíró volt, ezt követően nádor lett, s maradt is több mint hat éven át, hogy aztán Szlavónia bánjaként szolgálja IV. Bélát egészen a király haláláig.

V. István trónra lépése után következett be törés bárói pályafutásában, amikor két évet az önként vállalt prágai száműzetésben töltött. Erről az eseményről esett már szó, most azonban érdemes megismerkedni a részletekkel.

A magyar és a cseh uralkodó, V. István és II. Ottokár között régi ellentétek feszültek – a cseh király IV. Bélát támogatta az 1260-as évek magyarországi belviszálya idején –, s a helyzeten csak rontott, amikor V. István nővére, Anna hercegnő a magyar kincstárat megdézsmálva vejéhez, a cseh király prágai udvarába menekült 1270-ben, IV. Béla halálát követően. Történtek

ugyan kísérletek a két király ellentéteinek diplomáciai tárgyalások útján való feloldására – az ősz közepén még István és Ottokár személyes találkozójára is sor került –, ám áttörést nem sikerült elérni, csupán fegyverszünetben állapodtak meg a felek, így aztán mindenki számára világos volt, hogy előbb-utóbb háborúra kerül sor. II. Ottokár ekkor már Csehország mellett az 1246-ban kihalt Babenberg-dinasztia örökségét, Ausztriát és Stájerországot is birtokba vette, ezért V. István számára létfontosságú volt, hogy az érlelődő összecsapás alkalmával bizton támaszkodhassék a határvidék váraira. 1270 késő őszen így nyugat-magyarországi körútra indult, melynek meghirdetett célja az országrészben fekvő királyi birtokok helyzetének felülvizsgálata volt, valójában azonban a helyi várbirtokosokat akarta rávenni arra, hogy abban az esetben, ha valóban kitör a háború, annak idejére fogadjanak be királyi katonaságot erősségeikbe, s engedjék át azok parancsnokságát az általa megbízott várnagyoknak. Ez a megoldás nem számított szokatlannak a korban, ám a várbirtokosok együttműködési hajlandósága nélkül csak megvalósíthatatlan ábránd maradhat a terv, amint az magától értetődik. Márpedig éppen ez a hajlandóság hiányzott az érintett várbirtokosokból, s közülük is kiváltképpen Kőszegi Henrikből; talán azért, mert arra gyanakodtak, hogy a király ezen a módon akarja rátenni kezét a váraikra, talán más megfontolásból. Azt, hogy a gyanú megalapozott volt-e, nem tudjuk, mindenesetre a várbirtokosok egy csoportja elutasította V. István ajánlatát, s Prágába menekült, előbb azonban átadták váraikat II. Ottokárnak, s így a magyar király helyett az ő katonái fészkeltek be magukat az erősségekbe.

Az ügy azért érdemel különös figyelmet szempontunkból, mert remek lehetőséget nyújt arra, hogy felmérjük, meddig jutott el magánhatalma építésében Kőszegi Henrik IV. Béla uralkodása alatt. Henrik hét várat játszott át a cseh király kezére, s egy nyolcadikkal kapcsolatban egyik fiát, a Jánosnak is nevezett Ivánt említik forrásaink. Ez utóbbi a Zala megye muraközi részében található Sztrigó volt, a többi Vas megyében feküdt – Szalónak, Borostyánkő, Kőszeg, Szentvid és Kertes –, további kettő pedig Varasd megyében, ezeket azonban forrásunk nem nevezi meg. Az esetek többségében arról nincsenek ismereteink, hogy miként kerültek a várak a Kőszegiek kezére. Egyedül Sztrigóról tudjuk, hogy jog szerinti birtokosa Hahót nembéli Arnold az idő szerint még kiskorú fia, Arnold lett volna, ha mégis Kőszegi Iván rendel-

kezett vele 1270 őszen, annak hátterében leginkább az állhat, hogy erővel elfoglalta az ifjabb Arnoldtól. Hasonló lehet a helyzet a két Varasd megyei erősség esetében, melyeket egy bizonyos Farkas várainak mond forrásunk, valójában azonban Kőszegi Henrik birtokában voltak. Borostyánkő és Kőszeg már a korábbi évtizedek magyar–osztrák háborúi során is szerephez jutottak, minden jel szerint királyi várakként, míg Kertes, Szalónak és Szentvid ekkor tűnik fel először forrásainkban. Ez utóbbi öt vár között éppúgy lehet olyan, amelyet Henrik kapott adományba IV. Bélától, miként olyan is, amelyet maga építtetett: az előbbit elsősorban Borostyánkővel és Kőszeggel kapcsolatban feltételezi a történetírás.

A nyolc vár birtoklása önmagában is párját ritkító magánhatalmat sejtet a korban, s ezt a következtetést az ügy további körülményei csak megerősítik. IV. László egy évvel később kelt oklevele emlékezik meg arról, hogy a Vas megyei királyi íjászok – akiknek feladata minden bizonnyal a határok őrzete lett volna – Henrik oldalára álltak, amikor Prágába távozott. Ha Henrik lett volna akkor Vas megye ispánja, az eset még magyarázható lenne azzal, hogy az engedetlenség azonnali megtorlásától tartó íjászok inkább ispánjuknak engedelmeskedtek a távoli, s így hatékony védelmet nyújtani aligha képes királyi hatalom helyett, csak hogy nem ez volt a helyzet: Vas megye ispánja a történetek idején Monoszló nembéli Gergely királynéi tárnokmester volt. Sokkal inkább gondolhatunk arra, hogy Henrik hatalma már annyira ránehazódott Vas megyére, hogy az íjászok akkor is neki engedelmeskedtek – önként vagy kényszerből, ez nem tudható –, amikor nem ő töltötte be a vasi megyéispánságot, mely felhatalmazta volna az íjászok feletti rendelkezésre. Ugyancsak a királyság hagyományos intézményrendszerének kereteit áttörő tekintélyre utal, hogy a Kőszegiek példáját más várbirtokosok is követték, így további erősségek jutottak a cseh király kezére: Vasban Dobra, Sopronban pedig Rov.

Nem lehetnek kétségeink afelől tehát, hogy Henrik rendkívüli rátermettségről tanúságot téve találta meg az egyensúlyt a király hűséges szolgálata és saját érdekeinek érvényesítése között, s így volt képes kiaknázni azt az időszakot – IV. Béla uralkodásának éveit –, amikor élvezte királya feltétlen bizalmát.

Még csak nyomát sem találjuk annak, hogy bármikor a legcsekélyebb nézeteltérésbe keveredett volna urával, eközben azonban megvetette magánhatalmának alapjait, melyekre támaszkodva képes volt talpon maradni akkor is, amikor a politikai széljárás megváltozásával nehezebb idők következtek. Az önkéntes száműzetés évei kétségtelenül azok voltak, kiváltképpen azt követően, hogy a végül csakugyan kitört magyar–cseh háborút lezáró békét követően V. István csapatai bevették Kőszegi Henrik Vas megyei várai közül Borostyánköt, Kőszeget, Szalónakot és Szentvidet (a többi vár sorsának ez idő szerinti alakulásáról nincsenek ismereteink). Igen közel került ekkor a szétporladáshoz mindaz, amit Henrik addig felépített.

Annak oka, hogy mégsem ez történt, az 1272. év már ismert eseményeiben jelölhető meg. László trónörökös elrablását és Béla macsói herceg meggyilkolását meg lehetett tervezni – az előbbi esetében nyilvánvaló, hogy ez is történt, az utóbbiében feltételezhető –, V. István király halála azonban váratlan és előre nem látható fejlemény volt; nincs okunk kételkedni abban, hogy az uralkodó természetes halált halt. Henrik nem habozott kiaknázni az ölébe hullt lehetőséget. Minden jel szerint igen gyorsan helyreállította Vas megyei uralmát: az V. István csapatai által 1271-ben elfoglalt várak mindegyikét a Kőszegiek kezén találjuk az 1270-es években – melyiket előbb, melyiket utóbb, amint az forrásaink fennmaradásának esetlegességéből következik. Az egyetlen változás a korábbiakhoz képest, hogy fiai mindinkább előtérbe kerültek. Nyilván ezzel is magyarázható, hogy minden nehézség nélkül léptek apjuk örökébe annak 1274. évi halálát követően.

Henrik négy fiút hagyott hátra, akiknek egyike, Péter, egyházi pályára lépett. Indokolt az a feltételezés, hogy a négy fiú közül Miklós, Iván és Péter közel azonos korúak voltak, míg a negyedik testvér, az ifjabb Henrik jóval fiatalabb volt bátyjainál, meglehet, azért, mert más anya szülte, mint a többieket. A fivérek szorosan együttműködtek egymással ezekben az években, s amint azt látni fogjuk, ekkor még osztatlanul, azaz közösen birtokolták mindazt, amit apjuk rájuk hagyott. Ugyanerre vall, hogy a négy testvér együtt szerezte meg Léka várát Hahót nembéli Csák fiaitól egy birtokcsere révén 1275 elején. Péter ekkor még zágrábi prépost volt, csakhamar azonban, még május vége előtt, a veszprémi káptalan tagjai püspökké választották.

8. Kőszegi Henrik pecsétje szlavóniai bánként kiadott okleveléről, 1273

Az 1270-es évek második felében a Henrik-fiak már elegendő erő birtokában voltak ahhoz, hogy – miközben meg-megújultak a királyi hatalom ellenében váltokozó sikerrel kirobbantott lázadásaik – új területre, Szlavóniára kíséreljék meg kiterjeszteni uralmukat. A Drávától délre fekvő tartomány már apjuk, Henrik érdeklődését is felkeltette: utolsó jelentősebb méltósága éppen a szlavóniai bánság volt 1267–1270-ben és 1273–1274-ben, a cél tehát, ha úgy tetszik, apai örökség volt fiai számára. Szlavóniában azonban más előkelők hasonló terveket szőttek. Kőszegi Henrik legfőbb szövetségese, Gutkeled Joachim és fivérei szintén a maguk vadászterületeként tekintettek Szlavóniára, bizonyosan nem függetlenül attól, hogy apjuk, István több mint egy évtizeden át szolgálta IV. Bélát a tartomány bánjaként, s a királyától elnyert számos adomány megfelelő alapot biztosított fiai törekvéseihez. Szlavó-

nia déli, részint Horvátországgal, részint Boszniával szomszédos területein ugyanakkor egy helyi, szlavón rokonság tagjai, a Vodicsaiak (Babonícok) igyekeztek a tartomány minél nagyobb részét a maguk ellenőrzése alá vonni. Az egymásnak feszülő érdekellentétek előbb a Gutkeledék és a Vodicsaiak (Babonícok) között robbantottak ki háborút, melyben az utóbbiak kerekedtek felül. Elfoglalták a Gutkeledektől azok Sztenicsnyák nevű várát, s az egyik összecsapásban maga Gutkeled Joachim is elesett, valamikor 1277 tavaszán, talán áprilisban. A harcokba a Kőszegiek is beavatkoztak a Gutkeledék oldalán, csakhamar azonban kifizetődőbbnek ítélték, ha szövetségeseiktől elfordulva kiegyeznek a Vodicsaiakkal (Babonícokkal). IV. László apósának, I. Károly szicíliai és nápolyi király megbízottainak közvetítésével szabályszerű szerződés vetett véget a Kőszegiek és a Vodicsaiak (Babonícok) ellenségeskedésének. Az egyezmény értelmében mindaz, amit a Vodicsaiak (Babonícok) elfoglaltak a Gutkeledektől Szlavónia déli részén, a kezükön maradt, s a felek kölcsönösen ígéretet tettek arra, hogy fátylat borítanak a „háborúk idején” egymásnak okozott sérelmekre, valamint arra is, hogy a továbbiakban segíteni fogják egymást. Különösen figyelemreméltó a szerződés azon pontja, melyben a Kőszegiek arra vállaltak kötelezettséget, hogy nem támogatják a továbbiakban Gutkeled Joachim fivéreit a Vodicsaiak (Babonícok) ellenében még akkor sem, ha erre a magyar király adna parancsot nekik. Az egyezmény végső mérlege abban összegezhető, hogy a Kőszegiek és a Vodicsaiak (Babonícok) valójában felosztották egymás között Szlavóniát a Száva folyó mentén: a tartomány északi fele a Kőszegiek, míg a déli a Vodicsaiak (Babonícok) érdekszférája lett.

Az a tény, hogy Szlavónia voltaképpen a Magyar Királyság egyik tartománya, melyben elsősorban mégiscsak a magyar uralkodó hatalmának kellene érvényre jutnia, szemlátomást egyik felet sem befolyásolta különösebben az egyezkedés közben. Az ellentéteket azonban nem sikerült teljeskörűen felszámolni, így aztán 1280 októberében hasonló egyezséget kötöttek a felek egymás között, ez alkalommal legalább formálisan a magyar király parancsát követve.

Az 1270-es évek végén került sor arra az eseményre, mely döntő módon befolyásolta a Henrik-fiak egymás közötti kapcsolatait a későbbiekben. Henrik két fia, Miklós és Iván 1279-ben osztályt tettek javaikban, azaz meg-

9. A Kőszegi–Babonić egyezmény, 1278

osztottak egymás között azokon. A vasvári káptalan által kiállított okmány szerint Miklós megkapta Léka és Szentvid várát a hozzájuk tartozó birtokokkal együtt, Ivánnak pedig Borostyánkő és Kőszeg jutott ugyanilyen módon.

Az, hogy Péter, a veszprémi püspök kimaradt az osztzkodásból, főpapi méltósága miatt érthető, annál szembetűnőbben hiányzik a negyedik fivér, az ifjabb Henrik, akit csak futólag említ a szöveg bizonyos pozsonyi és mosoni szőlők kapcsán, amelyeket Henrik vincelléreinek tartottak fenn, arról azonban, hogy bátyjaihoz hasonlóan részesedett volna a Vas megyei várakból, szó sem esik. Felmerülhetne ugyan, hogy az 1279. évi osztzkodás során nem említett Szalónak jutott neki, ennél azonban valószínűbbnek ítéltető az a sejtés, hogy az ifjabb Henrik Szlavóniában kapott javakat, mégpedig annál is inkább, mert a rá vonatkozó legkorábbi adatok valóban Szlavóniához kötik személyét, meglehet tehát, hogy a voltaképpen Szlavóniával északnyugatról határos Varasd megye lehetett az a terület, ahol az ifjabb Henrik megvette a lábát, minden bizonnyal arra a két várra támaszkodva, melyek, mint láthattuk, már 1270-ben apja birtokában voltak. Mivel az ifjabb Henrik fivéréiről, Miklósról és Ivánról, valamint ezek utódairól nem mutatható ki, hogy Varasdban várbirtokosok lettek volna, az ifjabb Henrik és utódai esetében ellenben annak nincs nyoma, hogy ők Vasban rendelkeztek volna várakkal, kézenfekvőnek látszik arra gondolni, hogy az idősebb Henrik három fia osztzásakor a két idősebb magának tartotta meg apjuk formálódó uralmi körzetének magját, azaz a Vas megyei várakat, míg öccsüknek engedték át a távoli Varasdban lévőket. Szó sincs tehát arról, hogy Miklós és Iván kisemmizték volna az ifjabb Henriket, de hogy az osztzás egyenlőtlen volt, az aligha lehet kétséges, ami újabb szempontból támogatja meg azt a feltételezést, hogy a fivérek valóban különböző anyáktól születtek. Az idősebb Henrik három fia között tehát nem egy, hanem két osztzást tudunk azonosítani: a fentiekben valószínűsített, minden bizonnyal még 1279 előtt megejtettet, mely az ifjabb Henrik és bátyjai között jött létre, valamint a szövegszerűen is ránk maradt 1279. évit, amely Miklós és Iván javait különítette el egymástól. E két osztály alapvetően befolyásolta a közkeletűen a „Kőszegiek tartományuraságá”-nak nevezett politikatörténeti jelenség későbbi sorsát.

Mindenekelőtt megállapítható, hogy az osztályok nemzedékeken átívelő stabilitást biztosítottak Henrik leszármazottainak birtoklásában. Az idősebb

Henrik két fia, Miklós és Iván 1279. évi osztálya esetében ennek bizony-ságaként elegendő csupán az Ivánnak jutott Kőszeg birtoklástörténetére hi-vatkozni. Az osztály előtt a két fivér minden jel szerint közösen birtokolta Kőszeget, nyilván ezzel magyarázható, hogy Miklós oklevelet keltez Kősze-gen, miközben Iván a kőszegi várnagyot a magáénak mondja. 1279 után már nem találunk olyan adatot, mely Miklóst Kőszeggel kapcsolatban említené, ellenben minden nehézség nélkül kimutatható, hogy a vár Iván ágán örök-lődött. Iván halála után fiai, Gergely és „Farkas”-nak mondott János közül az előbbi kezén lehetett, aminek biztos jele, hogy a következő nemzedékben Gergely fiai birtokolták: előbb Miklós, majd annak öccse, András, s csak ez utóbbi halála után került Iván fiatalabb fia, „Farkas” János kezére Kőszeg. Az 1279-ben Miklósnak jutott Lékáról ugyanígy kimutatható, hogy utóbb Miklós fia, a „Kakas”-nak mondott ifjabb Miklós birtokolta. Szalónak bir-toklástörténetét ugyanakkor forrásaink a továbbiakban sem világítják meg.

Az osztozkodások mindazonáltal mit sem változtattak azon, hogy a három Kőszegi fivér alkalmanként a továbbiakban is együttműködött egymással: a királyi hatalom elleni lázadásaik alkalmával éppúgy, mint akkor, amikor a zágrábi püspökség birtokait dúlták fel. Ez utóbbi tettükért mindhármukat az egyházból való kiközösítéssel büntette Timót püspök 1281-ben, persze, hasztalan. A brutális támadás annak jeleként értékelhető, hogy Szlavóniában még mindhárom fivér érdekeltnek tekintette magát az 1280-as években, s valóban, mindhárman szereznek ott birtokokat: a Körös megyei Polosnica vára például egészen 1288-ig Iváné volt, akkor azonban elcserélte Gutkeled Joachim fivéreiével a Zala megyei Egervárért. Vasban szintén Iván terjesz-kedett a legerőteljesebben: valamikor 1289 előtt megszerezte – talán királyi adomány révén – Németújvárat, 1288-ban már bizonyosan a kezén volt Vas-vár is, míg a sárvári várat 1287–1288-ra építtette fel. Az 1280-as években ily módon tovább gyarapodott az a terület, amelyen belül a Henrik-fiak képesek voltak érdekeiknek érvényt szerezni: Vas megyétől Zalán keresztül egészen a Száva északi partjáig terjedt, de Sopron megyei birtokosok is megtapasztalhatták már a Kőszegiek – közülük is elsősorban Iván – kíméletlenségét.

Az évtized végén azonban minden korábbi felülmúló válság rengette meg a Kőszegiek kiépülőfélben lévő magánhatalmát. A fivérek ugyanis nemcsak Magyarországon léptek fel erőszakkal: ha úgy ítélték meg, hogy érdekeik

10. Nemetújvár (Güssing) vára

azt diktálják, nem kímélték a Magyar Királyság nyugati határain túl fekvő Ausztriát és Stájerországot sem. Már 1285 nyarán összecsapásra került sor Borostyánkő vára mellett Habsburg Albert osztrák és stájer herceg csapatai és a Kőszegiek között, s mivel az utóbbiak arattak győzelmet, a herceg megpróbálkozott azzal, hogy a diplomácia eszközeivel teremtsen nyugalmat a határszélén. Még az ősszel találkozóra hívta Ivánt Bécsűjhelyre, ahol szövetséget kötöttek a felek: Albert késznek mutatkozott arra, hogy akár IV. László király ellenében is támogassa korábbi ellenfelét. A lépés azonban nem váltotta be a herceg reményeit, mert a következő év őszén a Kőszegiek újra Stájerországra rontottak, s ismét diadalmaskodtak az ellenük küldött sereg felett. Ezt követően Albert más megoldást választott a Kőszegiek semlegesítésére: elvben IV. László szövetségeseiként lépett fel a Henrik-fiak ellenében, korántsem önzetlenül azonban. 1287 késő tavaszán elragadta a Kőszegiektől

Pozsonyt, ám helyett, hogy ezt követően átadta volna a magyar királynak, megtartotta magának mind a várat, mind a várost. Két év múlva, 1289-ben, ugyanezt a forgatókönyvet vette elő, akkor azonban nagyobb szabású vállalkozás során alkalmazta: április és december között három hadjáratot intézett Nyugat-Magyarország ellen. A támadás elsősorban a Kőszegiek ellen irányult, de mások várait sem kímélte a herceg Pozsony, Moson, Sopron és Vas megyékben. A Kőszegiek várai közül előbb Kertes, Németújvár, Szalónak és Vasvár került a kezére, ősszel elfoglalta Kőszeget is, a koronát végül Szentvid decemberi bevétele tette fel a vállalkozásra. A Henrik-fiak megpróbálkoztak az ellenállással, sikereket azonban nem könyvelhettek el, sőt, újabb veszteség érte őket. Egyikük, Péter veszprémi püspök ugyanis Albert herceg hadjárata idején vesztette életét, de nem a hadszíntéren. Az esetről beszámoló forrásunk szerint a püspök egyházmegyéjében toborzott sereget fivérei megsegítésére, ám az összegyűlt nemesek egyike – akinek talán személyes elszámolnivalója lehetett vele – megölte. A gyilkosság, amennyire tudható, megtorlatlanul maradt, miként az osztrák herceg hadjáratát is tétlenül szemlélte IV. László, így az Albert által ostromolt várak magukra maradt védői nem tehettek mást, mint sorra feladták az erősségeket. A herceg, ügyet sem vetve állítólagos szövetségese, IV. László érdekeire, hódításait ez alkalommal is megtartotta.

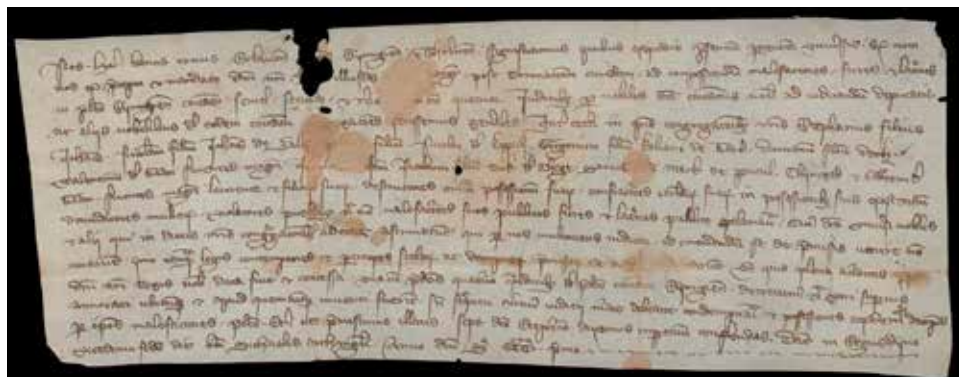
A csapás valóban megrendítő erejű volt a Kőszegiek számára: a Nyugat-Dunántúlon az idő szerint birtokolt tíz váruk többségét elveszítették, csak Borostyánkő, Léka, Sárvár és Egervár maradt a kezükön. Földönfutók nem lettek ugyan, ám hatalmuk jelentősen megcsappant, érthető tehát, hogy egyszeriben készek lettek együttműködni azokkal az egyházi és világi méltóságokkal, akik a IV. László meggyilkolását követően előállt politikai válságból az addig törvénytelen születésűnek bélyegzett velencei András herceg magyar királlyá koronázásában látták a kiutat. A herceget ráadásul jó ideje ismerték már, hiszen 1278-ban és 1287-ben kísérletet tettek már arra, hogy trónkövetelőként játsszák ki IV. László ellenében, ám nem sok sikerrel. Aligha lehet kétséges, hogy III. András trónra lépését követően a Kőszegiek voltak a legelszántabb hangadói annak a törekvésnek, mely az Albert herceg által megszállva tartott nyugat-dunántúli területek visszafoglalását szorgalmazta, miként az ugyancsak magától értetődik, hogy ott

találjuk őket az 1291-ben Ausztriára támadó magyar seregben. A hadjárat, bár a remélt elsöprő magyar győzelem elmaradt, annyit kétségtelenül elért, hogy békére kényszerítse Albert herceget, aki ígéretet tett az 1280-as években a Magyar Királyságból kiszakított területek visszaadására, ami nem is maradt el. Maga a békeszerződés azonban a legkevésbé sem váltotta be a Kőszegiek reményeit. Annak egyik rendelkezése szerint ugyanis a háború előtt az osztrák herceg által birtokolt nyugat-dunántúli erősségek közül azokat, amelyek a magyar királyt illetik meg, Albert minden megszorítás nélkül visszaadja, viszonzásként pedig ígéretet kapott arra, hogy a magánbirtokosok várait le fogják rombolni, hogy a jövőben ne szolgálhassanak az Ausztriát és Stájerországot pusztító támadások kiindulópontjaiul. Ez utóbbiak közé tartozott a Kőszegiek várainak többsége, az okmány egyedül Németújvárt vette ki a pusztulásra ítélt várak közül. Ez a különös körülmény szolgál azon a feltételezés alapjául, mely szerint a Kőszegiek valamikor 1279 és 1289 között kaphatták királyi adományul a várat. A III. András koronázása után hozott törvények egyike tudniillik úgy rendelkezett, hogy a IV. László által meg nem érdemelten és igazságtalanul tett adományok érvénytelenek; minden bizonnyal ezt alkalmazta III. András Németújvár, miként a Sopron megyei Kabold várának esetében is, melyet IV. László Csák nembéli Istvának adományozott még 1280-ban, s melyet szintén átadott III. Andrásnak Albert herceg. Az érvénytelennek tekintett adományok előtti állapotoknak megfelelően mindkét vár a magyar királyt illette, s így nem is kellett lerombolni azokat. A III. András nevében Albert herceggel tárgyaló Lodomér esztergomi és János kalocsai érsek vélhetően úgy ítélte meg, hogy a rendelkezés végrehajtása esetén két legyet ütnek egy csapásra: békét teremtenek a nyugati szomszédokkal, s hatalmuk legfontosabb pilléreitől fosztják meg az előző évtizedekben a magyar királyi hatalommal szemben rendszeresen és feltűnő agresszivitással fellépő Kőszegieket. A végrehajtást ugyanis komolyan gondolta a magyar fél, aminek bizonyságaként egy 1294-ben kiállított oklevélből arról értesülhetünk, hogy a Sopron megyei Nagymarton várát csakugyan lerombolták a békeszerződésre hivatkozva.

Kabold várát valóban III. András kezén találjuk az 1290-es években, Németújvárnak ellenben más sors jutott. Az nyilvánvaló, hogy a Kőszegiek számára elfogadhatatlan volt a békeszerződés váraik lerombolásával fenye-

gető rendelkezése, s az így felmerült kérdésre ugyanazt a választ adták, mint a korábbiakban mindig, ha érdekeik nem egyeztek a királyi hatalomával: fellázadtak. Iván már 1291 végén ígéretet tett az éppen akkor az országban tartózkodó pápai követnek, hogy csak azt ismeri el királyának, akit a Szent-szék is támogat, ami világos üzenet volt, hiszen a pápa a nápolyi Anjouk magyar trónra támasztott igényét pártolta III. Andrással szemben. II. Károly nápolyi király és felesége, Mária – V. István király leánya – csakhamar fel is hatalmazta Ivánt, hogy a nevükben háborúzzon az általuk trónbitorlónak tekintett III. Andrással, s biztatásul neki és Gergely fiának adományozták Vas és Sopron megyéket. A Henrik-fiak valóban fellázadtak 1292-ben, ám különösebb sikereket nem értek el, így békét kötöttek a királlyal, akit utóbb mégis fogságba ejtettek, s csak néhány hónapnyi rabság után engedtek szabadon. Ezt követően sorra tűnnek fel a Kőszegiek kezén az 1289-ben Albert herceg által elfoglalt váraik, nem sok kétség férhet tehát ahhoz, hogy azok visszaadása volt a király szabadulásának feltétele. Ezzel a közjátékkal vizs-zatért a Kőszegiek és magyar királyi hatalom kapcsolata a IV. László kori forгатókönyvhöz: olykor együttműködtek egymással – ezekben az időszakokban a Kőszegi fivérek bárói méltóságokat viseltek –, máskor pedig a Kőszegiek lázadása bontotta meg az ország békéjét. Eközben magánhatalmuk továbbépítéséről sem feledkeztek meg a Henrik-fiak. Iván fivére, Miklós még 1292 novemberének vége előtt – talán éppen azokban a hónapokban, amikor III. András Iván fogságában volt – erővel elfoglalta a Zala megyei Pölöske várát annak birtokosától, valamikor 1297 után pedig a Vas megyei Rohoncra tette rá – vélhetően hasonló módon – a kezét, de Iván sem maradt el fivére mögött, ő a Zala megyei Lendvával (a későbbi Alsólendvával) gyarapította, szintén erőszakos foglalás révén, várai számát.

1299 után már nem találkozunk forrásainkban Kőszegi Miklóssal, vélhetően elhunyt. Bizonyára ez áll a háttérben annak, hogy csak két fivére szerepel azok között, akik a magyar krónikás szerint VIII. Bonifác pápához fordultak, hogy jelöljön ki új királyt Magyarország számára. Kőszegi Iván és az ifjabb Henrik tehát elkötelezték magukat az Anjouk mellett, amit egy 1300 elejére keltezhető nápolyi feljegyzés szintén megerősít. Ilyen előzmények után meglepő lehet, hogy az év nyarának végén arról számol be egy

11. Kőszegi ifj. Henrik oklevele, 1301

forrásunk: mind Iván, mind az ifjabb Henrik meghódolt III. Andrásnak. A különös fejlemény hátterével a későbbiekben ismerkedünk majd meg.

Miklós említett halála fordulópontot jelent a Kőszegi fivérek történetében. Miklós és Iván mindaddig szorosan együttműködtek egymással, míg a harmadik fivér, az ifjabb Henrik sorsának alakulásáról csupán szórványos adatok állnak a rendelkezésünkre. 1299 után mindenesetre elkanyarodtak egymástól Iván és az ifjabb Henrik útjai, s bár a rokonság szötte szálak, mint látni fogjuk, nem szakadtak meg a fivérek és leszármazottaik között, kétségtelen, hogy ettől kezdve egymástól függetlenül építette tovább mind Iván, mind az ifjabb Henrik a maga hatalmát, miközben Miklós utódainak sorsa megint csak más mintázatot követett. Célszerű tehát a továbbiakban külön-külön szemügyre venni az idősebb Kőszegi Henrik három fia és utódaik történetét.

II.1.1. KŐSZEGI IVÁN ÉS UTÓDAI

III. András 1297-ben átengedte a pozsonyi ispánságot második feleségének, Ágnesnek. A királyné András korábbi ellenfele, Habsburg Albert osztrák és stájer herceg leánya volt, a frigy, amint az a korban általános volt, a két uralkodó szövetségének zálogaként jött létre. A magyar király úgy rendelkezett, hogy Ágnes már az ő életében birtokolja az ispánságot annak tartozékaival

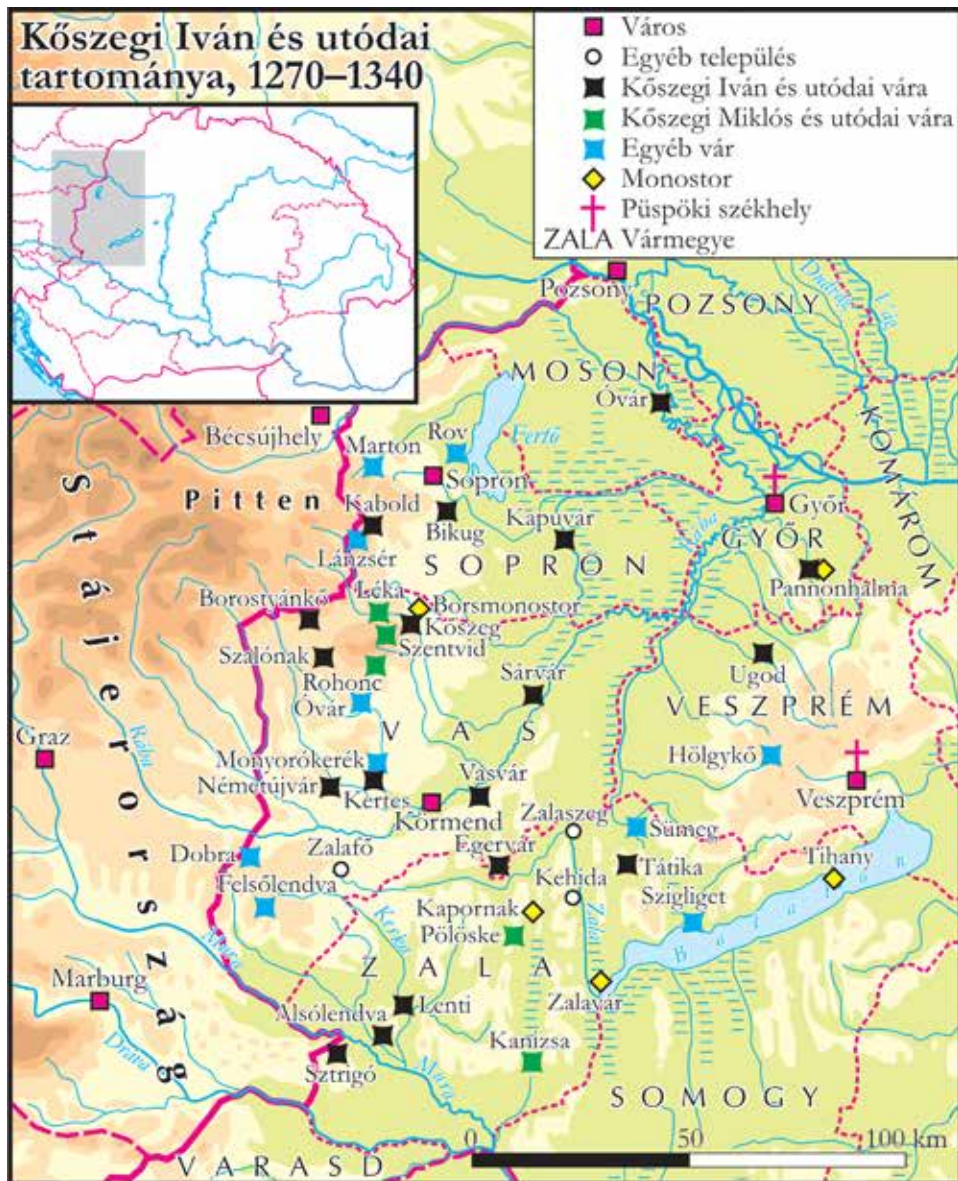
és jövedelmeivel együtt, s megözvegyülvén is megtarthatja azt haláláig. Egy 15. századi osztrák krónikás úgy értesült, hogy az adományt az Albert által leányának adott, igen tekintélyes összegű hozomány viszonzásának szánta III. András, az tehát nem a királyné anyagi biztonságát volt hivatott megteremteni, hanem egyfajta zálogügyletnek tekinthető a két uralkodó között. Az 1298. évi törvény ugyanakkor előírta III. András számára, hogy „ha az ország valamely része bármely címen vagy ürüggyel bármely király által elidegenített volt, [a] király úr tartozzék [az ilyeneket] a királyi joghoz visszaszerezni” (Szilágyi Loránd ford.). Mivel az 1291. évi ausztriai hadjáratot lezáró béke értelmében visszakerültek Magyarországhoz mindazok a nyugat-magyarországi területek, amelyeket éppen Albert osztrák és stájer herceg foglalt el még IV. László uralkodásának utolsó éveiben, a törvény idézett rendelkezése másra, mint III. András pozsonyi adományára, aligha vonatkozhatott. A törvény vélhetően azért fogalmazott körülményes virágnyelven, mert megalkotói maguk is tisztában lehettek azzal, hogy III. András nem szándékozik ténylegesen átadni Pozsony megyét sem Ágnesnek, sem Albertnek, így a cikkely leginkább elvi álláspontjuk kifejtésére szolgálhatott, semmint a már bekövetkezett, az ország jogát érintő sérelem orvoslására. Tény ugyanis, hogy Pozsony megyét az Ágnesnek szóló adományt követően is III. András bizalmasa, Miklós fia Demeter kormányozta ispánként egészen királya haláláig, és semmi nem utal forrásainkban arra, hogy a királyné bármiféle módon rendelkezett volna az ispánsággal.

III. András halálát követően azonban Albert – aki akkor már a német királyi címet is viselte – elérkezettnek látta az időt, hogy behajtsa követelését. Serege betört az országba, elfoglalta Pannonhalmát, majd Budáig hatolva visszavitte Ágnes királynét Ausztriába, miközben birtokba vette Pozsony megyét, mely egészen 1323-ig maradt az osztrák hercegek birtokában.

Albert seregéhez Kőszegi Iván is csatlakozott, elfoglalta Esztergom várát és városát, Pannonhalmát pedig – mivel a monostor erődített épületegyüttese a tatárjárás ideje óta várnak is alkalmas volt – a herceg távozása után megtartotta magának. Esztergomot azonban rövidesen átadta az 1301 augusztusában magyar királlyá koronázott cseh trónörökösnek, Vencelnek, aki Magyarországon László néven uralkodott. Az utóbb megfogalmazott vádak szerint tekintélyes summáért engedte át Esztergomot Vencel-Lászlónak, amit még ki

is egészített az esztergomi egyház birtokairól elrabolt javakkal. Azt megelőzően, hogy II. Vencel cseh király – reménytelennek ítélve a fia magyarországi helyzetét – 1304 nyarán visszavitte Vencel-Lászlót Csehországba, a Stájer rímes krónika szerzője szerint Ivánt nevezte ki az ország kormányzójának, aki újra birtokba vette Esztergomot, további károkat okozva a városnak és az érsekségnek, s alighanem Visegrádra szintén rátette a kezét. Mindezen tetteiért, valamint azért, mert VIII. Bonifác pápa döntése ellenére sem volt hajlandó uralkodójának elismerni a még Vencel-László előtt szintén megkoronázott Anjou Károly herceget, azaz I. Károly királyt, Tamás választott esztergomi érsek mind Ivánt, mind fivérét, az ifjabb Henriket kiközösítette az egyházból. Ez az igen súlyosnak számító egyházi büntetés a jelek szerint nem rendítette meg különösebben Ivánt, annál is kevésbé, mert volt már tapasztalata annak elviselésében: 1281-ben a zágrábi püspök, 1291-ben pedig, amikor először pártolt el III. Andrástól, Esztergom akkori érseke, Lodomér szintén kiközösítette. Ez utóbbi alól az Anjouk oldalára átálló utóda, Bicskei Gergely választott érsek mentette fel évekkel később. Joggal gondolhatta tehát: majdcsak lesz valami megoldás ez alkalommal is a kényelmetlen ügyben, egyébként pedig az uralma alatt álló területeken nem az érsek, hanem ő parancsol a papoknak is.

Az már jóval érzékenyebben érintette, hogy I. Károly a legkevésbé sem tartotta kíváncsnak Iván hatalmának jelenlétét országa közepén, s így se reggel indult Esztergom ostromára. 1306 májusának elején még Egerben tartózkodott, június végén pedig már azokat jutalmazta, akik kitüntették magukat a sikeres ostromban. Semmi nem utal arra forrásainkban, hogy Iván személyesen is részt vett volna a harcokban, annak ellenben nyilvánvaló jelét találjuk adataink között, hogy Iván és I. Károly között valamiféle kiegyezésre kerülhetett sor Esztergom bevételét követően. Nehéz lenne ugyanis mással magyarázni, hogy 1307 februárjában már Iván unokája, Gergely fia Miklós töltötte be a tárnokmesteri méltóságot I. Károly királyi tanácsában. (Miklós apja, az említett Gergely Iván idősebb fia volt, ám ő még 1297-ben elhunyt, mégpedig különös körülmények között: egy ausztriai forrásunk szerint – mely egyébként „rossz ember és a legrosszabb martalóc” jellemzést adja róla – villámcsapás érte, és így halt meg.) Miklós kinevezése látványos gesztus volt a király részéről, az egyezés lényegi elemére a későbbi fejlemények

engednek következtetni: I. Károly és Iván kölcsönösen kerültek a konfliktusok, nem avatkoztak bele egymás ügyeibe, azaz a király szabad kezét adott Ivánnak uralmi területe ügyeiben, aki cserébe nem okozott nehézségeket az uralkodónak. Ami az előbbit illeti, Iván igencsak hatékonyan használta fel a III. András halála után eltelt évek zűrzavarát.

Vasban és Zalában otthon volt, Sopron megyét pedig még 1301 előtt javarészt a befolyása alá vonta, Pannonhalma említett megszerzése Győr megyében is hatalmat adott neki. 1304-ben már az ő várnagya parancsolt az óvári várban (a mai Mosonmagyaróvár területén), azaz Moson megyére szintén kiterjedt befolyása, mely megjelent Veszprém megyében is, kiváltképp azt követően, hogy 1307 táján megvásárolta Ugod várát a megyében. Arra ugyanakkor túlságosan sok ideje nem is lett volna, hogy további fejtőrést okozzon I. Károlynak, mert 1308. április 5-én meghalt. A Stájer rimes krónika a hírt azzal a megjegyzéssel kíséri, miszerint elhunyt „a vitéz és eszes hős, aki sok-sok bátor és merész tettet vitt végbe életében, amelyeket hetedhét határon túl is sokáig emlegetnek majd” (Bagi Dániel ford.). Az értékelés némiképpen meglepő, mert egy osztrák krónikás viszont hol „gonosz ember és ízig-vérig zsarnok”-ként, hol pedig „ragadozó farkas”-ként jellemzi Ivánt, s a Stájer rimes krónika szerzője munkája korábbi részeiben ugyancsak afféle démoni figuraként ábrázolja, aki a politika minden szálát egymaga mozgatja a 13–14. század fordulójának Magyarországon. Ez utóbbi bizonyosan erős túlzás, az ugyanakkor szintén nyilvánvaló, hogy Ivánnak aligha okozott álmatlan éjszakákat, ha erőszakhoz kellett nyúlnia akarata érvényre juttatása érdekében, mindazonáltal az sem vonható kétségbe, hogy halála sikeres pályafutásnak vetett véget, melynek ismétlődően jelentkező válságain tagadhatatlan tehetségről tanúbizonyságot téve lett úrrá.

Kőszegi Iván hatalmát idősebb unokája, Miklós örökölte meg, aki folytatta nagyapja utolsó éveinek politikáját. I. Károllyal ápolt kapcsolata még azt sem sínylette meg, hogy első tárnokmestersége igen rövidre sikerült, már 1307 őszén más viselte a méltóságot. Nem meglepő tehát, hogy megjelent az 1308. évi pesti országos gyűlésen, ahol – az ifjabb Henrikkel együtt – elismerte Károlyt királynak. A következő évben, 1309-ben, amikor sor került I. Károly második megkoronázására Budán, Gergely fia Miklóst és az ifjabb Henriket Kőszegi Iván szintén Miklós nevet viselő fia képviselte, aki

hamarosan elnyerte Győr püspökének méltóságát. A koronázás megismétlésére azért volt szükség, mert a magyar szokásjog három feltétel teljesüléséhez kötötte a szertartás érvényességét: a királyt Esztergom érsekének kell megkoronáznia, ám nem saját székesegyházában, hanem a székesfehérvári bazilikában, mégpedig azzal a koronával, amelyről úgy tartották, hogy egykoron Szent István uralkodói fejéke volt. E feltételeknek sem Károly 1301. évi első, sem az 1309-ben megejtett második koronázása nem felelt meg, így szükségessé vált egy harmadik, melyre 1310-ben került sor. Arról, hogy ezen, az immár kétségtelenül törvényes koronázáson jelen volt-e Gergely fia Miklós, nem áll rendelkezésünkre adat, tény azonban, hogy 1311-ben újra őt nevezte ki a király tárnokmesterévé, ami nyilvánvaló bizonyossága annak, hogy Károly és Miklós kapcsolata rendezett volt. Gergely fia Miklós nyugati szomszédjával szintén békére törekedett: talán még 1311 végén találkozott Bécsújhelyen Habsburg Frigyes osztrák herceggel, akivel afféle barátsági szerződést kötött: a herceg megfogadta, hogy nem háborgatja Miklóst mindazon területek birtokában, amelyekkel már nagyapja, Iván is rendelkezett, viszonzásként Miklós szintén ígéretet tett arra, hogy elismeri a herceget az őt megillető területek urának, továbbá arra is, hogy nem fogadja be Frigyes esetleg hozzá menekülő alattvalóit. Az okmány szövegébe azt szintén belefoglaltatta Miklós, hogy a herceggel kötött szövetsége semmiben sem csorbíthatja a magyar király iránti hűségét. I. Károly, úgy tűnik, Gergely fia Miklós második tárnokmestersége idején, 1311 és 1314 között tehát, formálisan is elismerte őt mindazon megyék ispánjának, amelyek felett tényleges hatalmat gyakorolt, s bár ennek csak Sopron és Zala megyék esetében maradt nyoma forrásainkban, a többi megyét illetően szintén ez lehetett a helyzet. Ebben egyedül akkor állhatott volna be változás, amikor Veszprém megye ispánságát a veszprémi püspöknek adományozta a király 1313-ban, annak ugyanakkor nincs nyoma, hogy ez a gesztus fordulatot hozott volna a megye hatalmi viszonyaiban.

Gergely fia Miklós – kiváltképpen elődjeihez képest – kifejezetten békés természetű nagyúrnak mutatja magát tetteiben, aki őszintén törekedett arra, hogy megtalálja az együttműködés lehetőségeit I. Károly királlyal, ám 1314 elején meghalt. A pontos időpont nem ismert, annyi bizonyos csak, hogy va-

12. Kőszegi András pecsétje, 1314

lamikor március 7-e előtt hunyt el. Fiút nem hagyott maga után, így öccse, András lépett az örökébe.

Gergely fia András eleinte folytatta bátyja politikáját. Hivatalosan Vas és Zala megyék ispánságát viselte – valamint talán Sopronét is –, befolyása ugyanakkor kiterjedt Moson, Győr és Veszprém megyékre szintén, csakúgy, mint annak idején nagyapjáé vagy bátyjáé. A királyi hatalommal való kapcsolatát jellemzi ezekben az években, hogy Zala megyei pereskedőket a meghirdetett országos gyűlésre idéztetett meg a király elé 1314 nyarán, s bár olyan adatok nem állnak rendelkezésre, melyek igazolhatnák, hogy a gyűlés megtartására valóban sor került, az eset mégis jelzi: az idő szerint András kész volt együttműködni I. Károllyal.

Rövidesen azonban változás következett be ezen a téren, s András fellázadt a király ellen. Az előzményekkel a későbbiekben foglalkozunk majd

részletesebben, a történetek megértéséhez itt elegendő annak előrebocsátása, hogy előbb 1315-ben, majd 1316-ban súlyos harcok robbantak ki a király és a Kőszegiek egy másik ágának képviselői – az ifjabb Henrik fiai – között, s 1315 folyamán a család valamennyi tagja felvette a kesztyűt I. Károly ellenében. Ezt követően azonban a család egyik tagja – az idősebb Henrik 1299 táján meghalt fiának, Miklósnak a fia – kiegyezett a királlyal, s vele együtt vonult hadba, amikor az a korábban a Magyar Királyság fennhatósága alá tartozó, de az Árpád-kor végén szerb fennhatóság alá került Macsó visszafoglalására indult. I. Károly egy 1319-ben kibocsátott oklevelének elbeszéléséből tudjuk, hogy Gergely fia András az ekkor kínálgató alkalmat ragadta meg arra, hogy megindítsa lázadását. A macsói hadjárat időpontját illetően eltérnek az álláspontok: van, aki 1314-re keltezi az eseményt, más vélemény szerint 1317 elején történt. Mindkét álláspont I. Károly tartózkodási helyeire alapozza a maga igazát. I. Károly ugyanis 1314. február 4-én a Szerém megyei Szávaszentdemeteren volt, február 19-én pedig az ugyanazon megyében fekvő Péterváradon találjuk, 1317. január 6-án pedig az Arad megyei Lippán keltezte oklevelét a király, majd jó másfél hónapra eltűnik a szemünk elől, hogy aztán február 20-án Temesvárott bukkanjon fel. Az egymástól eltérő rekonstrukciós kísérletek abban egyeznek meg, hogy a király ismert tartózkodási helyeit jelző időpontok közé helyezik a macsói hadjáratot. A második, az eseményt 1317-re keltező változat mellett szól önmagában az is, hogy az 1314-ben rendelkezésre álló alig két hét alatt nehezen képzelhető el a hadjárat véghezvitele, a másfél hónappal számoló elképzelés ebből a szempontból megnyugtatóbbnak ítéltető. Az sem hagyható figyelmen kívül, hogy 1314-ben semmi nyoma annak, hogy I. Károly bármiféle módon reagált volna András lázadására – sőt, mint láthattuk, András maga is azzal számolt, hogy jelen lesz a király mellett az országos gyűlésen –, 1317-ben azonban ismertek a lázadás következményei.

András, bár Ausztriából is kapott segítséget, alaposan túlbecsülte erejét, amikor úgy döntött, hogy szembefordul I. Károllyal. A lázadás eseményeiről keveset tudunk, annyi azonban bizonyos, hogy András kísérletet tett arra, hogy elfoglalja mind Győr, mind Sopron városát, de egyikkel sem boldogult, miközben azzal szintén sikertelenül próbálkozott, hogy bevegye az I. Károlylyal 1315-ben kiegyezett rokona – a rokonság hatalmát megalapozó Kőszegi

Henrik Miklós nevű fiának szintén Miklós nevet viselő fia – két Vas megyei várát, Lékát és Rohoncot. Június elején még az ő parancsára folytatott le egy eljárást a győri káptalan, ezzel egy időben azonban I. Károly már új soproni ispánja védelméről biztosította a borsmonostori apátság népeit. Az ispánt a hűtlen András helyébe nevezte ki a király egy szolgálatában álló osztrák lovag, Pottendorfi Rudolf személyében. A lázadás leveréséből minden bizonnyal ő is tevékenyen kivette a részét, Gergely fia András vállalkozásának összeomlásában ugyanakkor fontos szerephez juthatott az is, hogy az Andrást szolgáló helyi nemesek elfordultak uruktól, és a király oldalára álltak, és némelyikük aztán fényes karriert futott be immár Károlyt szolgálva. Közéjük tartozott az aragóniai eredetű, ám már bő egy évszázada Magyarországon élő Nagymartoni család két tagja, Pál és fivére, Lőrinc, akik kivették részüket Sopron és Győr megvédelmezéséből (a Nagymartoniaké volt az a Marton vár, azaz a későbbi Nagymarton, amelynek lerombolására az 1291. évi békeszerződés értelmében került sor). A Nagymartoniak talán azért hagyták el Gergely fia Andrást, mert a még apjuk által megvásárolt Sopron megyei Kabold várát a király „hatalmas hűtlenei idején” elvették tőlük, s a sejtelmes megfogalmazás mögött éppen Gergely fia András alakja gyanítható. A lázadás leverése során az Andrástól elpártoló nemesek egyike, a Vas megyében birtokos Köcski Sándor vette be Kaboldot, amelyet I. Károly 1319-ben adott vissza a Nagymartoniaknak. Sajátos véletlen, hogy a későbbiekben Köcski Sándor és Nagymartoni Pál egymást követték I. Károly országbíráinak sorában: előbb Sándor töltötte be a méltóságot egészen haláláig, 1328-ig, utóda pedig Nagymartoni Pál lett. (Köcski Sándor és Nagymartoni Pál egyébiránt sógorok voltak, mivel Sándor vette feleségül Pál leánytestvérét, Klárát.)

A harcok a további ellenállás hiábavalóságát belátó András meghódolásával értek véget, talán kora ősszel, mindenesetre I. Károly október 23-án kiállított oklevele már múlt időben beszél András egykori hűtlenségéről. A sikertelen lázadás mérlegéről szemléletes képet rajzol, hogy 1317–1318 folyamán sorra jelennek meg az immár a király hatalmát képviselő tisztségviselők a korábban András uralma alatt álló területeken és várakban: Sopron megyéről esett már szó, annak új ispánja Pottendorfi Rudolf lett, Győr megyéére Nagymartoni Pál került, Köcski Sándor karrierje pedig Pannonhalma várnagyságával indult meg, s 1318-ban feltűnik a Sopron megyei Kapuvár

királyi várnagya is, amire ezt megelőzően 1297-ben volt utoljára példa, s nehezen hihető, hogy időközben ne került volna a Kőszegiek kezére az erősség: ne feledjük, hogy Iván és unokája, Gergely fia Miklós bizonyosan – de talán András is – volt soproni ispán, márpedig a vár a soproni ispánság tartozékai közé számított. András hatalma ily módon Vas megyébe szorult vissza, valamint – némiképp meglepő módon – Mosonba, ahol az óvári várban továbbra is az ő várnagya parancsolt. Nem tudható, hogy a Veszprém megyei Ugod várát mikor és milyen körülmények között veszítette el, mindenesetre jóval azelőtt történhetett, mint 1323, amikor annak királyi várnagyát első ízben említi egy oklevél.

András meghódolása azonban, úgy tűnik, csupán ideiglenes meghátrálás volt. Pottendorfi Rudolf soproni ispán egy 1317 novemberének végére keltezhető leveléből csak úgy árad a panasz ellene: András bitorolja a királyi javakat, Rudolf egyik falvát kirabolta, megcsonkított egy királyi vámszedőt, ám az ispán nem torolhatja meg gáztetteit, mert az a béke felrúgását jelentené. A levél utal I. Károly és Habsburg Frigyes osztrák herceg között létrejött valamiféle megállapodásra, amit András megsért mindezen tetteivel: nem lehetetlen tehát, hogy a herceg járt közben Károlynál András érdekében a lázadás leverése idején. A következő évet András az erőgyűjtésre szánta: 1317 tapasztalataiból okulva birtokadományokkal igyekezett a továbbra is neki szolgálók hűségét megerősíteni, miközben segédcsapatokat toborzott nyugati szomszédai között, azaz Ausztriában és Stájerországban.

András második lázadása 1319 tavaszán tört ki. I. Károly csapatait Gutkeled nembéli Amadé fia Miklós, a Pottendorfi Rudolfot felváltó soproni ispán vezette – vele találkozunk még –, mellette harcolt Köcski Sándor, a két Nagymartoni fivér, valamint egy újabb, a király oldalára átálló nemes, Osl nembéli Imre fia Lőrinc. A névsor azt a benyomást kelti, hogy I. Károly helyi hívei is elegendőnek bizonyultak ahhoz, hogy felvegyék a harcot Andrással. Ugyanerre enged következtetni, hogy ez alkalommal – ellentétben az 1317. évi első lázadással – csak olyan epizódokat ismerünk a harcok történetéből, melyek már a Kőszegieket uraló terület szívében zajlottak le: csatára került sor az Őrségben Zalafőnél, majd Kőszeg mellett, ami után a várat is bevették Károly seregvezérei. Mindez elegendőnek bizonyult ahhoz, hogy András újra meghódoljon. Talán ismét Habsburg Frigyes osztrák herceg si-

etett a segítségére, amit az indokolhatott, hogy a kőszegi csatában az András oldalán harcoló ausztriai csapatok vezetői közül néhányan Gutkeled Miklós fogságába estek. Tény mindenesetre, hogy 1321-től Kőszeget újra András kezén találjuk, bizonyosan visszakapta tehát, sőt, ugyanekkor Károly már nem tartotta azt sem kockázatosnak, hogy Vas megye élére állítsa ispánként. Kőszeg mellett Borostyánkő, Németújvár és Sárvár szintén a birtokában maradt. A második lázadás gyors kudarca, úgy tűnik, meggyőzte Andrást arról, hogy nincs esélye I. Károly ellenében. A továbbiakban csupán annyi gondot okozott a királynak, hogy annak figyelmeztetnie kellett: tartsa tiszteletben a soproniak vámmmentességi kiváltságait, ami korántsem számított rendkívüli esetnek a korban. Meg is tarthatta vasi megyei ispánságát egészen haláláig, ami valamikor 1324 vége táján következhetett be. Fiai neki sem születtek, így mindazt, ami megmaradt egykori hatalmából, nagybátyja, János örökölte, akit a kortársak olykor a „Farkas” megkülönböztető névvel illettek.

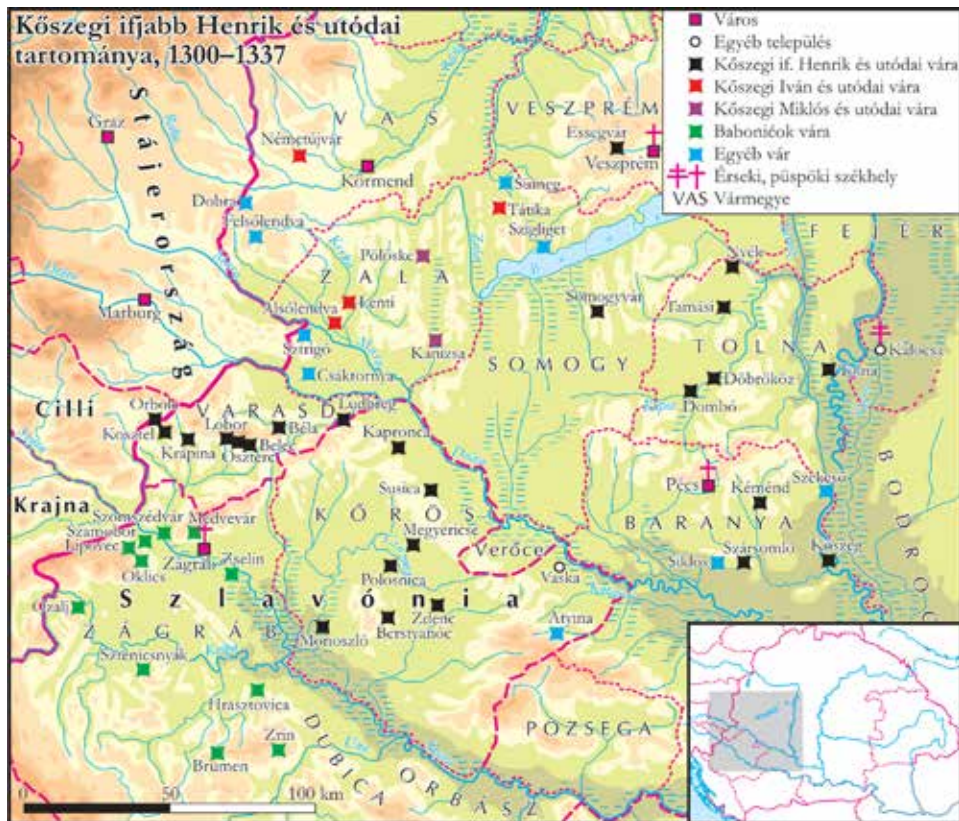
„Farkas” János Kőszegi Iván igen későn született fia lehetett, hiszen csak 1325-ben tűnik fel forrásainkban, jóval apja halálát követően. Első említésekor a Zala megyei Lenti várának uraként említik, akinek várnagya rátört egy nemes közeli birtokára, s az ügyben királyi parancsra lefolytatott vizsgálat nem igazolta a sértett azon gyanúját, hogy a támadást maga „Farkas” János rendelte volna el. Sokáig azonban nem élvezhette örökségét, mert 1326 őszén I. Károly elérkezettnek találta az időt arra, hogy még szűkebb határok közé szorítsa Kőszegi Iván utódainak maradék hatalmát. Sereget küldött „Farkas” János ellen a hadszínteret jól ismerő Köcski Sándor vezetésével, akit előzőleg felhatalmazott arra, hogy nevében teljes körű kegyelmet ígérjen mindazoknak, akik átállnak az oldalára, ami, amint azt néhány forrásunk bizonyítja, így is történt. A hadjárat során Köcski Sándor elfoglalta a király számára Kőszeg, Németújvár és Sárvár várait, a meghódoló „Farkas” János egyedül Borostyánkőt tarthatta meg. A leszámolás feltehetőleg összefüggésbe hozható azzal, hogy az idő tájt már megromlott I. Károly viszonya korábbi szövetségeseivel, Ausztria és Stájerország Habsburg hercegeivel, aminek nyilvánvaló jele, hogy 1327 februárjában, amikor a magyar király Luxemburgi János cseh királlyal találkozott Nagyszombatban, a két uralkodó olyan szövetséget kötött egymással, melyben kölcsönös segítséget ígértek egymásnak, ha a Habsburgok bármelyiküket megtámadnák. Károly

minden bizonnyal el akarta kerülni, hogy a Vas megyében még mindig erős várak birtokában lévő „Farkas” Jánosban felmerüljön a Habsburgok mellé állás gondolata, vagy ha az mégis megtörténnék, a hűtlenség a lehető legkevesebb fejfájást okozza neki. 1328-ban mindenesetre valóban sor is került egy háborúra, melyben a szövetséges magyar és cseh seregek gyorsan békére kényszerítették a Habsburgokat. Idővel az is bebizonyosodott, hogy I. Károly óvatos előrelátása korántsem volt indokolatlan, mert a Habsburgok ellenében 1336-ban kitört újabb háború első szakaszát lezáró fegyverszüneti szerződésben I. Károly ígéretet tett arra, hogy az ellene lázadó és a Habsburg Albert és Ottó hercegek védőszárnyai alatt védelmet kereső „Farkas” János személyére is kiterjeszti a fegyvernyugvás hatályát. (Látni fogjuk, hogy korántsem „Farkas” János volt az egyetlen, aki ezen a módon keresett gyógyírt sérelmeire.) Az viszont aligha dönthető el minden kétséget kizáró módon, hogy maga „Farkas” János vagy inkább, ami mégis valószínűbbnek tűnik, azonos nevű fia volt-e az a „graf Yban von Pernstain”, azaz „Borostyánkői János gróf”, aki 1339 nyarán II. Albert osztrák herceg szolgálatába szegődött, majd hamarosan Ausztriába is költözött, ahol a Bernstein (Pernstein) család őse lett belőle. Maga Borostyánkő ismeretlen időpontban, alighanem 1340-ben került királyi kézre, vélhetően a Zala megyei Lentivel együtt, ez utóbbit mindenesetre I. Lajos már királyi várként adományozta édesanyja, Erzsébet özvegy királyné lovászmesterének 1343-ban. Kőszegi Iván utódainak nyugat-dunántúli hatalma tehát az 1340-es évek elejére semmisült meg maradéktalanul.

II.1.2. KŐSZEGI IFJABB HENRIK ÉS UTÓDAI

A III. András halálát követően az ország trónjára szánt új királyért Csehországba induló küldöttség „igen nagy hatalmú férfiak”-ként jellemzett tagjai között említi a magyar krónikás, mások mellett, „Henrik fia Henrik”-et, akinek alakjában nem nehéz ráismerni Kőszegi Henrik fiainak egyikére, az ifjabb Henrikre.

Az ifjabb Henrik Vencel-László uralma biztos támaszának számított mindig, s a fiatal király el is halmozta hálája jeléül méltóságokkal. Már 1301

3. térkép, Ifjabb Köszegi Henrik és utódai tartományai

októberében Szlavónia bánjaként, valamint Somogy és Tolna megyék ispánjaként említik forrásaink, csakhamar elnyerte a királyi tárnokmesterséget is, miközben megyésispánságainak sora kiegészült Baranya és Bodrog megyékkel. A méltóságok igen nagy kiterjedésű uralmi területet rajzolnak ki, mely Szlavónia mellett magában foglalta a Duna–Tisza közének déli része mellett a Délkelet-Dunántúlt is, igaz, azzal a megszorítással, hogy ifjabb Henrik szlavóniai uralma csak a Száva folyó északi partjáig terjedt, amit csupán részben ellensúlyozhatott a Szlavónia és Zala megye közé ékelődő Varasd megye feletti uralom.

Adataink nem elégségesek annak minden további kétségeket kizáró eldöntéséhez, hogy az elnyert méltóságok csupán a törvényesség látszatát

kölcsönözték-e a már kiépített hatalom számára, vagy éppen fordítva: a méltóságokra támaszkodva épült-e ki az ifjabb Henrik uralmi területe. A kérdést nem dönti el, hogy az említett méltóságokat kivétel nélkül mások viselték az 1290-es évek második felében, hiszen ez a legkevésbé sem zárja ki annak lehetőségét, hogy az ifjabb Henrik tisztségek nélkül is lépésről lépésre növelje a maga befolyását ezeken a területeken. Ebben szerephez juthatott jól sikerült házassága: felesége V. István egykori nádorának, Mojsnak a leánya volt, s apósa egy jókora szlavóniai uradalmat hagyott rá 1280. évi végrendeletében, miközben a házasság az ifjabb Henrik délkelet-dunántúli terjeszkedésében szintén szerephez juthatott, mivel Mojs és rokonsága főként Tolnában számított tekintélyes birtokosnak, de Somogyban ugyancsak voltak javaik. Tény mindenesetre, hogy az ifjabb Henrik által a 14. század első éveiben viselt tisztségek által lefedett területek minden részén tudunk olyan várról vagy várakról, amelyek a 14. század első évtizedében már az ő kezén voltak. Ezek egy részét kifejezetten a személyével kapcsolatban említik forrásaink, míg a többi fiai birtokában tűnik fel, ám utóbbiak esetében szintén indokoltnak ítélni annak feltételezése, hogy már apjuk, azaz az ifjabb Henrik a magáénak mondhatta azokat. Az egyetlen kivétel ebből a szempontból Bodrog megye, ami azonban nem kelt feltűnést, mert az Alföld soha nem bővelkedett a várakban, így ez idő tájt sem.

Mindezeket szem előtt tartva az ifjabb Henrik hatalmának alapját abban a két Varasd megyei várban gyaníthatjuk, amelyeket már apja, az idősebb Henrik birtokolt 1270-ben. Ezek egyike alighanem Krapina lehetett, a másik talán Lobor, mely utóbbi maga is bizonyosan felépült már 1270-re. További négy olyan varasdi várról van tudomásunk, amelyeknek első ismert birtokosa ifjabb Henrik valamelyik fia vagy unokája – Belec, Kosztel, Orbolc, Oszterc –, a birtoklástörténet további részletei azonban homályban maradnak, így még csak találgatni sem érdemes, hogy vajon az ifjabb Henrik (vagy valamelyik utóda) építtette-e ezeket, vagy mástól szerezték meg valamiféle módon. Kétségtelen, hogy Szlavóniában már az ifjabb Henrik birtokolta Kaproncát és az annak közelében fekvő, utóbb Szentgyörgynek is nevezett Susica várárt, szerfelett valószínű ugyanakkor, hogy a korábban Gutkeled Joachim és fivérei vagyonához tartozó Berstyanócra és Polosnicára szintén még ő tette rá a kezét – ezek utóbb egyik fia váraiként kerülnek elénk –, s talán ugyanez

lehet a helyzet a környékbeli Megyericse esetében is. A Dunántúlon Tolnát és Somogyvárat bizonyosan a tolnai és a somogyi ispánsággal együtt szerezte meg az ifjabb Henrik, míg Baranyában Kőszeg talán ugyancsak a helyi ispánság váraként jutott a birtokába. A szintén baranyai Szársomlót (a mai Nagyharsány területén), valamint a tolnai Tamásit minden bizonnyal az eredeti birtokosoktól foglalta el vagy ő, vagy egyik fia, míg a többi tolnai vár – Dombó, Döbrököz, Nyék – esetében az ifjabb Henrik vagy fiai tűnnek fel forrásainkban az első ismert birtokosként, így akár a várak építtetőiként is számolhatunk velük.

A már Vencel-László előtt magyar királlyá koronázott I. Károly egyik szilárd támasza első magyarországi éveiben Csák nembéli Ugrin volt, az Anjouk régi híve, aki a Dráva és Száva folyók között fekvő, de Szlavóniához nem számított Pozsega megyétől egészen a Temesközig terjedő területen gyakorolt hatalmat, így Károly, amennyire az a rendelkezésünkre álló, erősen hézagosságot adó adatok alapján megítélhető, gyakran tartózkodott Ugrin védőszárnyai alatt. Ezért aztán nehéz elhessegetni a gyanút, hogy amikor Kőszegi ifjabb Henrik Pozsega és Valkó megyék ellen intézett támadást – azaz Szlavóniából a Temesköz irányába vonult seregével –, nem egyszerű rablóhadjáratról volt szó, hanem az ifjabb Henrik valójában arra tett kísérletet Vencel-László bárójaként, hogy kiszorítsa az országból királya riválisát. A támadás Károly délvidéki híveinek sikeres ellenállásán feneklett meg. A történelekről I. Károly egy 1310-ben kiállított oklevele számol be, magára az összecsapásra azonban évekkel korábban kerülhetett sor, a legvalószínűbben még 1302 nyarán. Ugyanezen idő tájt vagy nem sokkal később történhetett, hogy Károly követét, aki nagyanyjánál, Mária nápolyi királynénál – V. István magyar király leányánál – járt Itáliában, már hazafelé tartó útján az ifjabb Henrik somogyvári várnagya fogságba ejtette, amiből a követ csak nagy sokára szabadulhatott.

Kőszegi ifjabb Henrik Vencel-László távozását követően is megmaradt I. Károly ellenfeleinek táborában. Henrik talán attól tartott: ha Nápolyban fordul a politikai széljárás, és az Anjou-udvarban az a döntés születne, hogy tényleges – azaz katonai – segítséget adnak I. Károlynak magyarországi uralma megszilárdításához, akkor az ő szlavóniai területe éppen egy felvonuló segélyhad útjába esne, ami nem sok jót ígért számára. Csatlakozott tehát

azon kevesek mellé, akik megpróbálták valóságos támogatást adni a magyar királlyá koronázott bajor Ottónak, aki értékelte is Henrik szolgálatait, s hozzájárult, hogy az megtarthassa már a korábbiakban viselt méltóságait. Azt követően azonban, hogy I. Károly immár vetélytárs nélkül maradt a magyar trónért évek óta folytatott versengésben, az ifjabb Henriknek sem maradt más választása, mint meghódolni előtte. A pesti országos gyűlésen fegyveresek sokaságával jelent meg 1308 késő őszen, ami minden bizonnyal a bizalmatlanság jeleként értelmezhető, mindazonáltal kész volt elismerni a gyűlésen megjelentekkel együtt Károlyt királyának, majd 1309 nyarán, amikor már folytak az előkészületek Károly második, a törvényes feltételeket továbbra sem teljesítő koronázására, megismételte esküjét Gentilis pápai követ és a magyar főpapok egy csoportja előtt.

Kinyilvánította beleegyezését abba is, hogy a koronázás nem a Szent Koronával történik majd, és esetleg nem Székesfehérvárott, ami végül valóban így történt. Nincs tudomásunk arról, hogy a pesti gyűlés többi résztvevőjétől hasonló kötelezvényt kért volna Gentilis 1309-ben, s ha valóban így volt – azaz nem adataink hiányai keltenek téves látszatot –, ez a körülmény a másik oldal bizalmatlanságáról tanúskodik, egyúttal annak is félreérthetetlen bizonyossága, hogy Károly pártja Kőszegi ifjabb Henrikben látta az idő szerint azt a hatalmasságot, aki a magyar király legveszedelmesebb ellenfele lehet, így célszerű éppen tőle kicsikarni a legerősebb biztosítékokat királyhűségére, a lehetőségekhez képest, persze.

Újabb összecsapásra valóban nem került sor az ifjabb Henrik és I. Károly között. Idő sem volt rá, mivel Szlavónia ura nem sokkal 1310. május 5-e előtt meghalt. Henrik két fiút hagyott hátra, közülük – vélhetően – az idősebb János vette át apja örökét, a fiatalabb, megkülönböztető néven „Herceg”-nek nevezett Péter a háttérben maradt, ám, úgy tűnik, mindenben támogatta bátyját.

I. Károly és Henrik fia János között szinte azonnal kenyértörésre került sor. A király harmadik, immár vitathatatlanul törvényes koronázása másnapján, 1310. augusztus 28-án, még Székesfehérvárott kiállított oklevelében olyan nemest jutalmazott Aba nembéli Sándor fia Sándor személyében, aki nem akarta Henrik bán hűtlen fiait szolgálni, s inkább veszni hagyta Somogy megyei birtokait. (Sándor a nemzetségnek a Dél-Dunántúlon és Sárosban

13. Gentilis bíboros Magyarországra érkezik, miniatúra a Képes Krónikában

egyaránt birtokos ágából származott; az ő fivére az a Nekksei Demeter, aki utóbb Károly tárnokmestere és legbizalmasabb híveinek egyike lett.) Arra, hogy pontosan miben mutatkozott meg „Henrik bán fiai”-nak, azaz Henrik fia Jánosnak és „Herceg” Péternek a hűtlensége, az oklevél még csak utalást sem tesz, mégsem vagyunk teljesen tájékozatlanok a mibenlétét illetően. Arról tudunk, hogy János rátette a kezét a dömösi prépostság bizonyos birtokai-

ra, ami kétségkívül jogsértés volt, ám nem olyan súlyú, hogy indokolhatná a politikai szakítást, s egyébként is, János orvosolta a dömösi egyházat ért sérelmet egyik híve közbenjárására. A király és János közötti ellentét kirobbanásának oka sokkal inkább jelölhető meg – mégpedig nagy biztonsággal – abban, hogy az ifjabb Henrik halálát követően I. Károly megkísérelte fiát, Jánost elmozdítani az apja által viselt méltóságokból, ami – ez aligha szorul bizonyításra – a legkevésbé sem lehetett János kedve szerint való elképzelés, hiszen a méltóságok, meggyőződése szerint, neki jártak volna. Ellenkezését nyilván nem is rejtette véka alá: fegyveres összecsapásról ekkor nem tudunk, ám a király akaratával való szembeszegülést I. Károly értékelhette hűtlenségként is.

Az bizonyos, hogy Szlavónia élére valóban új bán került, mégpedig a Baboníc család az idő szerinti feje, István személyében. Ez az a szlavón rokonság, amellyel még az 1270–1280-as évek fordulója körüli években csaptak össze a Kőszegiek a Szlavónia feletti uralomért, hogy aztán, mivel egyik fél sem tudta a maga javára eldönteni a versengést, felosszák a tartományt egymás között. Az akkor kialakult s azóta is megőrzött hatalmi egyensúly került Károly döntése miatt veszélybe, miközben Henrik fia János azzal szintén tisztában lehetett, hogy nagyobb biztonságban tudhatja szlavóniai várait és birtokait, ha ő maga áll a tartomány élén. Az idő, amint azt látni fogjuk, igazolta is Henrik fia János félelmeit. Baranya megye szintén új ispánt kapott egy helyi birtokos, Siklósi Péter személyében. Az ifjabb Henrik által kézben tartott többi megye esetében adatok híján nem ítéltető meg, hogy a király nevezett-e ki azokban is új ispánokat. Meglehet, azért nem került sor ispánváltásra, mert nem jutott rá idő. Csakhamar ugyanis fegyveres összecsapásra vezettek a király és Csák nembéli Máté között már jó ideje halmozódó feszültségek, s ezért Károly célszerűnek ítélte, ha némi megértést tanúsít Henrik fia János szempontjai iránt. Baboníc István szlavóniai bánságához ragaszkodott ugyan, de Jánost is bárói méltósághoz juttatta: kinevezte lovászmesterének – talán még 1311-ben, de a következő évben bizonyosan viselte már új méltóságát –, s ha el is veszítette volna időközben Bodrog, Somogy és Tolna megyék ispánságát, ami korántsem vehető bizonyosra, legkésőbb ekkor visszakapta azokat, s valamivel később Baranyaét szintén.

A kibontakozófélben lévő konfliktust ily módon sikerült lecsendesíteni még idejekorán, az ugyanakkor a legkevésbé sem állítható, hogy ezt követően kölcsönös bizalom alakult volna ki a király és lovászmestere között. Éppen ellenkezőleg: Henrik fia János sokat tett azért, hogy ez ne történhessen meg. Csak ezekre az évekre helyezhetők ugyanis azon, többnyire jóval később keletkezett források által elbeszélte események, amelyek arról tanúskodnak, hogy Henrik fia János meg-megújuló kísérleteket tett annak érdekében, hogy növelje a rendelkezésére álló erőforrásokat. 1313 nyarán oklevelet adott ki arról, hogy szolgálatába fogad egy Tolna megyei nemest, „Bogár”-nak mondott Istvánt és annak egész rokonságát, árulkodó azonban, hogy mindezt miféle ígéretekkel egészíti ki az okmány szövege: Henrik fia János szabadon bocsátja fogságából „Bogár” István rokonát, Farkast, visszaadja birtokaikat, kivéve István várát, amit le fog rombolni. A következő évben a Körös megyei, tehát Szlavóniában fekvő Atyina várát próbálta megszerezni, mégpedig azon a módon, hogy birtokosait hatalmába kerítette, s egyiküket lófarokhoz kötve vonszoltatta a vár előtt, ezzel igyekezvén rábírni a védőket a vár feladására. 1326-ban úgy emlékeztek, hogy tizenegy évvel korábban a nagyböjt idején, azaz valamikor 1315 tavaszán, Henrik fia János rátámadt Siklói Péter várára, Siklósra – emlékeztetőül: Péter váltotta fel Henrik fia Jánost egy időre Baranya megye élén, így személyes szál is keveredhetett az akcióba –, ám a várat nem sikerült elfoglalni, miként kudarcot vallott Henrik fia János akkor is, amikor Szekcső elfoglalásával akarta kiegészíteni baranyai várai együttesét. Több sikerrel járt akkor, amikor Varsád megyében Béla, Körösben pedig Ludbreg várára tette rá a kezét, s az is ez idő tájt történhetett, hogy elfoglalta birtokosaitól Essegvárat Veszprém megyében, Baranyában pedig Kéméndet. Mindezek a – korántsem minden elemükben sikeres – vállalkozások éppúgy tekinthetők a szlavóniai bánság elvétele miatti veszteségek pótlása érdekében indított akcióknak, mint erőgyűjtésnek egy új, immár fegyveres összecsapásra a királlyal.

Ilyen előzmények után a háború nem maradhatott el I. Károly és az ifjabb Henrik fiai között. Talán már 1314 nyarán sor került Szlavóniában egy kisebb összecsapásra; a bizonytalanságot az okozza, hogy az erről megemlékező királyi oklevél keltezése értelmezési nehézségekkel terhes. Az ugyanakkor kétségtelen, hogy a következő év késő őszen I. Károly csapatai valóban be-

14. XIV. századi kard

nyomultak Tolna megyébe, és ostrom alá vették Henrik fia János egyik ottani várát, Nyéket. Október elején Henrik fia János még Szlavóniában időzött, az almádi konvent november 15-én viszont a már folyó harcokról tesz említést oklevelében, s a Nyék ostromáról hírt adó királyi oklevél maga is november 20-án kelt. Az uralkodó támadása sikertelen maradt, amiben bizonyosan fontos szerepet játszott az, hogy a rokonság Henrik fia János segítségére sietett. A történekekről – kivételes módon – egy olyan oklevél számol be, melyet a Kőszegiek egyike, az 1274-ben elesett Henrik unokája, „Kakas” Miklós állíttatott ki egyik hívét jutalmazva: „amikor fő ellenfeleink ránk és testvéreinkre, Henrik mester fiaira, János és Péter mesterekre, valamint Gergely mester fiára, András mesterre támadtak ellenségesen”, a Miklóst szolgáló nemes „elleneinkre és említett testvéreink ellenségeire rontva [...] az ellenség lekaszabolása után méltó és nagyon is nyilvánvaló győzelmet nyert” (Szegefi László ford.).

A kudarcot követően a király meghátrált ugyan, terveit azonban nem adta fel. Mindjárt a következő tavaszon újra megpróbálkozott azzal, hogy kiszorítsa Henrik fia Jánost a Dunántúlról. A hadjárat pontos menetrendje nem ismert, annyi bizonyos csak, hogy 1316 májusának végén már Baranya és Somogy megyék közös határa táján járt seregével, ám Baranya megye egyes részei akkor még mindig Henrik fia János kezén voltak, július második felében pedig, amikor a megye délkeleti szegletében fekvő Kőszeg várát ostromolta, Tolna megye, úgy tűnik, már a hatalma alá került. A hadjárat eredményei jóval pontosabban felmérhetők, mivel forrásaink az említett baranyai Kőszeg mellett beszámolnak Somogyvár, Szársomló, továbbá Nyék, Tamási és Tolna várainak bevételéről. Dombó és Döbrököz ostromáról nem rendelkezünk adatokkal, de nem sok kétség férhet ahhoz, hogy ezek szintén királyi kézre

kerültek; talán oly módon, hogy Henrik fia János várnagyai a kilátástalan-
nak ítélt ellenállás helyett a meghódolást választották. Ez a gondolat azért
tekinthető életképes feltételezésnek, mert abban a már említett oklevélben,
mely elénk tárja azokat a körülményeket, amelyek közepette „Bogár” István
Henrik fia János szolgálatába kényszerült, János megnevez saját hívei közül
négyet, akik mintegy kezeskednek afelől, hogy be fogja tartani mindazt, amit
az okmányban megígért, ám a négy személy közül legalább kettő az 1316.
évi hadjárat folyamán átállt I. Károly oldalára. Egyiküket, Gutkeled nembéli
Amadé fia Miklóst már május végén a király mellett találjuk. Miklós maga
is várbirtokos volt Vas megyében, ahol még apja vásárolta meg Felsőlendva
várát, amit aztán IV. László is neki adományozott, a vételár utolsó részle-
tét pedig nem sokkal korábban, 1308-ban, már Miklós fizette ki. Másikuk,
Ozorai Sándor 1315 júliusában még Tamási várnagya volt, utóbb azonban
I. Károly éppen Tamásit adományozta neki, melyet örökös nélküli haláláig
birtokolt is. Harmadikként hozzájuk számíthatjuk magát „Bogár” Istvánt,
akiről a király egyik oklevele megjegyzi, hogy elsőként pártolt át hozzá,
ami az előzmények ismeretében, aligha kelthet meglepetést. Október köze-
pén arról hallunk, hogy Henrik fia János időközben behódolt a királynak,
s a korábbiakban az uralma alá tartozó megyékben rövidesen fel is tűnnek
az új, immár a királyi hatalmat képviselő megyésispánok, Baranyában és
Tolnában történetesen Gutkeled Miklós, illetve „Bogár” István kapott le-
hetőséget I. Károlytól a bizonyításra. Alighanem ugyanekkor vesztítette el
a Veszprém megyei Essegvárat is Henrik fia János, mindenesetre a vár újra
eredeti birtokosai kezén volt már 1318 februárja előtt.

A Délkelet-Dunántúlról való kiszorulás korántsem vetett véget Henrik
fia János vesszőfutásának. 1317 júniusának közepén I. Károly már számolt
annak lehetőségével, hogy Henrik fia János szlavóniai birtokai rövidesen
szintén a kezére kerülnek: a gordovai uradalmat, melyet János apja, az ifjabb
Henrik kapott apósától még 1280-ban, oda is ígérte „Bogár” Istvánnak. Az
év végén kiállított királyi oklevél aztán elárulja, mire alapozta a király de-
rűlátását. Az okmányból kiderül, hogy az időközben elhunyt Babonić István
helyére kinevezett új szlavóniai bán – István fivére, János – I. Károly paran-
csára megtámadta „Henrik fiait”, azaz Jánost és „Herceg” Pétert, legyőzte
őket, majd váraik egész sorát elfoglalta: az oklevél Monoszlót, Megyeri-

csét, Berstyanócot, Polosnicát, valamint Zdencet említi meg ezek sorában. A Henrik-fiak ez alkalommal keményebb ellenállást fejtettek ki. Ez onnan tudható, hogy 1317. december 20-án I. Károly Babonics János bánnak adományozta – több más erősség mellett – Megyericsé várát, melyet éppen ő foglalt el a Henrik-fiaktól, majd 1322-ben mégis arról olvashatunk a király egy másik oklevelében, hogy Szécsi Pál asztalnokmesterrel nyíllövés végzett a Henrik-fiak ellenében ostromolt Megyericsé vára alatt, miközben Pál 1318 első felében még bizonyosan életben volt; május 1-jén például egy somogyi birtokperben hozott ítéletről állított ki oklevelet (az asztalnokmesterség mellett ugyanis Somogy megye ispánja volt, minden bizonnyal 1316 óta). Az ellentmondás feloldása csak abban kereshető, hogy Henrik fia János és fivére, „Herceg” Péter visszafoglalták egy időre Megyericsét, Szécsi Pál pedig a vár második ostromában esett el, azaz a harcok 1318 második felében, esetleg jóval később is folytak még Szlavóniában, akár egészen 1320 tavaszáig, amikor viszont két újabb, a korábbiakban az ifjabb Henrik fiai által elfoglalt vár került vissza eredeti birtokosai kezére: Béla és Ludbreg. A már évek óta tartó háborúskodásnak a Henrik-fiak újabb meghódolása vetett véget, amire 1322 márciusának közepe előtt bizonyosan sor került, mivel egy akkor kiállított királyi oklevél már múlt időben beszél hűtlenségükről.

Ezt követően néhány év nyugalom következett, majd 1326 szeptemberének elején az előző évben kinevezett szlavóniai bán, Ákos nembéli Mikcs újra hűtleneknek nevezi egyik oklevelében Henrik fiait, Jánost és „Herceg” Pétert, s eladományoz egy tőlük elkobzott birtokot Kapronca közelében. Az adat értelmezésében I. Károly 1327 januárjának végén kiadott oklevele siet segítségünkre, ez ugyanis megemlékezik arról, hogy a „közelmúltban” Mikcs bán elfoglalta „Henrik fiától” Kapronca várát. Az, sajnos, nem derül ki, hogy vajon Jánosra vagy „Herceg” Péterre utal-e a „Henrik fia” kifejezés, pedig lenne némi jelentősége, mivel az idősebb fivér, János éppen ez idő tájt tűnik el – minden bizonnyal halála miatt – forrásainkból; az utolsó, bizonyosan személyére utaló említés történetesen éppen Mikcs bán imént említett oklevele; helyébe öccse, „Herceg” Péter lépett. Ugyanez idő tájt foglalta el Mikcs már bizonyosan „Herceg” Pétertől a Kapronca közelében fekvő Susica várát, amit aztán 1338-ban adományul is elnyert I. Károlytól. Meglehet, ezzel egy időben vette be ostrommal a Varasd megyei Belec és

Lobor várait Imre fia Lőrinc, amit az tesz igen valószínűvé, hogy az uralkodó csakhamar kinevezte a megye ispánjává, ami aligha történhetett volna meg, ha a királyi hatalom nem veti meg ott már előzőleg a lábát.

A történet legkevésbé ismert részlete az, hogy mindez miért történt. A kérdésre a legegyszerűbb válasz az lehetne: Kőszegi ifjabb Henrik fiai minden bizonnyal újra lázadásra adták a fejüket, csakhogy forrásainkban ennek semmi nyoma. Felmerülhet ellenben, hogy talán a frissen kinevezett bán, Mikcsy egy gyors győzelemmel akarta bizonyítani királya előtt kinevezésének helyes voltát, Imre fia Lőrinc pedig újra méltóságához akart jutni azt követően, hogy 1323-ban meg kellett válnia Zala megye ispánságától. Ez sem lehetetlen, ám még valószínűbbnek tűnik: valójában a király összehangolt akcióval akart végre megszabadulni a Kőszegiek két ágának maradék hatalmától, hiszen – emlékezhetünk rá – a szlavóniai és varasdi eseményekkel közel azonos időben folytatott hadjáratot Köcski Sándor Kőszegi Iván fia, „Farkas” János ellen, elfoglalva annak Vas megyei várait. Varasdban azonban csak félsikert könyvelhetett el I. Károly, mert ott ezt követően is maradtak várak az ifjabb Henrik utódai kezén, ámbár nem sokáig.

Az mindenesetre bizonyos, hogy az előző években alaposan megszorongatott Kőszegiek régi riválisaikban, a Babonícokban kerestek és találtak szövetségest. 1328 őszén ugyanis arról értesülünk, hogy Babonics János – Szlavónia korábbi bánja, az idő szerint királynéi tárnokmester – magára vállalta, hogy veje, „Herceg” Péter helyett maga fizesse meg azt a 250 márkányi, tekintélyes summát, amelyet leányának férje lett volna köteles fizetni egy szlavóniai család számára, melynek tagjai különféle tisztségeket ellátva szolgálták I. Károlyt. Az ügygel kapcsolatosan kibocsátott féltucatnyi oklevélből az nem derül ki, hogy voltaképpen miféle követelésről van szó, miként azt sem tudjuk, hogy „Herceg” Péter mikor vette feleségül a Babonics lányt. Az ellenben bizonyos, hogy a király hozzájárulását adta az ügyletnek, ami kétségtelenné teszi, hogy „Herceg” Péter ekkor már meghódolt I. Károlynak. Hosszú évekig nem is hallunk „Herceg” Péterről és unokaöccseiről, Henrik fia János fiairól; minden bizonnyal a kezükön maradt Varasd megyei birtokaikon húzták meg magukat. Akkor aztán, amikor az 1330-as évek közepén újra igen feszültté vált a magyar király és a Habsburg hercegek kapcsolata, mégpedig olyannyira, hogy 1336 nyarán I. Károly serege be is tört Auszt-

riába, „Herceg” Péter és Henrik fia János fiai követték rokonuk, „Farkas” János példáját, s ők is Ausztria és Stájerország hercegei pártfogását keresték I. Károllyal szemben. Az októberben megkötött fegyverszünet rájuk szintén kiterjedt, annak lejárta után azonban a király ellenük küldte szlavóniai bánja, Ákos Mikcs seregét. Az utóbb megfogalmazott vádak szerint „Herceg” Péter arra törekedett, hogy a Habsburg hercegek kezére játssza át Szlavóniát, s ennek érdekében elősegítette, hogy azok serege betörjön a tartományba, Oszterc és Orbolc nevű várait pedig átengedte a hercegeknek. Csakúgy, mint 1326-ban, Mikcs ez alkalommal is sikeres seregvezérnek bizonyult, így „Herceg” Péter és unokaöccsei a kilátástalannak ítélt ellenállás helyett a meghódolás mellett döntöttek. Varasd megyei váraikat átadták a királynak, aki azok helyett Henrik fia János fiainak, Miklósnak, Péternek és Henriknek a Tolna megyei Tamási várát, „Herceg” Péternek pedig a baranyai Szekcsőt és Köszeget adta cserébe, így gondoskodva arról, hogy a továbbiakban ne okozhassanak nehézséget a határ mentén. János fia Henriktől származott le a 15. század közepén kihalt Tamási család, „Herceg” Péter utódait pedig a szekcsői Herceg család tagjaiként emlegették még a középkor végén is.

II.1.3. KÖSZEGI MIKLÓS UTÓDAI

A Kőszegiek hatalmát megalapozó Henrik harmadik fia Miklós volt. Valójában ő lehetett az elsőszülött, hogy mégis utoljára vesszük szemügyre ágának történetét, annak az az oka, hogy e történet fivéreie, Iváné és az ifjabb Henriké, valamint azok utódaié mellett alig észrevehető. A sajátos jelenség magyarázata minden kétséget kizáróan azonosítható abban a körülményben, hogy maga Miklós 1299 táján eltűnik forrásainkból, minden bizonnyal azért, mert meghalt. 1298 júliusának végén még személyesen megjelent az akkor tartott országos gyűlésen, a magyar krónikás azonban már csak két fivérét említi azok között a magyar urak között, akik – a legnagyobb valószínűséggel valamikor 1299 folyamán – a pápától új királyt kértek III. András helyett. Az tehát, hogy egy 1300 februárjára keltezhető nápolyi feljegyzés őt is megemlíti az Anjou-párt magyarországi hívei között, legfeljebb annyit jelez: még nem ért el halálának híre Dél-Itáliába. Két ismert fia közül a gyanítha-

tóan idősebb, akit „Kakas” Miklós névvel különböztettek meg a kor többi Miklósától, 1311-ben tűnik fel, a másik, János még később, de ő egyébként sem játszott semmiféle politikai szerepet. A Kőszegiek ezen ágának életéből tehát éppen az az évtized telt el anélkül, hogy cselekvőképes férfi állt volna az élén, mely tíz év alatt, amint az láthattuk, Iván és az ifjabb Henrik felépítette a maga hatalmát. Bizonyára ezzel van összefüggésben, hogy „Kakas” Miklós csak négy vár urának mondhatta magát Vasban és Zalában. Apjának a fivérével, Ivánnal megejtett 1279. évi osztozás során Léka és Szentvid jutott, ez utóbbi azonban 1289 után már nem szerepel forrásainkban: az Albert osztrák herceg csapatai által elfoglalt várat talán a hadjárat során érték helyrehozhatatlan károk. A vasi Rohoncot és a zalai Pölöskét szintén még „Kakas” Miklós apja foglalta el erőszakkal, amint arról már szó esett, Kanizsa első ismert birtokosa ugyanakkor „Kakas” Miklós, így a várat vagy ő, vagy még apja építhette. Mindez eltörpül Iván és az ifjabb Henrik várainak sokasága mellett, s a lemaradás rányomja a maga bélyegét Kőszegi Miklós utódainak történetére.

„Kakas” Miklós először akkor lépett ki a politika porondjára, amikor – Gergely fia Andráshoz hasonlóan – maga is segítséget nyújtott unokafivérének, az ifjabb Henrik fiának, Jánosnak 1315-ben, I. Károly első, akkor még sikertelen tolnai hadjárata alkalmával. Az eset a későbbiekben nem ismétlődött meg, jóllehet alkalom adódott volna. Éppen ellenkezőleg, forrásainkban határozott jelei mutatkoznak annak, hogy „Kakas” Miklós 1315 után kiegyezett I. Károllyal.

Volt már szó arról, hogy Kőszegi Gergely fia András akkor robbantotta ki első, 1317. évi lázadását, amikor I. Károlyt macsói hadjárata foglalta le, miként arról is, hogy a lázadás alkalmával kísérletet tett arra, hogy elfoglalja Léka és Rohonc várát. E két erősség „Kakas” Miklós birtokában volt, s az esetről is az általa kiadott oklevél tájékoztat, melynek szövege arra szintén kitér, hogy a várakat ért támadás idején „Kakas” Miklóst I. Károly „szolgálatra foglalta le”. Az azonos időben lezajlott események alapján kézenfekvő arra következtetni, hogy a „Kakas” Miklóst lekötő szolgálat a macsói hadjáratban való részvétel volt, ami csak úgy lehetséges, ha már az idő szerint a király hívei közé tartozott, ami egyúttal arra is magyarázatot kínál, hogy miért támadt ellene Gergely fia András. A következtetést megerősíti, hogy

15. I. Károly pecsétje, 1317

a következő években „Kakas” Miklós volt I. Károly lovászmestere, valamint Vas és Zala megyék ispánja. Arról nem tudunk, hogy eközben bármi-féle összetűzésbe keveredett volna királyával, 1321 márciusának vége előtt I. Károly mégis megfosztotta méltóságaitól, és sereget küldött ellene, mely Zala megyei várait, Kanizsát és Pölöskét foglalta el; az előbbi Osl nembéli Csornai Imre fia Lőrinc, az utóbbit pedig Köcski Sándor. Az események háttérében meghúzódó okokat csak találgathatjuk. I. Károly egyik oklevele emlegeti ugyan „Kakas” Miklós állítólagos „hütlenség”-ét, ám arra nem tér ki, hogy az voltaképpen miben mutatkozott volna meg, egy másik viszont hosszasan sorolja bűneit: elpártolt a királytól, és Gergely fia Andrással szövetkezve az uralkodó hívei közül sokakat fogságra vetett, másokat megölt vagy megcsonkított, miközben birtokaikat tűzzel-vassal pusztította és elnéptelenítette. Ha valóban így történt, akkor kizárólag Gergely fia András második, 1319. évi lázadása jöhet szóba – az elsőnek, mint láthattuk, „Kakas”

Miklós maga is elszenvedője, s nem részese volt –, kétségeket az ébreszthet az elbeszélés hitelével kapcsolatban, hogy mindjárt „Kakas” Miklós bukása után éppen Gergely fia Andrást nevezte ki Vas megye ispánjává I. Károly: 1321 májusának közepén már bizonyosan betöltötte méltóságát, hiszen az ő parancsára jár el egy perben a vasi alispán a szolgabírákkal együtt. Az ellentmondás azon a módon oldható fel, ha azt szintén tekintetbe vesszük, hogy a „Kakas” Miklós hűtlenségét emlegető királyi oklevelek egytől egyig annak az Osl nembéli Csornai Imre fia Lőrinc javára szóló adományokat foglalják írásba, aki elfoglalta Kanizsa várát „Kakas” Miklóstól. Lőrinc korábban Gergely fia Andrást szolgálta, s őt elhagyva állt át I. Károly oldalára, legkésőbb korábbi ura második lázadása előtt. Egy Lőrinc nevű kanizsai várnagyot szintén ismerünk, s felmerült az a gondolat, hogy a két Lőrinc azonos személy lenne, amiből egyúttal az szintén következne, hogy Csornai Lőrinc utóbb „Kakas” Miklós szolgálatába szegődött, ami egyáltalán nem lehetetlen. Tény ugyanakkor, hogy azt az oklevelet, amelyet maga Lőrinc kanizsai várnagy bocsátott ki, csak a nap megjelölésével keltezték – november 25-én –, ám nem deríthető ki, hogy melyik évben. Csornai Imre fia Lőrinc ugyanakkor pereskedett „Kakas” Miklós előtt 1320 júliusában, tehát annak zalai ispánsága idején, s a zalavári konventnek az ügyről kiállított oklevele nem nevezi őt kanizsai várnagynak. Az is igaz ugyanakkor, hogy az ügy megítélését „Kakas” Miklós választott bírakra bízta, aminek számos oka lehetett, ám ezek egyike kétségtelenül az lehet: saját alárendeltje ügyében nem ítélezhetett volna személyesen anélkül, hogy fejére ne vonja az elfogultság vádját.

Az a kérdés, hogy Csornai Lőrinc valóban azonos személy-e Lőrinc kanizsai várnaggal, nem dönthető el minden kétséget kizáró módon, az ellenben bizonyos, hogy ő volt az, aki személyes hasznot húzott annak bukásából. Egyfelől elnyerte Zala megye ispánságát I. Károlytól: 1321. szeptember 25-én bizonyosan ő viselte a méltóságot, meg lehet azonban, hogy jóval korábban kinevezte a király, mert már március 21-én a zalavári konvent legközelebbi szomszédjaként említik a helyi királyi várban tartózkodó Lőrincet. Megkapta ugyanakkor adományul, szintén 1321-ben, Kanizsa várát annak minden tartozékával, majd a következő évet azzal töltötte, hogy sorra felvásárolta a környékbeli nemesek birtokait, így kerekítve ki uradalmát. A gyanú

tehát, hogy Osl nembéli Csornai Lőrinc volt az, aki befeketítette I. Károly előtt „Kakas” Miklóst, felmerülhet, s bár bizonyítani nem lehet, de egy további érv mégiscsak felhozható mellette. I. Károly a döntést, hogy Lőrincnek adományozza Kanizsát, már 1321-ben meghozta, arra azonban, hogy vár és uradalma birtokába beiktassák Lőrincet, csak 1323. április 19-én került sor. A késlekedés okát a király ugyanezen év április 12-én kiadott oklevele tárja fel, mely megismétli az adományt, és „örökös hallgatásra” ítéli az ügyben „Kakas” Miklóst, aki ezek szerint megkísérelte meggyőzni I. Károlyt ártatlansága felől, csakhogy próbálkozása süket fülekre talált. A király csak annyi engedményre volt hajlandó, hogy Miklós kezén hagyta Vas megyei várait.

A Vasba visszaszoruló „Kakas” Miklósnak mindazonáltal ott is nehézségekkel kellett szembenéznie. 1329-ben kénytelen volt cserebirtokokat adni a Rohonc eredeti birtokosával távoli rokonságban álló Ják nembéli nemeseknek, aki nyilván számonkérték rajta a vár egykori elfoglalását. „Kakas” Miklós 1332 októberének elején lékai várában felesége és idősebb fia, János, valamint mások jelenlétében végrendelkezett, s csakhamar meghalt, mindezenre 1333 nyarán már bizonyosan nem élt.

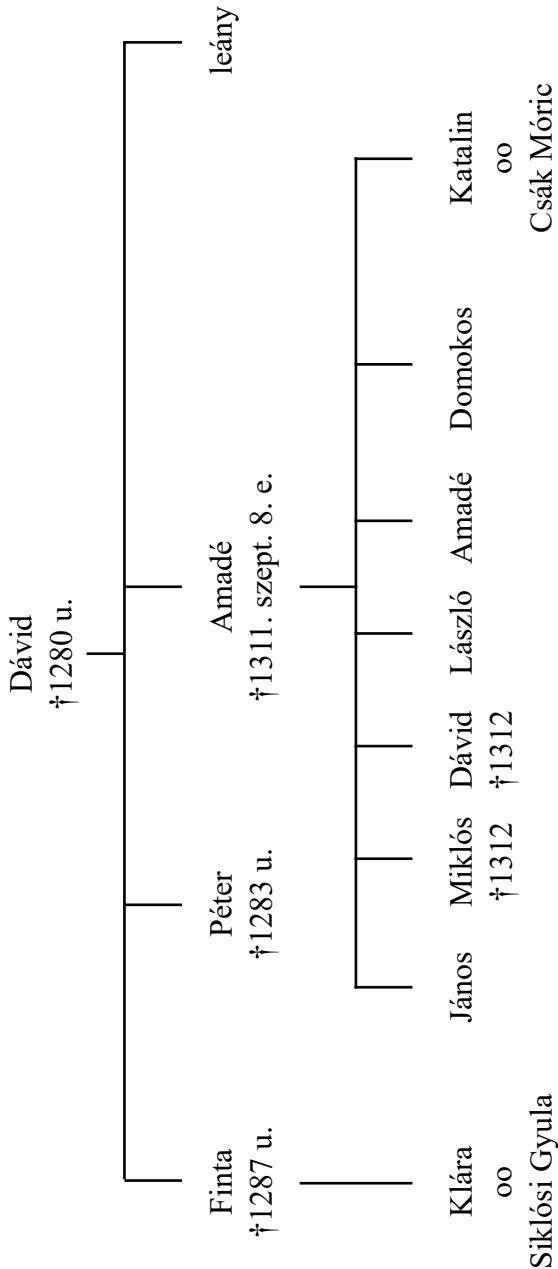
„Kakas” Miklós említett János fia és családja – két fivére, László és Henrik, valamint apjuk özvegye – 1336 elején Bécsbe látogattak, ahol hűséget fogadtak Habsburg Albert és Ottó osztrák és stájer hercegeknek, s esküt tettek arra, hogy a magyar királlyal a hercegek engedélye nélkül soha nem békélnek meg. Kőszegi ifjabb Henrik utódai ugyanekkor szegődhetek a Habsburgok szolgálatába. János ekkor „Lékai János ispán”-ként nevezte meg magát, a vár tehát még mindig a birtokában volt, miként a következő év végén szintén, akkor ugyanis két fivérével együtt ott adott ki oklevelet. 1340-ben aztán Lackfi István soproni és vasi ispán elfoglalta tőlük Lékát, majd I. Károly kiegyezett az ekkor már Rohonciaknak nevezett család tagjaival, s a Zala megyei Kemendet adta nekik Léka fejében, miközben Rohoncot is megtarthatták.

II.2. ABA AMADÉ ÉS UTÓDAI

Északkelet-Magyarországon szintén felemelkedett egy, a Kőszegiekéhez hasonló hatalom, igaz, jó egy évtizedes késéssel követte azt, s kiépítése szinte észrevétlen folyamatnak tűnik a Kőszegiek fegyverzajtól hangos históriájához képest. A királyi hatalommal való nyílt szembefordulás epizódjai persze itt sem hiányoznak, ám azok csupán a történet kezdetén és végén jutottak főszerephez.

A magyar történetírásban széles körben elfogadottnak számít az az elképzelés, mely szerint a Kazár Birodalomból kivált és a magyarokhoz még a Kárpát-medence elfoglalása előtt csatlakozott kabarok törzsfői családjából származott az a Sámuel, aki a keresztény Magyar Királyságot megalapító Istvánnal – házasság révén – került rokonságba. Az, sajnos, nem állapítható meg, hogy a rokonság pontosan miben állt, mivel az erre utaló forrásunkban alkalmazott latin nyelvű kifejezés éppúgy jelentheti a nőtestvér férjét, mint annak fiát, s így eldönthetetlen, hogy Sámuel végül is István sógora vagy unokaöccse volt-e; mindkét megoldásnak akadtak és akadnak hívei a kor-szak kutatói között. Tény mindenesetre, hogy miután a magyarok megelégtették Szent István közvetlen utóda, Péter zsarnokinak bélyegzett uralmát, és elűzték trónjáról, az Istvánnal ápolt rokoni viszony is közrejátszhatott abban, hogy Sámuel választották királlyá 1041-ben. Sámuel, akit a magyar honfoglalás elképzelt történetét a 13. század elején megíró Anonymus szerint „kegyességéért Abának hívtak”, komoly nehézségekkel volt kénytelen szembenézni: uralkodására fenyegető árnyékot vetett, hogy a Péternek menedéket adó német uralkodó, III. Henrik nem ismerte el törvényes királynak, miközben alattvalói egy része az István által felszámolt törzsi szabadság visszaállítását, másik viszont éppen ellenkezőleg, István politikájának folytatását remélte tőle. Hamarosan összeesküvés igyekezett őt is eltávolítani a trónról, ám a terv napvilágra került, s a király válasza a kegyetlen megtorlás volt. A belső feszültségek következtében csapatai egy része elárulta 1044-ben, amikor a Péter trónra való visszasegítése érdekében az országra rátörő német birodalmi sereg és Sámuel király hada között döntő csatára került sor a Győr melletti Ménfő közelében, s a királyt menekülése közben megölték. A történetekről beszámoló egyik német forrásunk megjegyzi, hogy Sámuel

Az Aba nemzetség Amadé-ága (Engel Pál nyomán)

felesége és fiai egérutat nyertek, s nincs ok kételkedni abban, hogy ezektől a fiúktól származott az Aba nemzetség, melynek legősibb birtokai a Tisza völgyének északi előterében kereshetők.

Az Aba nemzetség tagja volt Dávid ispán, akiről nevén kívül nem sokat tudunk, ami nagy kár, mert így nem tudjuk nyomon követni azt a folyamatot, amelynek eredményeként fiai az ország irányítóinak sorába emelkedtek. Márpedig ez történt: 1280-ban, amikor Dávid és három fia bizonyos Abaúj megyei birtokokat megvásárolt, a fiúk közül Finta nádor volt – valamint Somogy és Sopron megyék ispánja –, Péter országbíró, a vélhetően legfiatalabb Amadé pedig szebeni ispánként Erdélyben viselt tisztséget. Egyedül Péter esetében gyanítható, hogy ő lehetett az a Péter, aki két ízben is lovászmester volt IV. László uralkodása idején, az ellenben bizonyos, hogy az országbíróság után tárnokmesterként is szolgálta királyát. Fintáról annyi tudható, hogy közvetlenül a nádori méltóság elnyerése előtt Erdély vajdája volt, Amadé esetében pedig a nem kifejezetten jelentős szebeni ispánság az utóbb magasba ívelő pályafutás első ismert állomása. Későbbi forrás utalása teszi kétségtelenné, hogy Amadé ott harcolt IV. László seregében az 1278. évi morvamezei csatában, ahol meg is sebesült – jobb kezének egyik ujjá csonkult meg –, s meglehet, fivérei szintén részesei voltak a győzelemnek. Bizonyosra vehető, hogy a Dávid-fiak IV. László bizalmának köszönhették gyors felemelkedésüket az 1270-es évek zaklatott politikai viszonyai közepette, s a királyi kegy áradása nem csak méltóságokhoz juttatta őket: 1279-ben IV. László az egész ungi ispánságot Fintának adta, ami, ha példátlanak nem is mondható, de a szokásos mértéket jócskán felülmúló adománynak számított.

Az előzmények ismeretében kelthet igazán meglepetést, hogy 1281-re IV. László és Finta addigi együttműködése helyébe nyílt ellenségeskedés lépett. Az bizonyos, hogy IV. László megfosztotta a nádori méltóságtól Fintát 1281 áprilisának közepe előtt, éppen csak az nem világos, hogy miért. Az események után kiállított oklevelek, melyek Finta hűtlenségét vagy felségsértését emlegetik, nem igazítanak el a kérdésben, hiszen az ok helyett a következményről szólnak. Hogy Finta „az országban mértéktelen pusztításokat” hajtott végre, az nem vitatható – hatalmaskodásairól több adat is tanúskodik részint Sáros, részint Ung megye területére vonatkozóan –, de azok aligha

lehettek a király és Finta összekülönbözésének fő okai. Akkor már inkább gyanítható az események háttérében Finta „szokásos megátalkodottsága és álnoksága”, nagy kár, hogy nem tudjuk, pontosan mire vonatkozik e megfogalmazás. Ha az ok politikai természetű volt is, amint azt kézenfekvő feltételezni, egyúttal személyes jellegű lehetett. Ehhez a feltételezéshez az adja az alapot, hogy a Finta lázadásáról tudósító oklevelek soha nem emlegetik a volt nádor fivéreit, Pétert és Amadét – ellentétben például a Kőszegiek lázadásaival kapcsolatban gyakran emlegetett „Henrik-fiak”-kal –, s így Aba nembéli Dávid fiai közül alighanem valóban csak Finta fordult szembe uralkodójával, amit az szintén alátámaszt, hogy lázadása idején fivére, Péter volt a tárnokmester.

Akármi is történt a háttérben, tény, hogy IV. László és Aba Finta összekülönbözése belháborút eredményezett. A király országos sereggel vonult volt nádora ellen, amelyben jelentős számban képviseltették magukat a Kőszegiek fegyveresei az északkeleti országrész hadakozói és mások mellett. Az események részleteiről ez alkalommal sincsenek ismereteink, jóllehet számos oklevél tartott fenn tudósítást a hadjáratról. Az bizonyos, hogy ekkor került sor a Gömör megyei Gede és az abaúji Szalánc ostromára, azt pedig, hogy a gönci vár 1288-ban említett vívása is a hadjárat része lehetett, a körülmények teszik valószínűvé, bizonyítani azonban nem lehetséges.

Mivel egyetlen olyan eset sem ismeretes, amely szerint IV. László seregének valamely tagja mindkét vár – tudniillik Gede és Szalánc – ostromakor kitüntette volna magát, valószínű, hogy az uralkodó megosztotta erőit, s a két várat párhuzamosan ostromolta. A gömöri mellékhadszíntéren a Kőszegiek irányították a Gede bevételéért folyó harcokat, maga az uralkodó pedig a Szaláncot ostromló seregnél tartózkodott. Jelenlétét az indokolhatta, hogy a lázadó Finta – bár erre vonatkozóan nincs határozott bizonyíték – feltehetően ide zárkózott be, amit alátámasztani látszik az ottani harcok hevessege. A gömöri Gedénél viszont, melynek védelmét a jelek szerint bizonyos Miklós fia Demeter irányította – vele találkozunk még –, tárgyalásokra is sor került, melyek azonban nem vezettek eredményre. Általános vélemény szerint IV. László seregei mind Gedét, mind Szaláncot bevették, ám ez nem tekinthető bizonyítottnak. A rendelkezésre álló oklevelek csupán a várak ostromát tanúsítják, elfoglalásukról azonban nem esik szó. További kételyeket támaszt,

hogy Finta bizonyosan életben volt még 1282-ben is, s még inkább, hogy IV. László azon év nyarán újra az Abákat uraló Északkelet-Magyarországon kénytelen hadakozni. 1282 júniusában ugyanis Patak várát ostromolta a király. Mivel egy forrásunk szerint egy környékbeli nemes mind Szalánc, mind Patak vára alatt kitüntette magát, igen valószínűnek ítéltető, hogy voltaképpen az előző évi, Finta ellen indított hadjárat folytatásáról van szó, s ez alkalommal a király sikerrel járt, mert Patak várát elfoglalta, az azonban nem tudható, hogy azt maga Finta védte-e, vagy valamelyik híve. Az utóbbi mellett szólhat – s egyúttal kétségtelen bizonytságot ad arra vonatkozóan, hogy Amadé nem vett részt bátyja lázadásában –, hogy IV. László Patak alól vonult az ismételten fellázadt kunok ellen, s az 1282 őszén megvívott Hód-tavi csatában Aba Amadé is király oldalán harcolt.

Fintát még 1283-ban és 1287-ben is említik királyi oklevelek egykori lázadásával kapcsolatos eseményeket elbeszélve, ám anélkül, hogy bármi módon utalnának arra, hogy már nem él – azaz nem nevezik „néhai”-nak –, ezt követően azonban eltűnik forrásainkból, minden bizonnyal halála miatt. Dávid ispán fiai közül Péterrel 1283 után nem találkozunk már, ettől kezdve tehát Amadé magára maradt. Az bizonyosnak látszik, hogy az ungi ispánságra vonatkozó korábbi adományát IV. László érvénytelenítette – nyilván Finta lázadásakor –, mivel 1284-ben olyan ember áll a megye élén ispánként Ákos nembéli Albert fia Mojs személyében, akinek esetében nem merülhet fel a gyanú, hogy Amadé „ispán” címet viselő alispánja lenne. (A korban az említett gyakorlat nem számított szokatlannak, találunk rá példát történetesen Amadé esetében is.) Abaújban és Sárosban azonban továbbra is Amadé volt a helyi nemesség számára az igazodási pont még királyi méltóság híján is, ami nem különösebben meglepő, hiszen jelentős részük szintén Aba nembéli volt, még ha a nemzetség más és más ágához tartoztak is. Ők és a hozzájuk csapódó, Amadéval még távoli rokonságot sem tartó környékbeli nemesek alkothatták az Amadéval kapcsolatosan forrásainkban fel-feltűnő „rokonok és barátok” körét, akiknek tanácsára például egy királytól kapott birtokát rokonai egyikének adományozta tovább, máskor ellenben egy Aba nembéli nemes fogadta fiává Amadét, s tette meg örökösévé minden birtokában. Amadé olykor erővel gyarapította vagyonát: 1285 elején, amikor Hontpázmány nembéli Hont fiai megosztottak birtokaikon, az ügyletről kiállított oklevél

megjegyzi, hogy az Abaúj megyében fekvő jánoki uradalmuk azért maradt ki az osztozkodásból, mert azt jogtalanul elidegenítették tőlük, s egy újabb, 1317-ben kiállított oklevélből derül csak ki, hogy a dologban Amadé volt a ludas, ő foglalta el a birtokot, amit csak azért tehetett meg, mert Amadé „rokonaira és barátaira” támaszkodva képes volt királyi jóváhagyást nélkülöző, mégis tényleges hatalmat gyakorolni Abaúj és Sáros megyékben. Ezzel a hatalommal élve tudott szembeszállni az országra 1285-ben rátörő tatárokkal, személyesen is hozzájárulva így ahhoz, hogy ez, a történetírásban „második tatárjárás”-nak nevezett támadás jóval kisebb károkat okozzon, mint az 1241–1242. évi előző.

Amadénak az 1280-as évek végére sikerült visszaküzdenie magát a bárók közé, s mindjárt fel is érkezett a csúcsra azzal, hogy 1288-ban nádor lett. A nádori méltóság mellett mosoni ispánságát emlegetik forrásaink, könnyen lehet azonban, hogy valójában Abaúj ispánja is ő volt, mert 1288-tól kezdve, igaz, megszakításokkal az az Aba nembéli György fia Péter szerepel abaúji ispánként, akiről tudható, hogy Amadé „rokonai és barátai” közé tartozott – azaz Amadé ispáni címet viselő alispánja lehetett –, ami annál inkább felmerülhet, mert amikor nem ő tűnik fel Abaúj ispánjaként, akkor Amadét említik ugyanezen megye élén. Első alkalommal nem sok időt töltött Amadé a nádori méltóságban, ám aligha kegyvesztés miatt kellett távoznia, hiszen a következő évben, 1289-ben, a királyi udvarban folyó ítélkezést vezette országbíróként. Ezt követően azonban, úgy tűnik, valóban megromlott kapcsolata IV. Lászlóval.

1290 májusának végén a király örömmel nyugtázta azt a hírt, hogy Mihály fia István bevette Amadé kőrévi várát, és számos emberét fogságba ejtette. Az említett vár a tokaji erősséggel azonos, Mihály fia István pedig a Tiszántúl északi részén, főként Szabolcs és Szatmár megyében birtokos Balogsemjén nemzetségből származott. A rokonság tagjai már a korábbiakban fel-feltűntek az Árpádok szolgálatában. Mihály fia István nagyapjának, Ubulnak a fivére, Egyed II. András fia, Kálmán herceg oldalán harcolva esett el az egyik oroszországi hadjáratban, maga Mihály pedig IV. László apjának, Istvánnak tett szolgálatokat Stájerországban annak 1258. évi hadjárata alkalmával. 1262-ben István herceg a pataki várban egy még befejezetlenül álló tornyot adományozott Mihálynak, s mivel István az idő szerint rendszeresen megfor-

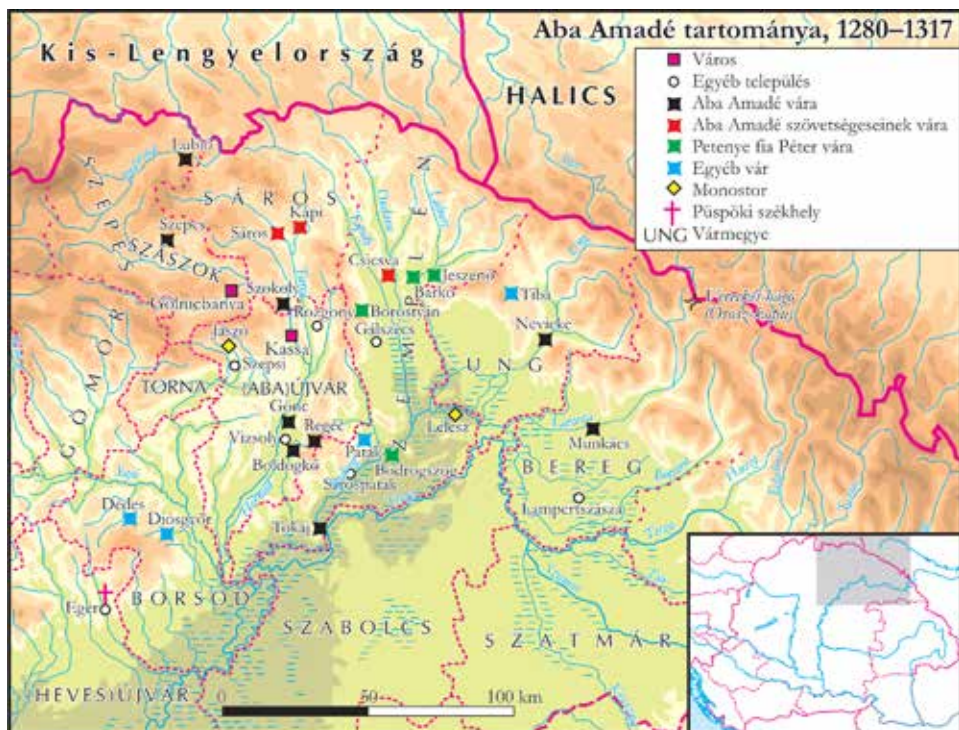

17. Az egri káptalan átírja Amadé nádor oklevelét, 1288

dult Patakon, az adomány arra vall, hogy Ubul fia Mihályt bátran sorolhatjuk István herceg bizalmas hívei közé. Az 1280-as évek végén IV. László Mihály fia Istvánt és fivéreit szemelte ki arra a feladatra, hogy féken tartsák az ellene lázadókat Északkelet-Magyarországon, s ezért valósággal elárasztotta kegyével az országos politikában addig jelentősebb szerephez nem jutó rokonság tagjait. 1284-ben István fivére, Péter kapott birtokokat, három évvel később magának Istvánnak és a harmadik testvérnek, Pálnak adományozott a király elkobzott földeket, s a későbbiekben több hasonló adományra került sor, igencsak megnövelve az eredetileg is jómódúnak számító Balogsemjének birtokállományát. Ezzel párhuzamosan a birtokaikon élőket mentesítette előbb Szabolcs, majd Szatmár megye ispánjának bírói joghatósága alól, vámmentességet biztosított az építőanyagok szállítása idejére számukra azért, hogy a szatmári Kéren várat emelhessenek jóváhagyásával, s az építkezés támogatására utasította Szatmár és Szabolcs megye nemeseit. 1289 végén IV. László azzal a feltétellel hirdetett kegyelmet a királyi hatalom ellen korábban fellépőknek, hogy a hűségére való visszatérésről Mihály ispán fiai, István és Pál mesterek tegyenek jelentést, s mozgósítás esetén szintén úgy rendelkezett, hogy a katonáskodásra kötelezettek a Balogsemjénekhez csatlakozva jöjjenek szolgálatára. Mihály harmadik fia, Péter ekkor már nem élt, mivel egy összecsapás alkalmával megölték. A Balogsemjének ugyanis igyekeztek megfelelni királyuk bizalmának, s rendre fegyvert fogtak mindazon környékbeli birtokosok ellen, akikről okkal vagy ok nélkül azt gyanították, hogy IV. László ellenségei, s az eközben elkövetett túlkapásaik következményei alól mentesítette őket az uralkodó. Arra a kérdésre forrásaink nem kínálnak választ, hogy Amadé valóban fellázadt-e a király ellen, vagy csak a Balogsemjének vélték elegendőnek immár erejüket ahhoz, hogy a kisebb helyi birtokosok után Amadéval is tengelyt akasszanak.

Amadét mindenesetre különösebben nem rendítették meg a történetek, IV. Lászlót pedig nem sokkal később utolérte végzete. Az új helyzet új lehetőségeket kínált Amadénak, s nem is mulasztotta el, hogy a maga javára aknázza ki azokat. Egyike volt azoknak az előkelőknek, akiknek a támogatása a magyar trónra segítette a velencei András herceget, s bizonyosan nem a kevésbé jelentősek közé sorolták, hiszen III. András megkoronázása után neki jutott a nádori méltóság. Az sem lehet véletlen, hogy az új király nem sokkal ezt

követően, még 1290-ben, meglátogatta Amadét. Minden bizonnyal Amadé vendégszeretetét élvezte már a király, amikor úgy döntött, hogy megerősíti minden, IV. László uralkodása idején szerzett birtokában, ideértve az 1279-ben még Finta által kapott ungi ispánságot is, mely tehát legkésőbb ekkor Amadé kezére került. Az esetet az teszi különösen érdekessé, hogy a király koronázása után összeült óbudai országos gyűlés egyik végzése értelmében III. András kötelezettséget vállalt arra nézve, hogy „országunk ispánságai közül egyet sem adományozunk el örökre sem egyházaknak, sem azok főpapjainak, sem báróknak, sem nemeseknek [...], követvén e tekintetben a mi szent elődeinknek, Magyarország dicső királyainak nyomdokait erőnk és tehetségünk szerint” (Szilágyi Loránd ford.). Ebből a rendelkezésből értelemszerűen az következett volna, hogy András érvényteleníti elődje adományát, s az ungi ispánság felett visszaállítja a királyi joghatóságot. Ezt annál könnyebben megtehetette volna, mert maga Amadé volt az, aki – az őt birtokaiban megerősítő királyi oklevél szerint – azért, „hogy hűségének bizonyítékai végképpen kedvessé tegyék őt előttünk, [...] elhatározta, hogy valamennyi öröklött és szerzett birtokát, továbbá erősségeit és várait is önként kezünkbe ajánlja, felségünk belátás szerinti rendelkezésére bízva, hogy jeles cselekedeteiért teljes egészében személyét és örököseit jutalmazzuk meg velük, vagy egyéb szándékainknak megfelelően megtartjuk azokat”. Ha Amadé valóban tett ilyen ajánlatot a királynak, akkor semmiféle kockázatot nem vállalt, hiszen biztos lehetett benne: III. András nem követ el olyan baklövést, hogy nem erősíti meg birtokaiban azon hatalmasságok egyikét, akiknek trónját köszönheti. A király maga is pontosan tudta, mi a helyes döntés ebben a helyzetben, s oklevele kendőzetlen nyíltsággal utal arra, hogy Amadé „megszerzett uralmunk kezdeteinél [...] olyan odaadó hűséggel működött mellettünk, hogy körültekintő eljárása és személyes fáradozása eredményeként számos vár és sok erősség került könnyűszerrel fennhatóságunk alá, olyanok, amelyeket egyébként a legnagyobb erőfeszítések árán és igen verejtékesen lehetett volna csak elfoglalni” (Almási Tibor ford.). Világos tehát, hogy az egész felajánlás nem volt több olyan udvarias gesztusnál, amelyet illetett hasonló előzékenységgel elhárítani. Bizonyosra vehető, hogy mind III. András, mind Amadé tisztában volt azzal: valójában politikai alkut

4. térkép: Aba Amadé tartománya

kötnek egymással, melynek értelmében Amadé elfogadja III. András uralmát, cserébe a király szabad kezet ad neki saját ügyeiben.

Az egyezséghez aztán – s nem tűnik feleslegesnek ezt hangsúlyozni – mindkét fél tartotta magát. III. András mindvégig számíthatott Amadé hűségére, aki uralkodása időszakában nem kevesebb mint hét alkalommal viselte hosszabb-rövidebb ideig a nádori méltóságot, ami, persze, egyúttal azt is jelenti, hogy hatszor másnak kellett átadnia helyét, jellemző módon azonban ebből egyszer sem támadt nézeteltérés a király és bárója között: Amadét rendre ott találjuk az országos gyűléseken megjelent előkelők között, s az 1291. évi osztrák hadjáratban szintén részt vett.

III. András uralkodásának évtizedében mind határozottabb körvonalakkal rajzolódik ki az a hatalom, amelyet Amadé kiépített Északkelet-Magyarországon.

A régió számos vára Amadé kezén volt ekkoriban. Abaújban Regéc már az 1285. évi tatár betörés idején állt, s nem kétséges, hogy birtokosa Amadé volt, bár az ennek bizonyságául szolgáló adatok csak a 14. század első évtizedéből állnak rendelkezésre. A szintén abaúji Gönc eredetileg a királynék vizsolyi ispánságához tartozó falvak egyike volt. Az ispánság tartozékai közül jó néhányat eladományoztak az 1270-es években, magára Vizsolyra és az említett Göncre talán még Aba Finta tette rá a kezét, Amadé pedig már bizonyosan birtokolta mindkettőt. A gönci várat ily módon a két fivér egyike építtette valamikor 1288 előtt. Mind Gönc, mind Vizsoly fontos szerepet töltött be Amadé életében. Előbbi kedvelt tartózkodási helye volt – talán nem a nehezen járható hegyen álló vár, hanem a településen feltételezhető udvarházban szállhatott meg, ha Göncön időzött –, mindenesetre egy 1299-ben kiadott oklevele úgy fogalmaz, hogy bizonyos peres felek „ítélőszékünkön, tudniillik Gönc faluban” jelentek meg előtte. A közeli Vizsolyban ugyanakkor az uralma alá tartozó területek számára tartott fenn bíróságot, ahol albírája ítélkezett azokban az ügyekben, amelyekben nem tartotta fenn magának a bíráskodás jogát, s kancellárja állított ki oklevelet a döntésről. Boldogkő vára – ugyancsak Abaúj megyében – eredetileg Tomaj nembéli Tiba kezén volt, talán ő is építtette, 1282-ben azonban IV. László cserebirtokok fejében megszerezte. 1300-ban már Amadé várnagya parancsolt az erősségben, hogy mikor és miképpen került ura kezére Boldogkő, adatok híján, nem ismert.

Az ungi ispánsággal együtt annak várát, Nevickét szintén Amadé uralta, Sárosban pedig a korban Szakalyának nevezett Szokoly vára volt már az 1280-as években Amadé kezén, építtetője vagy ő, vagy valamelyik felmenője lehetett.

III. András és Amadé kapcsolatának megromlására a legnagyobb esély 1298-ban kínálkozott, amikor a király nem őt, hanem egy másik bizalmasát, Miklós fia Demeter zólyomi ispánt állította Sáros megye élére. Az ispánsággal együtt járó, igen erős sárosi várat bizonyára Amadé is örömmel birtokolta volna, s ráadásul a megyében mind ő, mind „rokonai és barátai” számos birtokkal rendelkeztek. Akár még fenyegetésként is értelmezhetette volna Demeter kinevezését, ennek azonban semmi nyoma, így Amadé megmaradt a király hűségén, Demeterrel pedig kifejezetten szívélyes viszonyt alakított ki, amihez, persze, Demeter is kellett: vélhetően mindketten előnyö-

Boldogkő vára

sebbnek ítélték az együttműködést az ellenségeskedésnél (ha ez a Demeter volt az a Miklós fia Demeter, aki Gede várát védte IV. László csapataival szemben 1281-ben, ami szinte bizonyosra vehető, akkor Demeter és az Abanembéli Dávid-fiak együttműködése még Finta idejére nyúlt vissza). Amadé és Miklós fia Demeter kapcsolatát az sem árnyékolta be, hogy 1301-ben, III. András halálát követően, ellentétes politikai oldalon találták magukat, mivel a magyar krónikás elbeszélése szerint Miklós fia Demeter egyike volt azoknak az egyházi és világi előkelőknek, akik Csehországba indultak, hogy ott találjanak megoldást a trón betöltésének kérdésére, Amadé ellenben Anjou Károly mellé állt, bár van olyan forrás, mely őt is a prágai küldöttség tagjai között említi. Az, persze, nem teljesen lehetetlen, hogy Amadé eleinte bizonytalan volt annak megítélésében, kit lenne előnyösebb támogatnia, s így talán valóban elutazott Csehországba. Az azonban bizonyos, hogy végül Károly mellett döntött, s 1301 októberének elején már bizonyosan az ő hívének számított. Ebben szerephez juthatott, hogy már III. András uralkodása idején segítséget nyújtott a lengyel koronára vágyó – s 1300-ban azt meg is szerző

– II. Vencel cseh király lengyel ellenfeleinek, így sok jót nem remélhetett a cseh trónörökös magyar királyságától; meglehet, éppen e megfontolásból döntött az Anjou herceg támogatása mellett. Az uralma alá tartozó területek határvidékén a koronázás után valóban megjelent Vencel-László hatalma, ami a legkevésbé sem lehetett alkalmas arra, hogy eloszlassa Amadé aggályait. Szepes megyét III. András utolsó ispánja Szepes várával együtt átadta Vencel-Lászlónak, s csakhamar az Abaújjal szintén szomszédos Tornában is a király rendelkezett. Az Ung megyével határos beregi ispánságot ugyanakkor egyik magyar hívének adományozta Vencel-László – éppúgy örökjogon, mint tette azt Unggal IV. László annak idején –, ha tehát Amadé úgy vélte volna, hogy megpróbálják területeit bekeríteni, az éppen érthető lenne.

Amadé tehát I. Károly oldalára állt, s miként tette azt III. András esetében, híven kitartott döntése mellett. Egy alkalommal gönci várában még vendégül is látta Károlyt, s ekkor Szepesből Vencel-László hívei támadást indítottak az erősség ellen minden bizonnyal azzal a céllal, hogy kézre kerítsék uruk riválisát. A támadáshoz Abaúj megye már akkor is legjelentősebb településének, Kassának a lakói szintén csatlakoztak, ám az akció így sem vezetett eredményre Amadé gönci várnagyának helytállása miatt. Nem meglepő tehát, hogy Amadé ott volt Pozsonyban I. Károly 1304. évi csehországi hadjárata előestéjén, s bár olyan forrás nincs a birtokunkban, mely igazolhatná Amadé részvételét a hadjáratban, a „rokonai és barátai” közé tartozó Aba nembéli Somosi János bizonyosan részese volt a harcoknak, így nem lenne meglepő, ha Amadé maga is a haddal tartott volna. Lengyel források azonban úgy tudják, hogy ugyanazon idő tájtban, amikor a cseh hadjárat tartott, Amadé Ulászló lengyel herceg – I. Károly későbbi apósa – oldalán Lengyelországban hadakozott az ottani cseh uralom felszámolása érdekében.

I. Károly a hadjáratból visszatérő serege élén vette birtokba Szepes megyét, melynek kormányzását – az ispánsághoz tartozó szepesi és lublóai várakkal együtt – minden bizonnyal már ekkor Amadéra bízta, bár az első forrásunk, mely szepesi ispánnak nevezi Amadét, csak 1307-ben kelt. Az a Kakas mester, akit I. Károly egy parancslevele szintén „szepesi ispán”-nak címez ugyancsak 1307-ben, valójában Amadé ispáni címet viselő alispánja lehetett, amit igazol, hogy évekkel később is szepesi alispánként fordul elő, márpedig arra ismerünk példákat a korból, hogy egy-egy alispán – karriert

csinálva – utóbb ispáni méltóságot nyer el, az azonban, hogy egy megyésispán később ugyanazon megye alispánja legyen, példa nélküli eset lenne, s teljesen valószínűtlen. Ebben az esetben viszont 1306-ban, amikor I. Károly Esztergomból ostromolta ki Kőszegi Ivánt, Amadé legalábbis csapatokat küldött a király seregébe, mert az említett Kakasról tudjuk, hogy ott harcolt Károly esztergomi seregében. Szintén 1304 után terjeszthette ki hatalmát Amadé, minden bizonnyal I. Károly jóváhagyásával, Bereg megyére is: azt követően, hogy Vencel-László visszatért Csehországba, említett adománya jelentőségét veszítette, így a megye 1307-ben és 1308-ban említett „ispán”-jai valójában Amadé alispánjainak tekinthetők, a megye területén fekvő Lampertszászán – a mai Beregszászon – és Borsován pedig Amadé jobbágysai éltek, akiknek ügyében 1308 májusában éppen Lampertszászán állított ki uruk oklevelet. Bereg megszerzése következtében a továbbiakban Munkács várában is Amadé várnagya parancsolt ura utasításai szerint. Zemplén megye szintén Amadét uralta – mint látni fogjuk legkésőbb 1300 nyaratól –, így az a László nevű zempléni ispán, akit helyettese, Domokos 1308–1309-ben kiadott okleveleiből ismerünk, a legnagyobb valószínűséggel Amadé László nevű fia lehetett.

A döntés, melynek értelmében Amadé Károly mellé állt, jó befektetésnek bizonyult tehát, s Amadé továbbra is tartotta magát ahhoz. Mind 1307-ben, mind 1308-ban személyesen jelent meg azokon az országos gyűléseken, amelyek elismerték Károlyt az ország királyának, s a második, 1309. évi koronázás alkalmával ugyanígy járt el, miként más módokon is tett szolgálatokat királyának.

Amadé egyik utolsó rendelkezését a „szepesi nemesek” ügyében hozta. Az említettek ősei a gömöri várispánság határőrei lehettek a 11–12. században, őket magukat pedig a 14. század elejétől mind gyakrabban emlegették „tíz-lándzsások” néven. Az idézőjel azért indokolt a „szepesi nemes” kifejezés esetében, mert az országos nemességétől különböző jogokkal és kötelezettségekkel rendelkező helyi nemességről van szó, melynek közössége saját ispánsággal rendelkezett Szepes megye területén, élén a maguk ispánjával. Jogaikat és kötelezettségeiket IV. Béla király 1243-ban kiadott kiváltságlevele foglalta írásba, mely csupán részlegesen mentesítette a közösséget a szepesi ispán joghatósága alól. A tolvajlási, pénz- és tizedügyekben to-

vábbra is a szepesi ispánnál maradt az ítélezés joga, s választott bírójuk – azaz ispánjuk – csak egyéb ügyekben járhatott el. Amadé 1311 februárjának végén ígéretet tett arra, hogy maga is tiszteletben tartja a IV. Béla kiváltságlevelében foglaltakat, s erre utasította szepesi várnagyát és alispánját, Zsigrai Dános fia Miklóst, aki egyébiránt szintén tízlándzsás eredetű családból származott. Az oklevélből kiderül még, hogy Amadé már a korábbiakban adott ki a tízlándzsások helyzetével foglalkozó oklevelet – nyilvánvalóan a megye kezére kerülését követően valamikor –, ám ennek szövege nem maradt ránk, s tartalmából csupán annyi ismert, hogy meghatározta abban azokat az ügyeket, amelyekben szepesi várnagya ítélezhet a tízlándzsások felett, ám az, hogy ezek azonosak voltak-e a IV. Béla kiváltságlevelében foglaltakkal vagy sem, nem tudható.

Amadé a tízlándzsások ügyeivel foglalkozó oklevelét Kassán adta ki, mely település lakóival igencsak feszült volt kapcsolata. Ennek háttérében a régibb magyar történetírás szerint az állhatott, hogy Amadé ismeretlen időpontban adományul kapta a települést I. Károlytól vagy valamelyik elődjétől, amit a kassaiak sérelmesnek találtak magukra nézve, s talán azért csatlakoztak a Gönc vára ellen támadó szepesiekhez valamikor 1304 előtt, hogy megszabaduljanak Amadé uralmától. Az bizonyos, hogy Kassa valamiféle kiváltságoknak a birtokában volt már 1249 előtt, mert a közeli Szina királyi vendégtelepesei abban az évben engedélyt kaptak IV. Bélától arra, hogy a továbbiakban a kassaiak szabadságai szerint éljenek. Kassa ekkor említett első kiváltságlevele mára elveszett, a szinaiaknak szóló oklevél utalásai alapján mégis kétségtelen, hogy csupán korlátozott önkormányzatot biztosított a település lakóinak, azaz Kassa kiváltságolását követően is királyi „szabad falu” volt, s nem teljes értékű önkormányzattal rendelkező város. Kassa ennek megfelelően az abaúji ispánság tartozékai közé számított, s mivel az ispánság az 1280-as évektől kezdve, mint láthattuk, Amadé kezén volt, a települést szintén birtokolta, szükségtelen lett volna tehát adományul kérnie. Ez magyarázza meg, hogy Amadé officiálist – afféle gazdatisztet – tartott a településen, aki történetesen kassai polgár volt, s korábban kamaraispánként szolgált III. Andrást.

Az elfojtott feszültségek végül 1311 nyarának végén robbantak ki, a szeptember 8-át megelőző napok valamelyikén, amikor is a kassaiak az újra a te-

lepülésen tartózkodó Amadéra és kíséretére támadtak, a forrásainkban hol „zavargás”-nak, hol pedig egyenesen „csatá”-nak mondott összecsapásban magát Amadét megölték, két fiát – Jánost és Dávidot – fogságba ejtették. Amadé, illetve fiai sorsában mások is osztozni kényszerültek, s a szerencsésebbek csak lóra kapva tudtak elmenekülni. Mivel a fogságba ejtettek között nők szintén voltak, bizonyosra vehető, hogy Amadé békés szándékkal érkezett a településre, a magyar krónikás maga is úgy vélte, hogy az „ártatlan” Amadét ölték meg a kassaiak. Az, hogy volt-e valami oka annak, hogy a kassaiak éppen akkor és éppen így vettek elégtételt Amadén vélt vagy valós sérelmeik miatt, nem tudható, mindenesetre a gyilkosság – hogy nevén nevezzük a történeteket – olyan lavinát indított el, mely maga alá temette az Északkelet-Magyarországon kialakult hatalmi egyensúlyt, mely mindaddig Amadé és I. Károly zavartalan együttműködésén nyugodott.

Amadé hat fiút hagyott hátra, a már a korábbiakban szóba került Jánoson, László és Dávidon kívül Miklóst, Amadét és Domokost, s mindaz, ami addig apjuké volt, az ő kezükbe került. A fiúk némelyike már apja életében feltűnik forrásainkban. A legidősebb talán az 1302-ben említett János lehetett, de 1307-ben már valamennyien felnőttkorba mehettek, mert Amadé akkor valamennyi fia bejegyzését említi egy birtokcsere kapcsán. Néhányukat, úgy tűnik, Amadé bevonta a hatalom gyakorlásába: János Szepesben telepéseket gyűjtött egy birtokra, s 1308 táján lengyelországi útjáról olvashatunk egy Amadé által kiadott oklevélben, melynek írásba foglalására ungi birtokosok peres ügye adott okot, s a feleket János idéztette meg apja ítélőszéke elé, ami bátorítja azt a feltevést, hogy ha nem is tekinthető kinevezett ungi ispánnak, a megyében mégis ő gyakorolta a hatalmat apja nevében. Ez annál inkább feltehető, mert – amint arról szó esett már – Amadé másik fia, László Zemplénben látott el hasonló feladatokat, ámbar az ő esetében az ispáni cím viselése is igazolható. Az szintén bizonyos, hogy Amadé és I. Károly jó kapcsolata méltóságához juttatta Jánost az uralkodó udvarában: 1311-ben használt pecsétjének körirata szerint lovászmesterként szolgált a királyt. Az esetek többségében azonban a fiúk jogtalan birtokfoglalások elkövetőiként kerülnek a szemünk elé már apjuk életében, s a fiúk erőszakossága mintegy előrevetítette a későbbi fejleményeket.

Amadé halálát követően I. Károlynak döntenie kellett arról, miképpen tudja fenntartani a békét az északkeleti országrészben, ám lehetőleg úgy, hogy közben kiaknázza az új helyzet által felkínált esélyt saját hatalma megerősítésére. A megoldást igen gyorsan megtalálta: elküldte Tamás esztergomi érseket és István veszprémi püspököt, hogy a területileg illetékes főpap, Márton egri püspök közreműködésével megegyezést hozzanak tető alá a kassaiak, valamint Amadé özvegye és fiai között.

18. A kassai egyezmény, 1311

A főpapok, minden jel szerint, kész tervezettel érkeztek Északkelet-Magyarországra, ez magyarázhatja, hogy Amadé özvegye és fiai október elején már ki is állították, mégpedig Kassa városában, az egyezményt írásba foglaló okmányt, melyet ugyanott és ugyanakkor Márton egri püspök szintén belefoglalt a saját nevében kiállított oklevélbe. Ezt megismételte néhány nap múlva azzal a kiegészítéssel, hogy minderről az egri káptalan előtt újabb oklevelet állítanak ki, ami meg is történt. Az okmányok tartalma híven tükrözi az Amadé-fiak szorongatott helyzetét. Amadé meggyilkolását „véletlen” halálesetként említi a kassai egyezmény, mely miatt az Amadé-fiak nem követelnek elégtételt a kassaiaktól, és sem a vásárukat, sem az oda tartókat nem háborgatják, ígéretet tesznek arra, hogy nem kérik adományul a királytól maguknak Kassa városát, visszaadják a királynak a mindeddig általuk birtokolt királyi javakat és jövedelmeket, az önkényes kivetett vámokat megszüntetik, és újakat sem állítanak, miként várakat sem építenek királyi engedély nélkül, a nemeseket nem kényszerítik saját bíróságuk elé, s nem akadályozzák a király bírait abban, hogy ítélkezzenek ügyeikben, a nemesek szabadon szolgálhatnak a királynak vagy bárki másnak, ők maguk pedig hűségesek lesznek az uralkodóhoz. Mindenezen felül visszaadják a királynak Zemplén és Abaúj megyéket azok minden jogával és tartozékával együtt. Az egyezmény utolsóként kiállított változata kiegészült még azzal is, hogy a szepesi Lubló és a beregi Munkács várakat ugyancsak visszaszolgáltatják a királynak. Az egyezmény betartásának biztosítékaul az Amadé-fiak negyvenhét kezet adtak túszként a kassaiak kezére, akiket az okmányok fel is sorolnak. A lista élén a megölt Amadé közvetlen családtagjait találjuk, fiát, Domokost, és annak fiát – Amadé unokáját – Domokost, őket követik Amadé szövetségesének, Miklós fia Demeternek a rokonai – Demeter unokaöccsének, Doncsnak a meg nem nevezett túsza, valamint Demeter nővérének fiai közül egy szintén meg nem nevezett személy –, továbbá az Aba nemzetség különféle ágainak képviselői, végezetül a közelebbi és távolabbi környék nemesei következnek. A lista egésze kirajzolja Amadé „rokonainak és barátainak” a körét: az azonosítható személyek többsége, kevésbé meglepő módon, Abaúj, Zemplén és Sáros megye birtokosai közül kerül ki, de találkozunk borsodiakkal is, ami arra vall, hogy a megyében jóval nagyobb lehetett Amadé befolyása, mint az egyéb adataink alapján gondolható lenne. Az már

inkább feltűnő, hogy Ung megyéhez csupán két tús köthető egyértelműen, jóllehet a megye már évtizedek óta Amadé fennhatósága alá tartozott. Az érem másik oldalára vetve egy pillantást, a legfeltűnőbb hiányzó az a Zsigrai Dános fia Miklós, aki pedig, mint láthattuk, Amadé szepesi alispánja és várnagya volt. Távolmaradásának oka alighanem az lehet, hogy ura halálát követően haladéktalanul kinyilvánította hűségét I. Károly iránt, ami egyúttal megmagyarázza, hogy az egyezmény kiegészítésében miért csak Lubló vára szerepel – maga a szepesi vár ellenben nem –, miként arra szintén választ ad, hogyan maradhatott Miklós szepesi várnagy még 1313 folyamán is. Miklós pálfordulásának minden bizonnyal szerepe lehetett abban, hogy Tamás esztergomi érsek a király parancsára belekezdhetett a szepesi birtokjogok felülvizsgálatába már 1312 februárjának elején.

A gyorsan tető alá hozott kassai egyezmény valójában feltétel nélküli meghódolást várt el Amadé fiaitól, amire azonban nem voltak hajlandók.

Az egyezmény rendelkezései nem hagyhattak kétséget bennük afelől, hogy a király a kassaiak oldalára állt velük szemben, így aztán, amikor rászánták magukat arra, hogy fegyverrel védelmezzék mindazt, amiről úgy gondolták, apjuk halála után őket illeti meg, a király és hívei birtokaira törtek, s 1312 februárjában kisebb-nagyobb összecsapások dúltak az Amadé-fiak és az ellenük fordulóik között. Ezt viszont I. Károly nem nézhette tétlenül, s márciusban már gyülekeztek a lázadó Amadé-fiak ellen összehívott hadai Váradon. A sereg Beregnek indult, ahol birtokba vette Munkács várát, majd Ungot elkerülve Zemplénen át Sáros vára ellen vonult, amelynek bevételét követően a szepesi Lubló várának ostroma következett. A gyors sikerek hatására, úgy tűnik, az Amadé-fiak kénytelenek voltak meghódolni, s áprilisban és májusban már a rend helyreállítására hivatott gyűléseket hívott egybe a király. Időközben azonban a Sáros várától megfosztott Miklós fia Demeter és az Amadé-fiak segítséget kaptak az Északnyugat-Magyarországot hatalma alatt tartó Csák nembéli Mátétól – az ő történetével egy későbbi fejezetben foglalkozunk majd részletesen –, s ennek következtében feltámadt bennük a remény, hogy az események menete új fordulatot vehet. Maradék híveik és Máté segélyhada élén Kassa ellen vonultak, aminek ostromával azonban fel kellett hagyniuk, amikor feltűntek I. Károly hadai. A két sereg a Kassához közeli Rozgony falu mellett csapott össze június közepén, s a krónikás

jellemzése szerint „olyan ádáz ütközet keletkezett, amilyen a tatárok ideje óta még nem volt Magyarországon” (Bollók János ford). S valóban, a csatában esett el Miklós fia Demeter mellett Amadé két fia – vélhetően Miklós és Dávid –, a király oldalán pedig, több más előkelő mellett, Péter, az alig néhány hete kinevezett munkácsi várnagy. Az ütközet mérlegét a krónikás így vonta meg: „noha a király táborából estek el többen, mégis a király szerezte meg dicsőséggel a győzelmet” (Bollók János ford). I. Károly néhány hétig Északkelet-Magyarországon maradt, talán folytak még kisebb összecsapások, mindenesetre az eldőlt Rozgonynál, hogy Amadé egykori hatalma végleg összeomlott: jellemző e tekintetben, hogy a Kassának túszt adók egy része a király oldalán harcolt a csatában, s alig valamivel voltak többen, akik még akkor is kitartottak egykori uruk fiai mellett.

Rozgony után Amadé életben maradt fiai számára csupán egyetlen út maradt nyitva: meghódolni I. Károlynak, s beérni azzal, amit a király kegye kész kezükön hagyni. Ez is történt, mégpedig legkésőbb 1313 elején. Az év májusában már Amadé fia László volt Ung megye ispánja, ami nyilvánvaló jele annak, hogy az ungi ispánságot hagyta meg a király az Amadé-fiaknak, az egykor apjuk hatalma alá tartozó megyék és várak élén ugyanakkor sorra tűnnek fel forrásainkban az uralkodói hatalmat képviselő ispánok és várnagyok. Ezek némelyike idővel maga is szembe fordult Károllyal, ám az Amadé-fiak jó ideig kitartottak a király mellett, s 1317 elején Amadé fia János mint Abaúj ispánja szállt hadba I. Károly oldalán. A király azonban éppen ekkor vonta meg bizalmát Jánostól, s mozdította el ispánságából, talán azért, mert Ungban János fivérei, László és Amadé ekkorra újra a király ellen fordultak, és egy másik lázadóval szövetségbe elfoglalták a király híveinek, a megyében nagybirtokosnak számító Nagymihályiaknak a Tiba nevű várát. A kegyvesztés elegendőnek bizonyult ahhoz, hogy János szintén csatlakozzék az újabb lázadáshoz, mely 1317 végén bontakozott ki, ám rövid idő alatt összeomlott. Abaújban az ispánság élén éppen Jánost felváltó Druget Fülöp teremtett rendet Gönc várának bevételeivel, míg Ungban Ákos nembéli Mikcs – legkésőbb 1315 eleje óta I. Károly sárosi ispánja – visszafoglalta Tibát, és bevette az ispánság várát, Nevickét. A király ez alkalommal nem kegyelmezett, s az Amadé-fiakat megfosztotta minden birtokuktól, melyeket sorra híveinek adományozott. Aba Amadé és utódai északkelet-magyarországi hatalmát ily

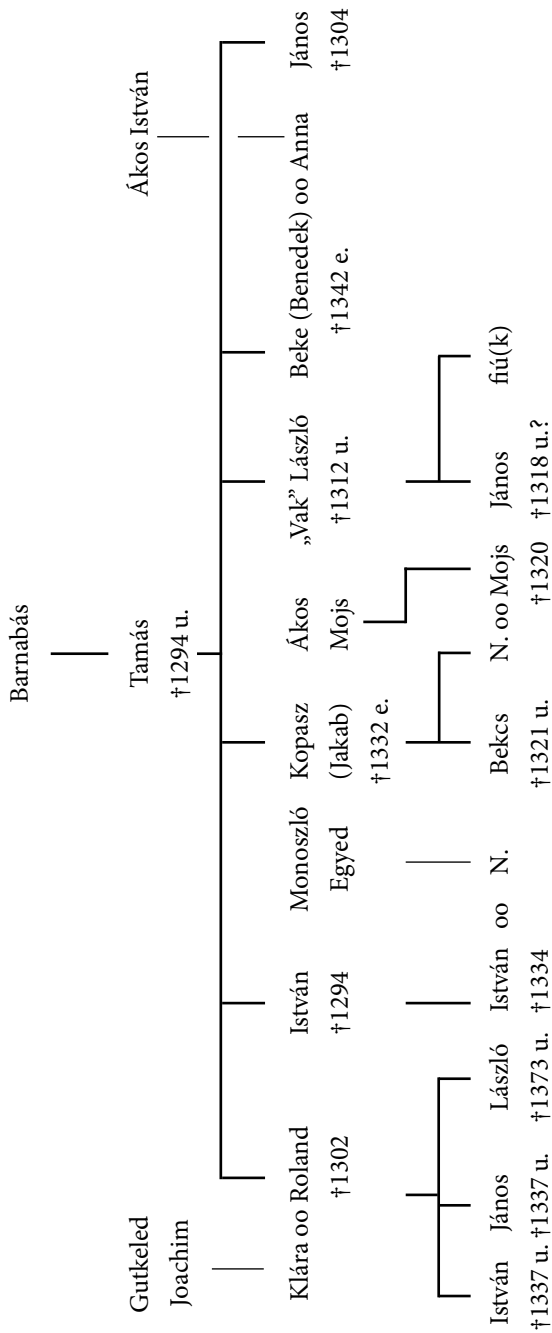
módon a 14. század második évtizedének vége előtt maradéktalanul felszámolták I. Károly hívei. Régóta kísért a magyar történetírásban az a gondolat, hogy a lázadás leverése után életben maradt Amadé-fiak Lengyelországba menekültek, ahol valóban fel is tűnik a későbbiekben egy Hamadey család, melynek neve minden bizonnyal Aba Amadé emlékét őrzi. Az Amadé-fiak és a lengyel Hamadey család közötti pontos kapcsolat mibenléte azonban nem deríthető ki, mindazonáltal egyáltalán nem lehetetlen, hogy az valós alapokon nyugodott. A feltételezést az támogatja meg némiképpen, hogy az Amadé-fiak közeli rokonai – annak az Aba nembéli „Csirke” Istvánnak a fiai, aki maga is a Kassának túszoikat adók között szerepel –, Tamás és Miklós valóban Lengyelországba menekültek, s I. Ulászló lengyel király – I. Károly apósa – közbenjárására 1323-ban részesültek kegyelemben, visszakapták két birtokukat, s így tértek vissza az országba.

II.3. A BORSÁK

Aba Amadé uralmi területétől délre, a Tiszántúl nagy részén Borsa nembéli Tamás fiai építették ki a maguk hatalmát a 14. század elejére, ám nem előzmények nélkül. A korábbiakban a Geregye nemzetség tagjai próbálkoztak meg ugyanezzel és ugyanott.

IV. Béla szolgálatában emelkedett magasra annak a Pálnak a csillaga, akinek az apja, Écs a 13. század elején erdélyi vajdaként, újvári, majd kolozsi ispánként tűnik fel forrásainkban. Écs és fia, Pál származásának kérdését eleinte némi bizonytalanság lengte körül a történetírásban, mígnem aztán sikerült tisztázni, hogy a Zala és Vas megyében birtokos Geregye nemzetség tagjairól van szó. Pál fivére lehetett az a Geregye, akinek a fia, Barnabás a Berettyó mentén egy kisebb uradalmon osztozott Pállal, így indokolt arra gondolni, hogy apjuk, Écs lehetett az, aki megvetette a lábát Bihar megyében. Ott aztán maga Pál is szerzett birtokokat: egy 1236-ban kiadott oklevél arról tanúskodik, hogy akkor már Pálé volt a Sebes-Körös északi partján, Váradtól keletre fekvő Jenő, melyet IV. Bélától kapott korábban adományul. Ezt követte egy 1249. évi adomány, mely nem egyetlen birtokot, hanem

A Borsa nemzetség: Tamás ispán ága (Karácsonyi János és Engel Pál nyomán)

egyedül Biharban tíz, Szolnok megyében további négy, Krasznában pedig újabb három birtokot adott Pál kezébe.

IV. Béla király bőkezűségének magyarázata abban rejlik, hogy Pál régtől fogva egyike volt bizalmas híveinek. Az említett adománylevél igen részletes képet fest Pál addigi pályafutásáról két évtizedet ölelve fel az 1220-as évek közepétől egészen 1246-ig terjedően. Az elbeszélésből kiderül, hogy Pál már II. András uralkodása idején az akkor még herceg Béla környezetéhez tartozott mint udvari ifjú. Ezek az „ifjak” az uralkodó – vagy, mint esetünkben, az önálló udvartartással rendelkező herceg – udvarában nevelkedő fiatalok voltak; többségük előkelő családból származott. Az ifjakat az udvar tagjai közé számították, uruk környezetében forgolódván alkalmi szolgálatokkal alapozhatták meg későbbi karrierjüket, s emellett a korai időszakban – a 11–12. század folyamán – elsősorban testőri feladatokat láthattak el. Változást e téren éppen II. András hadszervezeti reformja hozott, mely kialakította azt a gyakorlatot, mely szerint az udvari ifjak egy-egy hadjárat alkalmával az uralkodó pénzén toborzott csapatokat vezették harcba, miként tette azt Pál is nemegyszer az oklevél tanúsága szerint. Az 1241–1242. évi tatárjárás idején Pál volt az, aki királya parancsára megszervezte a Duna vonalának védelmét, majd a mongolok elvonulását követően arra kapott megbízást, hogy állítsa helyre a rendet Erdélyben: irtsa ki a rablókat, és indítsa újra a sóbányákban a termelést. Ott harcolt IV. Béla oldalán annak 1246. évi hadjáratában, ahol sebesülten fogságba esett, s mind a maga, mind hasonló sorsra jutott társai szabadságát súlyos összegért váltotta meg.

Pál szolgálatait IV. Béla a birtokadományok mellett méltóságakkal is jutalmazta: pályafutása ura trónra lépte, 1235 után ívelt a magasba, s immár nem udvari ifjúként, hanem mint egyre fontosabb tisztségeket betöltő báró kapott szerepet a király udvarában. A tatárjárás előtt előbb Fejér megye ispánságát nyerte el, majd egy rövid időre – a vélhetően a muhi csatában elesett Szerafin fia András utódeként – az országbíróságot. A tatárjárást követően szolnoki ispán lett, majd királya másodszor is országbírónak nevezte ki, ez alkalommal Zala megye kormányzását szintén rá bízva. Pál a kor nagy birtokszerzői közé tartozott, ám abból a fajtából, akik nem érték be azzal, amit a királyi kegy biztosított számukra. Pál módszereire éles fényt vet, hogy 1265-ben az említett rokonával birtokcserében állapodtak meg: Geregye fia

*19. Lovagi harci jelenetet ábrázoló arany övcsat kun előkelő sírjából,
az ún. kígyópusztai csat*

Barnabás bihari javait adta Pál Vas és Zala megyék határán fekvő birtokaiért, csak hogy míg Barnabás valóban átadta Pálnak a maga bihari birtokrészeit, az ellenszolgáltatásra hiába várt. Sérelmét sem IV. Béla, sem V. István nem tudta orvosolni, bár a lefolytatott vizsgálatok mindkét esetben Barnabás igazát bizonyították. Pál – majd egyik fia – birtokolta továbbra is a Barnabást megillető vasi és zalai javakat, melyek csak utóbb, legkésőbb a 14. század elejére, kerültek a kárvallott Barnabás utódainak kezére.

Máskor Pál egyszerűen elfoglalta a kiszemelt birtokot. Így jártak a Csanád nembéliek Sebes-Körös menti birtokaikkal, melyekre a bertényi vámmal együtt erővel tette rá a kezét Pál, mígnem aztán 1256-ban kénytelen volt IV. Béla ítélete következtében visszaadni azokat; egyedül a bertényi vám fele maradt Pál és az ügyben először feltűnő két idősebb fia, Miklós és István birtokában. Bihar megye északi részén a Gutkeled nembéliek látták kárát Pál mohóságának: egy 1278-ban kiállított oklevélből arról értesülhetünk, hogy Pál és fiai jogtalanul tartották a kezükön a Gutkeledek Székelyhíd nevű birtokát, melyet azok a tatárjárás idején veszítettek el. Aligha lehet kétséges, hogy maga Pál volt a birtokfogláló. Ugyanez gyanítható a Váradtól északnyugatra, a Berettyó közelében fekvő Gáborjánmonostorról, mely a Gyovad nemzetség alapítása volt, ám 1271-ben az V. István által elrendelt vizsgálat megállapította, hogy idegenek kezére került, s bár azt, hogy kikről volna szó,

forrásunk nem említi, utóbb azonban Pál egyik fia birtokolta a monostort és tartozékait, így nem férhet kétség ahhoz, hogy ez alkalommal is Pál jogtalan birtokgyarapító akcióinak egyikével van dolgunk. Pál gyakorta visszaélt tehát a IV. Béla által ráruházott hatalommal, s nem sokat habozott, ha a maga javára aknázhatta ki az abban rejlő lehetőségeket.

IV. Béla azonban tőle sem tűrte el az efféle hatalmaskodásokat, s Pál 1254–1255 táján méltóságait elveszítve kiszorult a királyi tanácsból, a jogtalanul megkaparintott birtokok egy részének visszaadásán és a politikai elitből való kihulláson kívül azonban Pálnak más következménnyel nem kellett szembenéznie tettei miatt. 1270–1271 táján bekövetkezett halála után néhány évvel a „Berettyó ura”-ként említették, ami minden bizonnyal híven tükrözi azt a helyzetet, amelyben élete utolsó szakaszát leélte: múltja és vagyona Bihar megye legtekintélyesebb birtokosai közé emelték királyi méltóságok nélkül is.

Pál négy fiáról maradtak ránk adatok. A két idősebb, Miklós és István 1256-ban apjuk oldalán tűnnek fel a Csanád nembeliekkel folytatott viszály idején, ekkor bizonyosan felnőttéskorba mentek már. Öccseik ellenben, Geregye és Écs csak sokkal később jelennek meg forrásainkban – előbbi az 1270-es évek második felében, utóbbi pedig az 1280-as évek elején –, így nagy valószínűséggel jóval fiatalabbak voltak, mint fivéreik, aminek a leg-egyszerűbb magyarázata az lehet, hogy más anyától születtek.

Miklós és István apjukhoz hasonló módon kezdték meg karrierjüket, csak-hogy ők IV. Béla idősebb fia, István udvarában, aki előbb Erdélyt kormányozta, majd 1258-ban az 1254 óta magyar fennhatóság alatt álló Dél-Stájerország élére került, ám – miután a magyar uralommal elégedetlen stájerok felkelését támogató II. Ottokár cseh királlyal vívott háborúban vereséget szenvedő IV. Béla kénytelen volt lemondani Stájerországról – 1260 közepén visszakapta Erdélyt, s egészen 1270. évi megkoronázásáig irányította a tartományt. Geregye Pál fia István minden bizonnyal már ekkor István herceg szolgálatában állott, s az is valószínű, hogy fivére, Miklós lehetett az 1262 óta ifjabb királyi címet viselő – s akkor már Erdély mellett a Magyar Királyság Dunától keletre eső területeit is kormányzó – István herceg azon Miklós nevű bárója, aki az 1263. évi bulgáriai hadjáratban harcolt. Néhány évvel később, 1267–1268-ban ismét egy bizonyos Miklós kerül elő István

ifjabb király erdélyi vajdájaként, s mivel Geregye Miklóst utóbb is gyakran „Miklós vajda”-ként emlegették, 1264 és 1270 között pedig más erdélyi vajdát nem ismerünk, mint az 1267–1268-ban szereplőt, bizonyosra vehető, hogy az 1260-as évek második felében Geregye Miklós volt az erdélyi vajda, aki ennek megfelelően IV. Béla és István ifjabb király 1264–1265. évi háborújában az utóbbi oldalán harcolt, miként ez fivéréről, Istvánról is indokoltan feltételezhető.

A Geregye fivérek azon döntésében, hogy István herceghez csatlakoznak, éppúgy szerepet játszhatott családjuk bihari birtokainak és a herceg körül Erdélyben kialakult új hatalmi központnak a földrajzi közelsége, mint az, hogy apjuk és IV. Béla között az 1250-es évek második felében megromlott a viszony. Pál fiai a dinasztia és az ország békéjét megromító viszály során mindvégig kitartottak választott uruk mellett, ami azzal a reménnyel tölthette el őket – s amint az az 1260-as években viselt tisztségeik alapján megítélhető, nem is teljesen alaptalanul –, hogy az idővel majd trónra lépő Istvánt szolgálva visszakapaszkodhatnak a jelentős méltóságokat viselő s az ország sorsára befolyással bíró bárók közé. A IV. Béla halálát követően, 1270-ben trónra lépő V. István király bárói között azonban hiába keressük a két Geregye fivér nevét, ugyanez idő tájt tűnik fel ellenben a kezükön a Vas megyei Dobra vára, melyet talán mellőzésük miatt érzett csalódásuk enyhítéseképpen kaphattak. Tény mindenesetre, hogy 1270 késő őszén Dobra uraiként ők is azon nyugat-dunántúli várbirtokosok közé tartoztak, akik átadták erősségeiket II. Ottokár cseh királynak és Kőszegi Henrik társaiul szegődtek a prágai száműzetésben. Henrik és a Geregye fivérek néhány évvel korábban még ellentétes oldalon harcoltak az 1264–1265. évi belháborút eldöntő isaszegi csatában, ekkor azonban egy életre szóló politikai szövetséget kötöttek egymással.

A száműzetés idején a két Geregye fivér csatlakozott II. Ottokár seregéhez, amikor az 1271 tavaszán megindult Magyarország ellen: Miklós és István abban a seregtestben harcolt, mely átkelve a Vágon Nyitra ellen támadt, s jelentős pusztítást vitt véghez a város felgyújtásával. A háborút lezáró béke után Geregye Miklós bizonyosan – de feltehetően fivére, István is – kegyelmet kapott V. Istvántól, így ők, ellentétben Kőszegi Henrikkel és fiaival, még a király életében visszatértek Magyarországra. 1271-ben Miklós már

újra a Csanád nembéliekkel pereskedett az azoktól elfoglalt Bihar megyei birtokok miatt az országbíró előtt; a felek végül kiegyeztek, s a Geregyék kénytelen-kelletlen visszaadták az elfoglalt jószágokat.

IV. László gyermekkirályságának éveiben a Geregyék – élükön Miklóssal – nagy kedvvel vetették bele magukat az előkelők között a méltóságokért s azok révén a királyi tanács ellenőrzéséért dúló vetélkedésbe az ekkor már régi szövetségesüknek számító Kőszegi Henrik oldalán. Geregye Miklós háromszor állt vajdaként Erdély élén ezen időszakban – 1272–1273-ban, 1273–1274-ben, majd újra 1274-ben –, 1275 közepén pedig néhány hónapig az országbírásgot viselte. Az olykor fegyveres harcba torkolló küzdelmek során történt, vélhetően 1275-ben, hogy Gutkeled Joachim és Geregye Miklós Csák nembéli Péter fia Mihály birtokait pusztították. Miklós mellett forrásunk ez alkalommal fiatalabb fivéreinek egyikét, Geregyét említi, valamint bizonyos Márk fia Rolandot, aki Prágában is társa volt a Geregyéknek 1270–1271-ben, meglehet, azért, mert már akkor valamiféle rokonság fűzte őt hozzájuk, legalábbis utóbb Pál fia Geregyét Roland rokonának mondják, bár a rokonság mibenléte homályban marad. Roland származásáról sincsenek értesüléseink, az ellenben bizonyos, hogy rendre ő viselte a szepesi ispánságot, amikor a Kőszegiek és szövetségeseik, a Gutkeledék és a Geregyék irányították az országot. Önálló akciókra is futotta erejéből, így 1274-ben, leváltása után megtagadta a szepesi vár átadását, s a király hívei hiába ostromolták a várat, melyet Roland csak IV. Béla egyik leánya, Kinga – V. Boleszló krakkói és szandomiri fejedelem felesége – közbenjárására volt hajlandó végül átadni.

1277 őszén aztán olyan események vették kezdetüket, melyek csakhamar elvezettek a Geregyék bukásához.

A történet két szálon fut. 1277 novemberében a már említett Márk fia Roland a Szepességtől a Nyírségen át egészen Erdélyig hatalmába kerítette a vidéket. Vélhetően ugyanaz történt, mint 1274-ben: leváltása után Roland nem volt hajlandó átadni Szepes várát, sőt, a vár elhagyására őt felszólító királyi parancsot átadó Jakab szepesi kanonokot fogságra vetette, megkínóztatta, s csak váltságdíj fejében engedte szabadon. Mindezek elkövetésében már társa volt Pál fia Geregye, aki, ezek szerint, az események kezdetétől fogva mellette tartózkodott. Az szintén gyanítható, hogy Roland és Geregye

hosszabb ideig tarthatták a kezükön a Szepességtől Erdélyig terjedő vidéket – vagy annak legalább egyes részeit –, mert tudunk olyan esetről, amikor birtokosokat fogságra vetettek, hogy okleveleik átadására kényszerítsék őket, s ezt követően váltságdíj fejében bocsássák szabadon áldozataikat, márpedig ez, amint az nyilvánvaló, időt igényelt. Más oklevelekből az is kiderül, hogy valójában több ütközetre került sor a királyi csapatok, valamint Roland és Geregye között, akik Szepes vára mellett legalább egy másikat szintén hatalmukba kerítették, s az említett összecsapások egy részében vélhetően a lázadók mellé állt a hadiszerecnse, hiszen foglyot ejtettek, aki súlyos összegért váltotta ki magát a rabságból. A király Simon fia Györgyöt, valamint Aba nembéli Dávid fia Fintát – Amadé fivérét – küldte Roland és Geregye ellen, akikkel szemben Roland csatát veszített, melyben maga is elesett. Halálával azonban nem értek véget az összecsapások, mert Roland rokona, Geregye – azaz Geregye nembéli Pál fiainak egyike – folytatta a harcot mindaddig, míg György őt is le nem győzte és fogságba nem ejtette. Az elbeszélést az a hír zárja, miszerint Geregyét aztán IV. László lefejeztette.

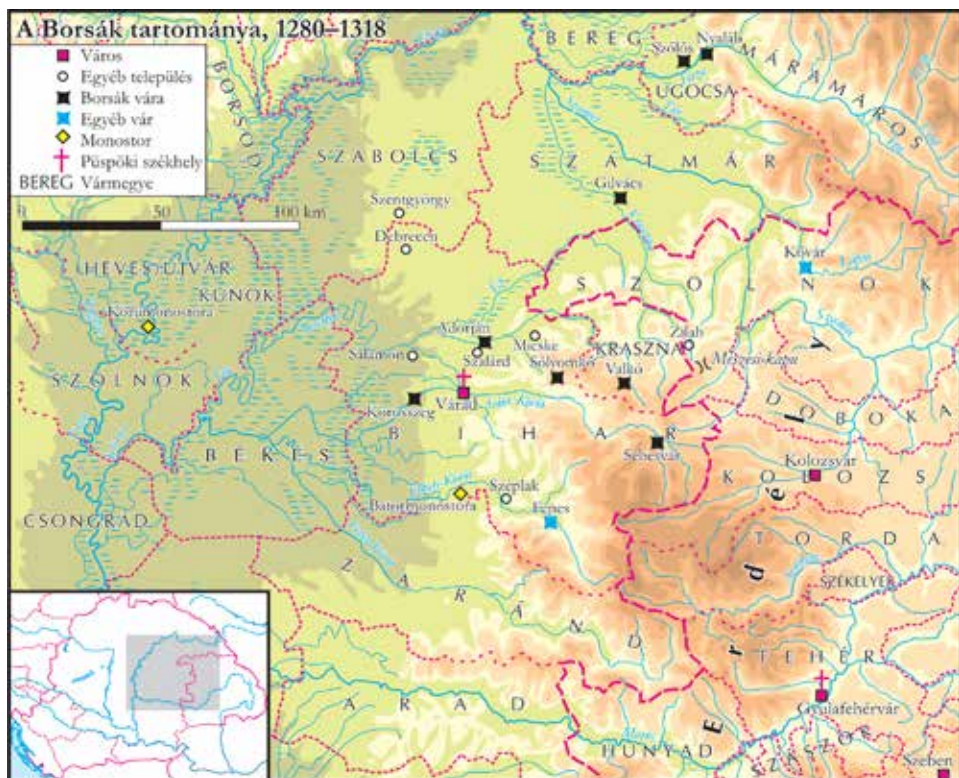
Az események másik szála egy 1284 szeptemberének eleje után írt, de 1285. január 1-jére keltezett oklevél segítségével göngyölíthető fel: IV. László király Miklós választott esztergomi érseket küldte sereggel Adorján várának az elfoglalására, melyet az ország lakosain hatalmaskodó Geregye nembéli Pál fia Miklós és fivérei tartottak a kezükön. Adorján vára – mely Váradtól északra, a Berettyó partján feküdt, Szalárd közvetlen közelében – ekkor tűnik fel forrásainkban, építetői minden bizonnyal a Geregyék lehettek. Az ostromra kétségtelenül 1279 vége előtt került sor, hiszen akkor halt meg Miklós választott érsek, a közelebbi időpont 1277–1278 telében határozható meg. Az bizonyos, hogy a királyi had nem elégedett meg a vár körülzárásával, hanem tényleges harcok folytak a vár birtoklásáért. Egyetlen forrásunk sem említi a vár elesétét, így valószínűbbnek ítéltető, hogy Geregye Miklós, a lehetőségekhez mérten kedvező feltételek kicsikarása után, feladta a harcot.

A lázadás leverését követően a király elkobozta a Geregyéktől birtokait, melyek zöme Borsa nembéli Tamás ispán fiainak jutott, akik maguk is megszenveték a Geregyék hatalmaskodásait, nem meglepő tehát, hogy csatlakoztak az Adorjánt ostromló királyi sereghez.

A Borsa nemzetség eredeti szállásterülete Biharban lehetett, egyes ágainak birtokait a 13. század végén a Tiszántúl megyéiben – Biharban, Békésben és Zarándban – éppúgy megtaláljuk, mint az erdélyi Kolozsban és Dobokában. A rokonság és a birtokok kiterjedt volta megalapozza azt a feltevést, hogy a nemzetség már a 11–12. században is jelentős vagyonnal rendelkezhetett, az első ízben 1177-ben említett, Bihar megyei Bátormonostora mindenestre indokoltan tekinthető a Borsa nemzetség alapításának. Az országos politika alakítói között ugyanakkor a nemzetség egyetlen tagja sem azonosítható a Tamás-fiak színre léptéig, a nemzetség első ismert tagjai a 13. század elején tűnnek fel nem különösebben jelentős bihari ügyekkel kapcsolatban. A változás ezen a téren akkor következett be, amikor Tamás ispán hat fia – Roland, István, az igen gyakran megkülönböztető néven „Kopasz”-nak nevezett Jakab, László, Benedek (akit többnyire Beke néven emlegettek), valamint János – a Geregyék bukása által keltett hullámokat meglovagolva egy csapásra kitört az ismeretlenségből. Ettől kezdve Tamás fiait rendre ott találjuk IV. László hadjárataiban: 1278 késő tavaszán részt vettek az Erdély békéjét feldúló szász felkelés leverésében, 1281-ben az Abaúj megyei Szalánc várát a lázadó Aba nembéli Finta ellenében ostromló királyi seregben harcoltak, 1282 őszén pedig a Hód-tavi csatában tettek ki magukért a IV. Lászlóval szembe forduló kunok leverésekor. A magyar krónikás éppenséggel egyedül a „serény vitéz”-ként jellemzett Rolandot találta érdemesnek arra, hogy név szerint megnevezze a Hód-tavi ütközetben győzelmet aratott királyi sereg harcosai közül.

A Geregyék bukása új helyzetet teremtett, hiszen a Nyugat-Dunántúlon egyre szilárdabb hatalmat kiépítő Kőszegiek elveszítették legfontosabb kelet-magyarországi szövetségeseiket. IV. László döntése, mellyel a Geregyéktől elkobzott javak jelentős részét a Borsáknak adta, világossá tette, hogy kik kapnak esélyt a Geregyék után maradt hatalmi űr betöltésére a Tiszántúlon, az azonban, hogy a Borsák miként élnek majd a lehetőséggel, egyelőre nyitott kérdés volt.

Kezdetben, úgy tűnik, Borsa Roland – aki minden bizonnyal a legidősebb volt a hat testvér közül – a Kőszegiek ellenfeleinek, a Csákoknak az oldalán kereste szerencséjét. Roland akkor töltötte be első bárói tisztségét, az erdélyi vajdaságot, amikor a Csákok irányították az ország sorsát, ekkor, 1282-ben,

5. térkép A Borsák tartománya

Erdély vajdájaként említik, ám 1283-ban már bizonyosan más volt a vajda. 1284 nyarán másodszor is elnyerte a méltóságot, s a következő évben sikerrel vette fel a harcot a Magyarországra betörő, s az országot Erdélyen keresztül elhagyó mongolokkal. Második vajdasága idején már két öccse is bárói méltóságot viselt: István pohárnokmester, az ekkor „Kopasznak mondott Jakab” néven említett Kopasz pedig lovászmester volt. Tamás ispán három fia abban a királyi tanácsban jutott bárói méltóságához, amelyben Kőszegi Miklós volt a nádor, így igen valószínű, hogy ekkor már a Kőszegiek szövetségesének számítottak, az viszont kétségtelen, hogy 1287 kora tavaszán a Kőszegiek oldalán harcoltak IV. László serege ellenében a Zsitva folyó közelében vívott csatában.

A Borsák pálfordulása késztehetette IV. Lászlót arra, hogy a továbbiakban azokban a Balogsemjénekből keresse tiszántúli támaszait, akikkel találkozunk már Aba Amadé történetében. A király új kegyeltjei nemcsak Amadéval kerültek szembe, hanem a Borsákkal is. Aligha lesz ugyanis véletlen, hogy Balogsemjén Mihály fia István egyik fivérének, Péternek a gyilkosai éppen Borsa Rolandhoz menekültek a megtorlás elől, ámbar az a tény, hogy IV. László parancslevelében szólította fel Rolandot a gyilkosok feltartóztatására, arra vall, hogy a Borsák aligha állhattak nyíltan a lázadók mellé, legfeljebb hallgatólagos támogatást nyújtottak nekik.

A IV. László meggyilkolását követően a Borsák támogatták a velencei András herceg magyar királlyá koronázását, ami azért vehető bizonyosra, mert Roland maradt az erdélyi vajda III. András trónra lépése után is. Szó esett már arról, hogy III. András még 1290-ben felkereste Aba Amadét, hogy megszilárdítsa kettejük újonnan kötött szövetségét. A király Amadétól a Borsákhoz indult. Az év végén már Váradon tartózkodott, ahol gyűlést tartott Bihar, Szabolcs, Szatmár, Szolnok és Kraszna megyék részére. A gyűlésen megjelentek egyhangúan közismert gonosztevőnek, pusztítóknak és gyilkosnak nyilvánították Balogsemjén nembéli Mihály fia Istvánt, aki azonban a király által rá mért fővesztés elől elmenekült. Az ezt követő fejlemények nem hagynak kétséget afelől, hogy Aba Amadé és a Borsák álltak az ügy hátterében: alkalmi szövetségük feketítette be minapi ellenfelüket és üzte el őt és rokonságát a Tiszántúlról. István apja, Mihály ugyanis 1292-ben két oklevelet is kiállíttatott az esztergomi káptalannal, amelyekben részletesen előadta mindazon sérelmeket, amelyeket ő, illetve fiai voltak kénytelenek elszenvedni. Az egyik okmány szerint „hatalmas ellenségeik” erőszakkal kiűzték őket birtokaikból, s így ő maga, valamint egyik fia Esztergomba, más fiai pedig részint Lengyelországba, részint Oroszországba voltak kénytelenek menekülni. Mindez azért történt – folytatja Mihály –, mert ő és idősebb fiai IV. László király oldalán álltak, akit híven szolgáltak. László király halála után azonban Aba Amadé nádor hatalmasul elfoglalta Szabolcs megyei birtokaikat, amelyeket „jelenleg” – tehát 1292-ben – is a kezén tart. A másik, hasonló megfogalmazású oklevélben Mihály azt adta elő, hogy „Tamás fia Jakab mester, akit más néven Kopasznak is mondanak” – azaz Borsa Roland fivére – István nevű fiát, amikor az a kezében volt, arra kényszerítette,

hogy adja el neki Szatmár megyei birtokaikat, amiről a váradi káptalannal oklevelet is kiállíttatott.

A Borsa fivérek közül Roland vajda, István és Kopasz bizonyosan jelen voltak III. András 1291. évi ausztriai hadjáratában, s azt követően is kitartottak királyuk mellett, hogy a Kőszegiek fellázadtak: az 1280-as évek második felében létrejött Kőszegi–Borsa-szövetség kötelékei meglazultak tehát ebben az időszakban. 1294-ben aztán mégis úgy alakultak az események, hogy III. András és a Borsák fegyveres összetűzésbe keveredtek egymással.

Történt ugyanis, hogy 1294 tavaszán Borsa Roland erdélyi vajda – vélhetően fivéreivel együtt – megostromolta a váradi püspökség fenesi várát. A vajda május 23-án menlevelet adott a vár védőinek, melyben biztosította őket arról, hogy szabadon távozhatnak a várból Váradra, s onnan oda, ahová menni akarnak. Néhány hónappal később, augusztus elején már III. Andrást találjuk Váradon, újabb hónap elteltével pedig Adorján vára alatt állított ki az uralkodó oklevelet. Számos forrásunk teszi kétségtelenné, hogy a király ez alkalommal nem látogatóba érkezett Bihar uraihoz, mint 1290 végén, hanem a lázadóknak tekintett Borsák várát ostromolta szeptember elején. Adorján ostroma – miként 1278–1279 telén – ez alkalommal is véráldozatot követelt, sebesültekről éppúgy tudunk, mind elesettekről. A vár védőinek – Rolandnak és fivéreinek – az ellenállását minden bizonnyal augusztus utolsó vagy szeptember első napjaiban sikerült megtörni.

Annak okát, hogy miért támadtak a Borsák Fenes várára, az említett oltalomlevél egyik utalása tárja fel. A védők bántatlan elvonulására tett ígéretét ugyanis Roland esküvel erősítette meg, melyet nemcsak a maga, hanem „atyánk, Tamás ispán és valamennyi fivérünk, valamint kiváltképpen fivérünknek, István mesternek az özvegye és fia nevében” tette le. Magyarázat után kiált Roland apjának, s már halottként említett fivére, István özvegyének és fiának a feltűnése a szövegben, s az utóbbiak ráadásul minden jel szerint főszerepet játszottak az ügyben, hiszen az ő személyüket emeli ki a „kiváltképpen” szó ennek félreérthetetlen jeleként. Még különösebbé teszi az esetet, hogy az esküt Roland nyilvánvalóan abban a formában és tartalommal tette le, ahogy azt a fenesi vár védőivel kötött előzetes alku megkívánta, amiből nagy valószínűséggel következtethetünk arra, hogy a váradi püspök várát védő emberei voltak azok, akik ragaszkodtak ahhoz, hogy Rolandon és fi-

véreik kívül apjukra, Tamás ispánra és „kiváltképpen” István özvegyére és fiára is kiterjedjen az eskü hatálya. A magyarázat leginkább abban kereshető, hogy Fenes védőinek egyike megölte Borsa Tamás fiát, Istvánt, majd a fenesi várba menekült, s ez váltotta ki a Borsák támadását az erősség ellen. Így egyszeriben érthetővé válik, hogy a vár védői csak azzal a feltétellel voltak hajlandók elhagyni menedéküket, ha István családjának minden tagja, s „kiváltképpen” István özvegye és fia is részese lesz a megegyezésnek, azaz mindazokra kiterjed az eskü ereje, akik akár erőszakot alkalmazva, akár pert indítva számonkérhették volna rajtuk Borsa István halálát. Ebben az esetben Roland vajdát a családját ért sérelem megtorlásának szándéka vezette, ami érthető még akkor is, ha egyáltalán nem ismerjük a fivére, István halálához vezető körülményeket.

Az is igaz ugyanakkor, hogy Roland erőszakosan és önkényesen kereste a maga igazságát, miközben Fenes ostromával nyilvánvalóan megsértette a király békéjét, így III. András joggal vonult haddal ellene, s amikor a vajda azzal tetézte bűnét, hogy az Adorján alatt megjelent király előtt nem nyitotta meg vára kapuját, az ostrom is indokolt válaszlépéssé vált. Annak oka, hogy III. András végül csupán enyhe büntetést szabott ki Rolandra, alighanem joggal kereshető abban, hogy Adorján bevétele után a meghódoló vajda változatát is megismerhette a történeletről. A Borsákat ért veszteség azonban így is tetemes volt, ámbar nem elviselhetetlen mértékű. Roland elvesztette vajdai méltóságát, s azzal együtt mindazon erőforrásokat, melyeket az nyújtott mindenkori birtokosának. Feltehető, hogy az 1291-ben Bodrog és Szatmár megyék ispánjaként említett öccse, Jakab – azaz Kopasz – ugyancsak ekkor volt kénytelen megválni tisztségeitől. Birtokaikat azonban, ideértve az ostromolt Adorján várát is, úgy tűnik, megtarthatták. Mind a Tiszántúlon, mind Erdélyben ezt követően évekig csak mint birtokosok voltak jelen, igaz, azok között – kiváltképpen a Tiszántúlon – a legjelentősebbek közé számítottak.

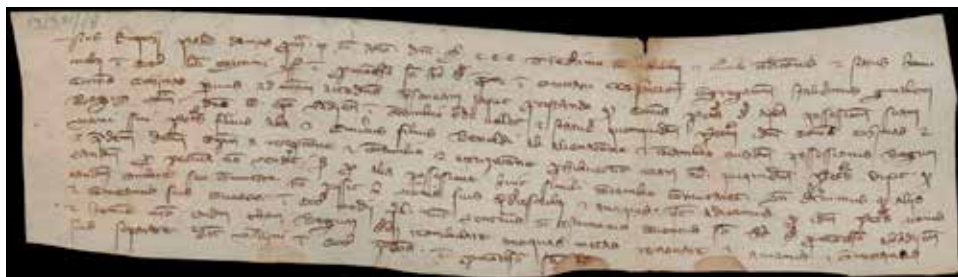
1294 után sem Roland, sem fiverei nem kaptak méltóságokat jó ideig, ám az udvarba továbbra is bejáratosak maradtak. Roland 1299-ben jutott újra méltósághoz, ekkor III. András második feleségének, Habsburg Ágnesnek a tárnokmestere volt, öccse, Kopasz talán már egy évvel korábban bebocsátást nyert a királyi tanácsba, amennyiben valóban ő volt Szlavónia „Jakab” néven említett bánja 1298-ban, ami meglehetősen valószínű, mert

utóbb olykor „Kopasz bán”-ként emlegették. A korábbi bizalmas viszony ennek ellenére nem állt helyre a király és a Borsák között, s nyilván ennek következménye, hogy Borsa Roland nevével is találkozunk azon az 1300. február 10-re keltezhető nápolyi feljegyzésben, mely az Anjouk magyarországi támogatóit sorolja fel. Valószínű ugyanakkor, hogy Roland csupán titkon keresett kapcsolatot a nápolyi udvarral, s nem kötelezte el magát nyíltan az Anjou-trónkövetelő mellett, hiszen III. András 1301. január 14-én bekövetkezett halála másnapján is királynéi tárnokmesterként tűnik fel az özvegy Ágnes mellett. Rolandot ekkor említik utoljára az élők sorában, 1303. október 16-án ellenben már bizonyosan nem élt, s valószínűnek ítéltető, hogy 1302 júniusa előtt halhatott meg.

Ezt követően egy ideig Beke került előtérbe a fivérek közül. Beke 1301-től I. Károly pártján állt, mégpedig a király egy 1302-ben kiadott oklevele szerint „erős sereggel” és hűségesen szolgált neki hadjárataiban, amiből arra következtethetünk, 1302 nyarára tehető Pozsega megyei harcokban vehetett részt Kőszegi ifjabb Henrik ellenében. Kopasz ellenben – aki vélhetően idősebb volt Bekénél – 1298 után évekre eltűnik forrásainkból, aminek okát csak találgathatjuk. 1304-ben mindenesetre újra feltűnik a színen, s ezt követően át is vette a legidősebb testvért megillető vezető szerepet Bekétől. 1304 augusztusában már ott találjuk Pozsonyban azon magyar főpapok és előkelők között, akik I. Károllyal együtt esküvel erősítik meg a Habsburg Rudolf osztrák és stájer herceggel kötött szövetséget. Ez alkalommal Kopasz mellett János nevű öccse tűnik fel, míg Bekét nem említik, jóllehet más forrásaink igazolják, hogy ő is ott harcolt Károly és Rudolf Csehország ellen ezt követően indított hadjáratában, melyben fivérük, Borsa János elesett. Az 1279-ben feltűnt Borsa testvérek közül így már csak hárman maradtak: Kopasz és Beke, valamint a harmadik testvér, László, akit évtizedekkel később „Vak” Lászlóként neveznek meg; minden bizonnyal sérült volt a látása, részben vagy egészen, ez nem ítéltető meg, ami érthetővé teszi háttérbe szorulását.

A Borsáknak I. Károly oldalán sikerült visszakapaszkodniuk a bárók élvonalába: bizonyíthatóan 1306 elejétől – de talán már az előző év végén is – Kopasz volt a király nádora egészen 1314-ig.

Károly választása talán azért eshetett Kopaszra, mert a Borsák által ellenőrzött területek biztosították a földrajzi kapcsolatot a déli és az északkeleti

20. Borsa Kopasz nádor oklevele, 1313

országreszek között, melyek két régi és szilárd híve, Csák Ugrin és az Aba Amadé ellenőrzése alatt álltak. Tovább erősítette a Borsa fivérek helyzetét a Beke által – forrásokkal igazolható módon – 1308–1309-ben viselt királynéi tárnokmesterség. A király és a Borsák kapcsolatára még az sem vetett árnyékot, hogy 1307 márciusában I. Károly egy újabb riválisa, a bajor Ottó a maga híveiként emlékezett meg Borsa Tamás fiáról, Kopasz nádorról, valamint Bekéről és Lászlóról egyik oklevelében, s a híradás valóságtartalmát megerősíti némileg, hogy Beke – legalábbis a magyar krónikás szerint – még emlékezetesen balsikerű erdélyi útjára is elkísérte Ottó királyt. Igaz, legfeljebb az út legelején tarthatott vele, mert 1307 júniusának elején már ő is ott volt I. Károly seregében, mely elfoglalta Budát, miként Kopasz nádor, alighanem, szintén. A Buda elfoglalása után tartott országos gyűlésen Kopasz egyike volt azoknak a magyar báróknak, akik esküvel erősítették meg: I. Károlyt ismerik el királyuknak, és a következő évben – ismét egy országos gyűlésen és ismét más előkelők társaságában – Kopasz megismételte a Károlyt királynak elismerő nyilatkozatát, ez alkalommal fivére, Beke nevében is, aki akkor szerepel először királynéi tárnokmesterként forrásainkban. I. Károly második, budai koronázásakor viszont Beke jelent meg személyesen, s ez alkalommal ő képviselte a rokonságot. Azt ugyanakkor, hogy a harmadik, székesfehérvári koronázáson, 1310. augusztus 27-én, jelen voltak-e a Borsák, nem tudjuk, mindazonáltal szerfelett valószínűnek ítéelhető.

1311-ben és 1312-ben több olyan esetről olvashatunk forrásainkban, melyek egyértelművé teszik, hogy az Aba Amadé, halála után pedig a fiai, valamint a Borsák által ellenőrzött területek határvidékén felborult a rend: az Abákat és a Borsákat szolgáló nemesek között egyre több erőszakba torkolló

torzszalkodás támadt az Amadé-fiak első lázadásának egyfajta előjátékaként. A lázadó Amadé-fiak megfékezésére a király a Borsák által ellenőrzött terület szívéből, Váradról indult, s aligha lehet kétséges, hogy a mozgósított sereg is itt gyülekezett, miként az szintén magától értetődik, hogy a haderő egy jelentékeny hányadát éppen a Borsák emberei adták, élükön uraikkal, Kopasszal és Bekével.

A Borsák hatalma ezekben az években, az 1310-es évek első felében volt ereje teljében. Az uralmuk alá tartozó terület öt megyére – Biharra, Szabolcsra, Szatmárra, Krasznára és Ugocsára – terjedt ki, s lazább szálak hozzákapcsolták még Külső-Szolnok, Békés és Zaránd megyéket is. Szabolcs megye estében nem feledkezhetünk meg ugyanakkor arról, hogy ott Északkelet-Magyarország urának, Aba Amadénak a jelenléte szintén jól érzékelhető.

A Borsák uralmi területének belső magját alkotó megyékben találjuk váraikat, összesen nyolcat vagy kilencet. Megkülönböztetett figyelemre érdemes közülük a Váradtól délnyugatra felépült Körösszeg és a várostól északra fekvő Adorján. Körösszeg építésének ideje ismeretlen, de az 1280-as évek vége előtt már bizonyosan állt, hiszen 1289 karácsonyán „Körösszeg mellett” keltezi IV. László egyik oklevelét, s bár a várat ekkor még nem említik, de 1290 nyarán, emlékezhetünk rá, Körösszeg vára mellett ölték meg a kunok a királyt. A vár építtetői a legnagyobb valószínűséggel a Borsák voltak, ám arra a kérdésre, hogy mikor épült a vár, forrásaink nem kínálnak feleletet, így be kell érünk a közkeletű vélekedéssel, mely szerint valamikor a tatárjárást követően, ám még az 1280-as évek vége előtt.

Adorján váráról ellenben bizonyos, hogy az 1270-es évek végén – s nyilván korábban is – a Geregyék kezén volt, s alighanem ők építtették. 1294-ben viszont már a Borsák birtokolták; valószínűnek tűnik, hogy mindjárt a Geregyék bukása után tettek rá szert, s minden bizonnyal királyi adomány révén.

A 14. század első éveiben tűnik fel a Borsák kezén a Körösszeghez és Adorjánhoz hasonlóan Bihar megyében épült Sólyomkő vára. Építtetőjeként többnyire a Geregyéket szokás tartani, s ezt az álláspontot alátámaszthatja, hogy a vár uradalmának magját a Geregyék Micske környéki birtokteste alkotta még a 15. század második felében is. Másfelől azonban legalábbis megfontolandó az a lehetőség, hogy a várat a Borsák emelték, s ők voltak azok, akik az egykor a Geregyék kezén lévő micskei uradalmat – további

21. A körösszegi vár lakótornya napjainkban

birtokokkal együtt – az újonnan épített vár alá rendelték. A jelenleg rendelkezésre álló ismeretek nem teszik lehetővé, hogy bármelyik megoldást egyértelműen előnyben részesítsük a másikkal szemben.

A Kraszna megyei Valkó várának esete jelentős részben hasonló Súlyomkőéhez, bár az erősség történetét a Geregyékhez fűző szálak itt feszesebbek. Valkó birtokot ugyanis Geregye nembéli Écs fia Pál kapta IV. Bélától – számos más birtokkal együtt – az emlékezetes 1249. évi adománylevelében. A Valkóval együtt elnyert birtokok egy csoportja utóbb a Valkó földön felépült vár tartozékai között szerepel, ez esetben is kézenfekvő tehát arra gondolni, hogy Valkó várát a Geregyék – vagy maga az adományos Pál, vagy fiai – építették. Óvatosságra int azonban, hogy a várat egy 1319-ben kiállított oklevél említi első ízben egy 1314-ben lezajlott esemény kapcsán, amikor már a Borsák birtokában volt az erősség, így Valkó esetében sem dönthető el egyértelműen, hogy vajon még a Geregyék építették-e, vagy már a Borsák.

Szatmár megyében a Borsáké volt Gilvács vára. Az erősség építésének történetét ez alkalommal is homály fedi. Nem lehetetlen, hogy a várat maguk a Borsák emelték még a 13. század végén. Fennmaradt ugyanis egy oklevél, amelyet Borsa Kopasz Gilvácson adott ki, a legnagyobb valószínűséggel 1288-ban. Ha ekkor még esetleg nem is állt ott vár, az megépülhetett a későbbiekben, a pontos időpont azonban ez esetben sem határozható meg.

Borsa Beke 1307-ben kapta I. Károlytól az Ugocsa megyei Szőlőst, ahol néhány hónappal később már vára állott. Ha Szőlősen korábban nem emelkedett vár, akkor ez esetben sem az erősség építője, sem a munkálatok ideje nem lehet kétséges. Utóbb arról értesülünk, hogy szintén Beke kezén volt a megye egyetlen királyi vára, Nyaláb. Ez utóbbi megszerzésének körülményei nem ismertek.

Feltűnik végezetül egy 1319-ben kelt forrásunkban egy „Derguech” néven említett vár, melynek uraként Roland vajda fia Istvánt – azaz Kopasz és Beke egyik unokaöccsét – említik. Egy elképzelés szerint a vár a Királyhágót ellenőrző Sebesvárral lenne azonos, ami egyáltalán nem lehetetlen, de bizonyítottan sem tekinthető. Az kétségtelennek látszik, hogy „Derguech” valahol Kraszna megyében vagy annak közelében kereshető – azaz, pusztán földrajzi szempontból, Sebesvárral való azonossága nem teljesen elképzelhetetlen –, azonban a vár mindaddig makacsul ellenállt az azonosítása érde-

kében tett erőfeszítéseknek. A „Derguech” és Sebesvár körüli bonyodalmak magyarázzák, hogy a Borsák várainak száma nem határozható meg a kívánt pontossággal.

I. Károly és a Borsák zavartalan együttműködése 1314 végéig tartott. A király talán már a nyáron, de legkésőbb ősszel megfosztotta Kopaszt nádori méltóságától, alighanem azért, mert úgy döntött, hogy az Amadé-fiak felett aratott győzelmet követően megérett az idő arra, hogy a Borsák nagyra nőtt hatalmát szintén szűkebb korlátok közé szorítsa.

1314 decemberében indultak meg a király csapatai a Borsák uralmi területének északkeleti része ellen. Bevették az ugocsai várakat, Szőlöst és Nyalábot, s a kezükre került a szatmári Gilvács is. A Borsák erejéből csak arra futotta, hogy lerombolják a király kövári erősségét Külső-Szolnok megyében. Szatmárban és Szabolcsban ugyanakkor a Borsák megőrizték korábbi befolyásuk egy részét, Bihart pedig egyáltalán nem érintették a harcok. Világos tehát, hogy I. Károly hadjárata – melyben személyesen nem

22. Sebesvár romjai

is vett részt – eleve korlátozott célokat tűzött maga elé: beérte azzal, hogy a Meszes-kapun át Erdélybe vezető út nyugati szakasza megnyílt előtte.

Az alig egy hónapig tartó összecsapást gyors megegyezés követte. 1315 januárjában már folytak a tárgyalások I. Károly és a Borsák között a Heves megye Tisza-parti részén fekvő Körúmonostoránál, melyet aztán a király megbízottja fejezett be februárban, immár Váradon. Az egyezkedés sikeres voltának biztos jeleként egy 1315 augusztusának elején kelt királyi oklevélben Borsa Beke szerepel királyi tárnokmesterként. A kinevezése félreérthetetlenül arra utal, hogy I. Károly ejtette ugyan a nádori méltóságától már korábban megfosztott Kopaszt, nem kívánt azonban olyan helyzetet teremteni, amely lehetetlenné tenné a Borsák számára, hogy – beletörődve a történetekbe – a továbbiakban is a szolgálatára álljanak.

A király elképzelését a Borsák a legkevésbé sem osztották. Úgy tűnik, megtagadták, hogy csatlakozzanak I. Károly Kőszegi ifjabb Henrik fiai ellen indított 1316. évi hadjáratához, válaszként a király megfosztotta Bekét a tárnokmesterségtől, és – úgy tűnik – Szatmár megye élére új ispánt nevezett ki. A Borsák eközben lázadást készítettek elő titkon, arra készülve, hogy egy orosz herceget léptessenek fel trónkövetelőként Károllyal szemben. Terveikbe másokat is bevontak, köztük Kopasz vejét, Ákos nembéli Mojsot. Készülődésük azonban napvilágra került, s így kénytelenek voltak idejekorán támadásba lendülni.

Célpontjuk Debrecen volt, melynek földesura, Dózsa – egész rokonságával együtt – már az 1270–1280-as évek óta a Borsákat szolgálta, ugyanakkor azonban a Borsák és Károly jó viszonya idején kiépítette a maga személyes, a Borsáktól független kapcsolatait az uralkodóval, s ekkor nyíltan átállt a király oldalára. Még az sem lehetetlen, hogy éppen Dózsa volt az, aki tájékoztatta I. Károlyt a Borsák összeesküvéséről, ami magyarázatot adhat arra, miért éppen Debrecen ellen indultak meg a Tiszántúl urai és szövetségeseik, s nemkülönben arra, hogy miért éppen Dózsának küldött segédcsapatokat I. Károly, akit a Borsák – amint az magától értetődik – nem avattak be terveikbe. A királyi csapatok gyülekezése Debrecen közelében aligha kerülte el a Borsák figyelmét, s könnyen rájöhettek, hogy terveik napvilágra kerültek, miként arra is, hogy mi módon.

A Borsák és I. Károly második összecsapása az 1317. február 10-én megvívott debreceni csatával vette kezdetét. A Borsák, úgy tűnik, a parancsai-
knak az idő szerint engedelmessé tett teljes haderőt felvonultatták, mellyel
elsősorban a Dózsához hasonlóan a király oldalára áttérő, korábban nekik
szolgálók vették fel a harcot, valamint a támogatásukra érkezett Aba Ama-
dé fia János abaúji ispán vezetésével az a királyi haderő, melyben viszont
az Abák után immár a királyt szolgáló nemesek találhatók feltűnően nagy
számban. Az ütközet kezdetén a Borsák felégették Dózsa debreceni „várat
és házát”, mely inkább lehetett egy valamelyest erősített földesúri lakhely,
semmint komoly erősségszámba vehető vár. A hadiszerencse aztán meg-
fordult, s Dózsa és társai vitathatatlan győzelmet arattak, mindazonáltal
a lázadókra mért vereség korántsem volt megsemmisítő erejű. A debreceni
csatát követő időszakban, úgy tűnik, mindkét fél a sorok rendezésével és
a döntés nélkül félbeszakadt fegyveres harc folytatására való felkészüléssel
kapcsolatos teendőkre összpontosított.

A nyár elején I. Károly személyes irányításával indult meg egy újabb
királyi sereg, ez alkalommal immár azzal a nyilvánvaló céllal, hogy végleg
felszámolja a Borsák tiszántúli hatalmát. A sereg Temesvárról indult, onnan
Zaránd megyén át vonult Biharba, ahol még júniusban Körösszeg, utóbb
pedig, július elején, Adorján várát foglalta el. A Borsák feje, Kopasz követői
egy részével Súlyomkő várába zárkózott be, melynek ostroma elhúzódott.
A király ezért távozott a hadszíntérről – amint azt a későbbiekben látni fogjuk
megvolt erre a jó oka –, a befejezést pedig helyi híveire bízta.

A királyi csapatok egy része eközben visszafoglalta az egy időre Ákos
Mojs kezére került Valkó várát Krasznában, és bevette a rejtélyes „Der-
guech” várát. Ákos Mojs megpróbálkozott ugyan azzal, hogy apósa segít-
ségére sietve feltörje Súlyomkő ostromzárát 1318 kora tavaszán, de ku-
darcot vallott, így Kopasz kénytelen volt „az inség nagy szüksége miatt”
– azaz nyilvánvalóan a várban felhalmozott, de a hosszú ostrom alatt felélt
készletek kimerülését követően – április második felében feladni a várat, s
I. Károlyra bízni sorsát. A király – ismeretlen okból – valóban megkegyel-
mezett Kopasznak és rokonainak. A Borsák ezt követően Erdélybe távoztak
Kopasz vejének, Ákos Mojsnak a védőszárnyai alá, aki a Borsák mellett
harcolt már a debreceni csatában, majd elfoglalta a Kraszna megyei Valkó

23. I. Károly távozik a csataterőről, miniatúra részlete a Képes Krónikából

várát, kísérletet tett, mint láthattuk, Sólyomkő felmentésére, s ezt követően adott menedéket a Biharból kiszorult Borsáknak és követőiknek. Kopasz és maradék hívei Ákos Mojs oldalán harcoltak ezután Erdélyben, míg végül ott is elcsendesedtek a harcok.

Borsa nembéli Tamás ispán fiainak és azok utódainak a sorsa csak részben követhető nyomon. Az 1294-ben megölt Tamás fia István azonos nevű fia minden jel szerint nem vett részt sem az 1314 végi harcokban, sem az 1317–1318. évi felkelésben, s ennek megfelelően birtokolta is javait egészen 1334-ben – vagy nem sokkal előbb – bekövetkezett haláláig. Tamás fia László fia, János nagybátyjai oldalán harcolt a Borsák és a király első összecsapása

idején, de valószínűleg később is, mert jó két évtizeddel később tőle – és ismeretlen nevű fivérétől vagy fivéreitől – hűtlenségük miatt elkobzott és királyi kézre jutott birtokról hallunk, személyes sorsa azonban ismeretlen. A 14. század első éveinek valamelyikében elhunyt Roland fiai közül István bizonyosan harcolt az 1314. végi harcokban, s 1317-ben az ő váraként említik a király kezére került „Derguech” várát, mégis István és fivérei – János és László, utóbbi egyébként váradi kanonok – háborítatlanul éltek és birtokoltak 1318 után is a Tiszántúlon, aminek más észszerű oka aligha lehet, mint hogy István kegyelmet kapott I. Károlytól 1318-ban, s nem követte Kopasz és Bekét, valamint Kopasz fiát, Bekcset Erdélybe.

Utóbbiak minden bizonnyal valamennyien Ákos Mojs oldalán harcoltak Erdélyben. Bekcs 1321-ben még életben volt, ezt követően azonban nem hallunk többé felőle. Kopasz öccsét, Bekét első alkalommal egy 1342 közepén kiállított oklevél nevezi „néhai”-nak, ám halálának részletei ismeretlenek maradnak, s azt sem tudjuk, hogy hol, hogyan és meddig élt Ákos Mojs bukása után. Kopasz sorsának alakulása valamivel világosabban áll előttünk. I. Károly egy 1320-ban kiállított oklevele említést tesz egy nemes olyan érdemeiről, melyeket a debreceni csatában szerzett, ahol Debreceni Dózsa oldalán harcolt „az akkor hűtlen volt nádor, Kopasz” ellen. Az „akkor hűtlen” megfogalmazás azt sugallja, hogy Kopasz az oklevél kiállításának időpontjában egyrészt még élt, másrészt pedig újra hűséges volt királyához, amiből az következne, hogy valamikor 1320 novembere, az említett oklevél kiállításának időpontja előtt meghódolt Károlynak. Meglehet, hogy így történt, erről azonban semmit sem tudunk, s az szintén kétségeket támaszthat, hogy a későbbiekben a lázadására utaló oklevelek újra „hűtlen”-ként emlegetik. Vannak ugyanakkor olyan forrásaink, melyek már halottként tesznek róla említést, s egyúttal némi betekintést engednek élete utolsó éveibe. 1332 októberében I. Károly olyan, Erdélyben fekvő birtokokat adományozott el, amelyeknek korábbi birtokosuk örökös nélküli halála után királyi kézre kellett volna szállniuk, de a hűtlen Kopasz nádor más királyi és királynéi javakkal együtt haláláig jogtalanul a kezén tartotta azokat, s így a háramlás ténylegesen csak Kopasz halála után következett be. Nehezen érthető, hogy miként maradhattak a birtokok Kopasz kezén egészen haláláig: talán az imént említett – feltételezhető, de kifogástalanul nem bizonyítható – meghódolása

fejében tűrte meg azokon I. Károly. Azt ugyanakkor kétségtelenné teszi az oklevél utalása, hogy Kopasz valamikor 1332 ősze előtt hunyt el. Borsa Tamás ispán fiainak Biharban kezdődő története ily módon Erdélyben ért véget.

II.4. KÁN LÁSZLÓ ÉS FIAI

Az 1294-ben menesztett Borsa Roland helyett Kán nembéli László lett Erdély vajdájá. Első ízben egy 1295 szeptemberére keltezhető oklevél említi vajdaként, de nem sok kétség férhet ahhoz, hogy közvetlenül Roland menesztését követően került a tartomány élére. Arra vonatkozóan, hogy miért éppen rá esett a választás, nincsenek értesüléseink, miként a kinevezést megelőző életútjáról sem sokat tudunk: az 1290-ben egy Bihar megyei birtokot eladományozó „László vajda fia László mester” nagy valószínűséggel ő lehet, ám egyetlen 1294 előtti méltóságáról sem tudunk, s nincs is a korban olyan, László nevű méltóságviselő, akit kapcsolatba hozhatnánk személyével. A vajdai kinevezést talán azért éppen ő kapta, mert igen előkelő rokonságból származott, mely ráadásul ezer szállal kötődött Erdélyhez – ahol jelentős birtokokkal is rendelkezett –, így korántsem ismeretlen terepen kellett az új vajdának boldogulnia.

A Kán nemzetségnek, amelyből László származott, legrégebbi birtokai Baranya megyében feküdtek, a rokonság másik ágát Siklósiai néven tartja számon a kutatás. Ők ritkábban jutottak szerephez az ország sorsának alakításában, László közvetlen felmenői ellenben annál inkább. Dédapja az a Kán nembéli Gyula volt, aki mind Imre király, mind II. András kormányzatában igen jelentős méltóságokat viselt. 1201-ben történetesen Erdély vajdájaként tűnik fel, s ettől kezdve egészen 1235-ig jószerével minden évben valamilyen méltóság betöltőjeként találkozunk vele. A legjelentősebb tisztségeket több alkalommal viselte: vajda, királyi udvarispán és nádor kétszer-kétszer volt, szlavóniai bán háromszor, s egy rövid ideig tárnokmesterként is találkozunk vele. II. András legbizalmasabb híveinek egyikeként nem kerülhette el az apja báróval szemben trónra lépését követően igen kemény kézzel elbánó IV. Béla haragját, s bebörtönözve fejezte be életét. Gyula fiai – minden bizonynyal apjuk tekintélyének köszönhetően – már II. András uralkodása idején

(Wertner Mór nyomán)

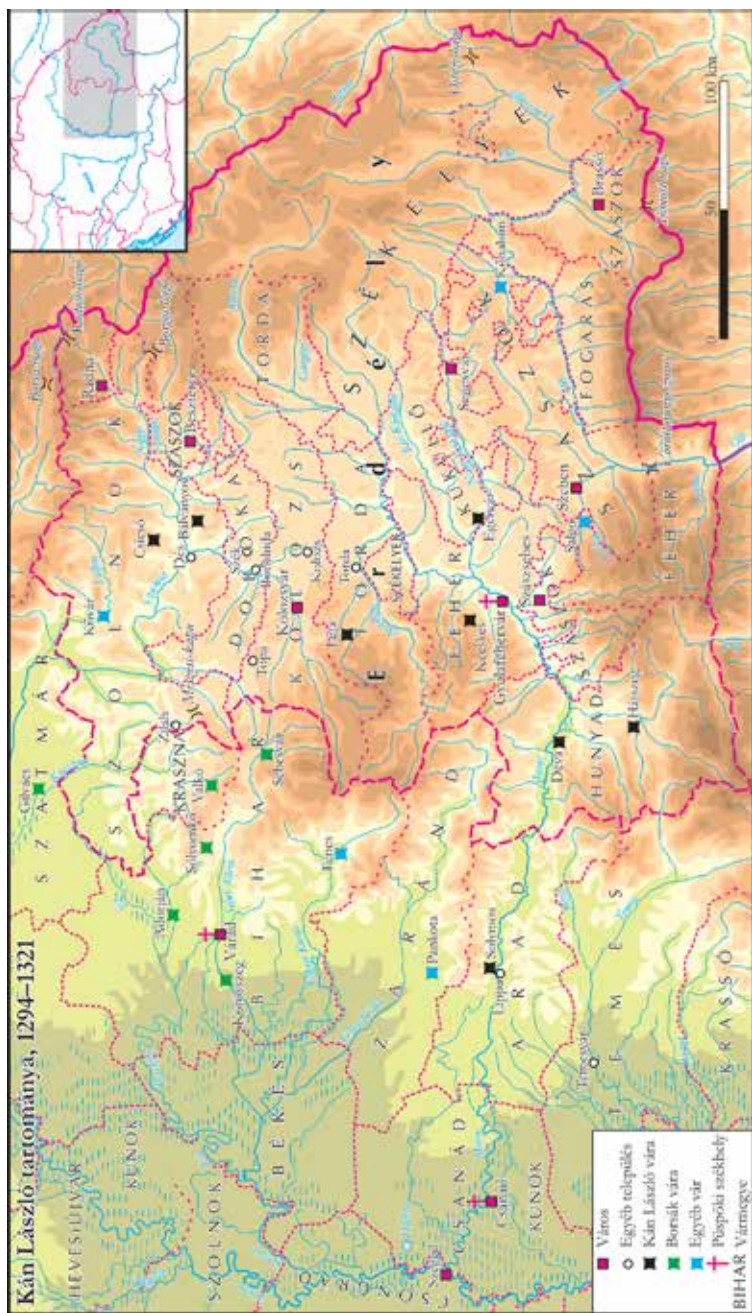

bárai méltóságokhoz jutottak, egyikük, az ifjabb Gyula karrierje véget is ért IV. Béla megkoronázásával. A másik fiú, László pályafutása azonban 1235 után folytatódott, ám csak a tatárjárást követően ívelt magasba, amikor előbb az akkor már „országbíró”-nak nevezett korábbi udvarispáni méltóság után nádor, majd Szlavónia bánja, s végül újra országbíró lett. Ennek a Lászlónak a fiai közül Miklós egyházi pályán indult el, ő volt az a választott esztergomi érsek, akivel a Geregyék adorjáni várát ostromló királyi sereg élén találkozunk már. A másik két fiú az 1260-as évek első felében István ifjabb király oldalán állt, majd átpártoltak IV. Bélához, s már jóval szerényebb karriert mondhattak a magukénak, de László így is volt erdélyi vajda és országbíró. Az ő fia volt az 1290-es évek közepén Erdély élére került László, aki a vajdai méltóság birtokában a tartomány erőforrásainak nagy részével ettől kezdve maga rendelkezhetett.

III. András haláláig alig hallunk Kán Lászlóról, ami a kor viszonyai között alighanem bizvást értékelhető annak jeleként, hogy Erdélyben nyugalom honolt. S valóban, egyetlen esetről sem tudunk, amikor Kán László szembe került volna királyával; meglehet, levonta Borsa Roland történetének tanulságait. Idővel aztán, úgy tűnik, mind magabiztosabb lett, s nem feltétlenül tartotta megengedhetetlennek, hogy letérjen a törvényes útról, ha érdekei érvényre juttatása érdekében ezt ítélte a leginkább célravezetőnek. A változást érzékletesen szemlélteti, hogy 1296 tavaszán László vajda és az erdélyi egyház birtokperének, mely a király színe előtt is megfordult, aprólékosan kidolgozott egyezség vetett véget, négy esztendővel később, 1300 tavaszán ellenben arról értesülünk: VIII. Bonifác pápa azzal bízta meg a váradi püspököt, hogy vizsgálja ki az erdélyi egyház panaszát, mely szerint a vajda az erdélyi egyházmegye hunyadi és hátszegi egyházain hatalmaskodott.

A 14. század első másfél évtizedében már bővebb ismereteink vannak László vajda hatalmáról, s hogy miként élt azzal. Ebben az időszakban tűnnek fel forrásainkban a kezén lévő várak.

Ezek között bizonyosan voltak olyanok, amelyek legkésőbb a 13. század második felében épültek, s királyi várként Erdély mindenkori vajdáját illették meg. Ilyen vár lehet mindenekelőtt a Hunyad megyei Déva, mely az Alföldről Erdélybe a Maros völgyében vezető útvonalat ellenőrizte, s 1264-ben, IV. Béla és István ifjabb király belháborúja idején minden bizony-

6. térkép Kán László tartománya

nyal már állt. A szintén Hunyad megyei Hátszeg vára ugyancsak egy királyi uradalomban épült, csak hogy az uradalom 1278 előtt Gutkeled Joachim adománybirtoka volt, melyet azonban IV. László elkobzott tőle, hogy aztán 1278-ban az időközben elhunyt Joachim fivérének, Istvánnak adja vissza. Az, hogy a visszaadásról rendelkező oklevél nem említi Hátszeg várát, nem perdöntő, így aztán az sem tudható, hogy az erősség mikor épült: amikor az uradalom királyi kézen volt, vagy a Gutkeledék idejében, esetleg jóval később. Tény mindenestre, hogy 1315 előtt már Kán László kezén volt a vár. A Fehér megyei Kecskés, a kükküllői Egervár és a kolozsi Léta egyaránt Kán László várnagyaival kapcsolatos forrásokban tűnik fel az 1310-es években. Bálványos és Csicsó várainak sorsában pedig az a közös elem, hogy mindkettő olyan birtokon épült – Szolnok megye Erdélybe eső részén –, melyet a király korábban eladományozott, s bár egyik esetben sem Kán László vagy valamelyik felmenője volt az adományos, a 14. század első évtizedére felépült várakban mégis Kán László várnagyait találjuk, így ezek esetében talán felvethető, hogy az erősségek a hatalommal való visszaélés eredményeként jutottak a vajda kezére. Teljesen tájékozatlanok vagyunk végezetül annak kérdésében, hogy mikor és milyen körülmények közepette szerezte meg Kán László az Arad megyei Solymos várát, pedig nem lenne érdektelen tudni, hiszen annak birtoklása következtében terjedt ki hatalma Arad megyére, mely így nemcsak északon, Szolnok megye révén, hanem délen szintén messze túlnyúlt Erdély földrajzi határain. Az mindenestre kétségtelen, hogy Solymos vára az 1270-es években már állt, s birtokosa bizonyos Pál bán volt, aki nagy valószínűséggel azonosnak tekinthető azzal a Pállal, aki az 1270-es években több alkalommal viselte a szörényi bán méltóságát. Származását mindeddig nem sikerült tisztázni, bár két végrendelete is ránk maradt, melyekben birtokairól és fivéreiről ugyancsak említést tesz. Ha Pál bán valamiképpen rokonságban állt volna Kán Lászlóval, az magyarázatul szolgálhatna arra, hogy az 1310-es évek elején a vajdáé volt a vár, de más megoldás, természetesen, szintén elképzelhető.

A III. András halálával előállt zűrzavaros helyzettől Kán László minden jel szerint igyekezett távol tartani magát, az ország feletti uralomért versengő két király, I. Károly és Vencel-László közül pedig egyik sem volt abban a helyzetben, hogy az Erdély feletti uralom kérdéseit firtatva komolyan fon-

tolóra vehette volna hatalmának kiterjesztését a tartományra. A Stájer rímes krónika szerzője ugyan említést tesz arról, hogy Kán László I. Károly táborában tartózkodott, amikor az Budát ostromolta 1302 őszén, s azt szintén tudni véli, hogy a vajda nyolcezer főnyi sereget bocsátott Károly rendelkezésére az 1304. évi csehországi hadjárat alkalmával. Ha valóban így volt, akkor nem lehet kétséges, hogy Kán László I. Károly mellé állt ezekben az években, csak hogy más forrásaink nem erősítik meg ezen híradások hitelét. Arról ellenben, hogy az I. Károly riválisaként 1305-ben fellépő bajor Ottó rövid életű magyar királysága éppen Kán László közreműködésével ért véget, a Stájer rímes krónika mellett más források is tanúskodnak. A leghosszabb, ám tévedésektől sem mentes elbeszélés az említett krónikában olvasható a történetekről. Eszerint az Ottónál lévő Szent Korona visszaszerzésén fáradozó magyar urak – közöttük is legfőképpen Kőszegi Iván – csalárdul azt tanácsolták Ottónak, hogy uralma megszilárdítása érdekében vegye feleségül Kán László leányát, aki a vajda egyetlen gyermeke, s ennek érdekében tegyen látogatást nála Erdélybe. (Ezen a ponton bizonyosan téved a krónikás, mert Kán Lászlónak, mint látni fogjuk, voltak fiúgyermekei is.) Az kétségtelen, hogy 1307 tavaszán Ottó valóban elindult Erdélybe, ahol a helyi szászok örömmel fogadták a hozzájuk hasonlóan német ajkú királyt, egyúttal azonban – folytatódik a Stájer rímes krónika elbeszélése – figyelmeztették Ottót, hogy semmiképpen ne tegye be a lábát Kán László várába, mert a vajda álnoksága közismert az országban. A tanácsot megfogadó Ottó és Kán László ezért egy nyílt mezőn találkoztak és tárgyaltak egymással, aminek eredményeként a vajda – állítólag – odaígérte lányát Ottónak, aki cserébe arról biztosította a neki hűséget esküdő vajdát, hogy haláláig meghagyja Erdély élén. A találkozót követően aztán Monoszló nembéli Péter erdélyi püspök rávette a királyt, hogy jöjjön vele az ő székvárosába, azaz Gyulafehérvárra, a király mellé adott kíséret azonban csalárdul Kán László – meg nem nevezett – várába vitte Ottót. A vajda fogságra vetette a királyt, hogy kicsikarja tőle a Szent Koronát, ám ez nem sikerült, mert a koronázási jelvényeket még erdélyi útja előtt Bajorországba küldte Ottó. Ebben szintén téved a krónikás, mert a Szent Korona a királynál volt, s így valóban Kán László kezébe került. A rászédett Ottót a vajda állítólag a havasalföldi fejedelemnek szolgáltatta ki, más forrás szerint azonban Kán László I. Károly

régi hívének, Csák Ugrinnak adta át Szegeden, s ő üzte ki az országból. Az ellenben bizonyos, hogy Ottó sok viszontagságot elszenvedve hatalmas kerülővel, Orosz- és Lengyelországon, valamint Szilézián át tudott csak visszatérni Bajorországba, ahol 1312-ben bekövetkezett haláláig viselte a magyar királyi címet, de ennek, amint az nyilvánvaló, semmi jelentősége nem volt.

Kán László azzal, hogy a bajor Ottót félreállította, voltaképpen nagy szolgálatot tett I. Károlynak, amit megtétézhetett volna azzal, hogy haladéktalanul visszaszolgáltatja a koronázási jelvényeket. A vajda azonban, úgy tűnik, nem akarta kihasználatlanul hagyni az ölébe hullott esélyt, s vonakodott átadni a Szent Koronát. Célja ezzel aligha lehetett más, mint minél magasabbra srófolni a visszaszolgáltatás politikai árát.

Nem teljesen lehetetlen, hogy Pál szepesi prépost a korona visszaszerzése érdekében járt Kán Lászlónál I. Károly követeként valamikor 1307 nyarának vége előtt. Ha valóban így volt, akkor a prépost útja bizonyosan eredménytelenül végződött, mert a Gentilis pápai legátus által 1308 végén tartott budai zsinat egyik határozata felszólította a vajdát a korona visszaszolgáltatására. Kán László ekkor sem volt hajlandó erre – továbbá más bűnöket ugyancsak felrótt neki a legátus –, így újabb egy év múlva Gentilis kiközösítette a vajdát az egyházból, Erdélyre pedig egyházi tilalmat mondott ki, amit azonban mind a helyi szerzetesek, mind a világi papok figyelmen kívül hagytak, s továbbra is a szokott rendben látták el szent szolgálataikat.

A megoldás végül 1310 tavaszára született meg, minden bizonnyal hosszas előkészítést követően. Április elején Kán László Szegeden találkozott I. Károly és Gentilis legátus megbízottaival. A vajda esküt tett arra, hogy „saját személyünkben – olvasható a Kán László nevében megfogalmazott oklevélben –, illetve valamennyi rokonunk személyében, akik meg akarják fogadni a mi tanácsunkat”, elismeri királyául I. Károlyt, akinek mindenben segítségére lesz „tanáccsal és hatalommal”. A koronát július 1-jéig visszaszolgáltatja a királynak, „mégpedig úgy – folytatódik a szöveg –, hogy ugyanazon a napon előterjesztjük kéréseinket és kérni fogjuk: királyi bőkezűséggel, miként illik, a királyi felség minket megtiszteljen és megjutalmazzon” (Petrovics István ford.). Mindez nem sok kétséget hagy afelől, hogy sokkal inkább egyezségről van szó, semmint meghódolásról, még ha a felek nem is voltak egyenrangúak. Kán Lászlóval együtt tett esküt Aba nembéli

Amadé, valamint a király egy másik főrangú híve, Rátót nembéli Domokos, akik ily módon voltaképpen kezességet vállaltak arra, hogy a vajda tartja majd magát az egyezséghez.

A szegedi egyezmény arról szintén rendelkezett, hogy a vajda a korona mellett visszaadja I. Károlynak a radnai ezüsbányát, az erdélyi szászok két ispánságát – a beszterceit és a szebenit –, nemkülönben a székelyispánságot, s azonfelül Dés, Kolozs és Szék falvakat az azokban működő kirendeltségekkel, melyek a királyi jövedelmeket kezelő kamarához tartoztak. A felsorolás egyértelművé teszi, hogy Kán László a kinevezése óta eltelt bő másfél évtized folyamán rátette a kezét Erdély politikai hatalommal járó igazgatási intézményeire éppúgy, mint a tartomány a királyi jövedelmeire, azaz a maga szolgálatába állította az uralkodót megillető erőforrások mindegyikét.

A vajda a koronát valóban visszaszolgáltatta, így kerülhetett sor 1310. augusztus 27-én Székesfehérvárott I. Károly harmadik, a magyar hagyományoknak immár mindenben megfelelő koronázására. 1310. szeptember 7-én a Kán Lászlót bírói ügyekben helyettesítő udvarispán egy pert „a vajda úrnak Magyarországról az erdélyi részekbe való visszaérkezése” huszonkettedik napjára halasztott el, ami félreérthetetlen jele annak, hogy a koronázáson Kán László személyesen megjelent. Az szintén bizonyos, hogy a besztercei ispánságot ugyancsak átadta a királynak, ezért nyerhette azt el Borsa Kopasz veje, Ákos nembéli Mojs, akit forrásaink 1313–1314 táján besztercei ispánként említene.

A jutalmat, amire mindezért Kán László igényt tartott, minden bizonnyal már a koronázáskor megkapta: ő maradt az erdélyi vajda. I. Károly legfeljebb annyit köthetett ki, hogy László a továbbiakban nem támaszt politikai nehézségeket, s fenntartja a rendet a tartományban. Nem volt tehát akadálya annak, hogy a király személyesen ellátogasson Erdélybe, ami arra vall – gondoljunk csak a bajor Ottóval történetekre –, hogy viszonylag gyorsan egyfajta bizalmi viszony alakult ki a király és vajdája között. November elején I. Károly erdélyi vonatkozású oklevelet állított ki, egy hónap múlva pedig már bizonyosan Erdélyben járt, ahová a Meszes-kapu felől érkezett, s Egregy falu birtokosa, Kökényesradnót nembéli Mikud fia Miklós bőkezűen megvendégelte, de megfordult a király Gyulafehérvárott is, az erdélyi püspök székvárosában. 1311 februárjának végén újra Budán találjuk I. Károlyt

a minden bizonnyal jól sikerült erdélyi utat követően. A király és a vajda együttműködésének további jeleként Károly vele és Borsa nembéli Kopasz nádorral tervezett találkozót 1312 végén – meglehetősen, a rozgonyi csatát követően kialakult helyzet megvitatására –, a tárgyalásra végül csak 1313 közepén került sor, vélhetően immár a Budára meghirdetett – és augusztusban meg is tartott – országos gyűlés előkészítése érdekében. Azt, hogy valóban a korábban tervezett megbeszélésről van szó, bizonyítja, hogy I. Károly ekkor kiállított oklevelei egyike Borsa Kopasz kérésének teljesítését foglalja írásba, míg egy másik azt a birtokcserét erősíti meg, amelyet Kán László ejtett meg alig egy hónappal korábban az erdélyi káptalan előtt. Ebben az ügyben már szerepelnek László vajda fiai, akik, különös módon, mindketten apjuk nevét viselték, így „nagy” és „kis László”-ként különböztették meg őket, alighanem egymáshoz viszonyított életkorukra utalva.

Kán László 1315 augusztusában már bizonyosan nem volt életben, szerefelett valószínű azonban, hogy még az év elején elhunyt. Fiainak egyike, minden bizonnyal az idősebb, felvette az „erdélyi vajda” címet, vélhetően azt remélve, hogy a király és apja között néhány éve született egyezség az új helyzetben is érvényben marad. I. Károly azonban másként gondolta, s nem kívánta eltérni, hogy más döntsön az új erdélyi vajda személyéről. Se-reget küldött tehát 1315 tavaszán Kán László fiai ellen, mely Arad megyét – benne Solymos várával – gyorsan birtokba vette, majd a Maros mentén megindult Erdély belseje felé. A Kán fivérek a dévai vár alatt ütköztek meg a király csapataival.

A csata, általános vélemény szerint, I. Károly seregvezéreinek diadalával ért véget, az ütközet utáni fejlemények azonban nem bátorítják ezt a feltevést, mert azokban nyoma sincs annak, hogy bármelyik fél döntő győzelmet aratott volna. Valójában, úgy tűnik, tárgyalásokra került sor a harcok befejeztével, melyek eredményeként mind a király, mind a Kánok engedni kényszerültek eredeti terveikből: I. Károlynak bele kellett törődnie, hogy nem képes egy csapásra megtörni a Kánok erdélyi uralmát, míg Kán László fiainak azt kellett tudomásul venniük, hogy apjuk egykori hatalmának csak egy töredékét őrizhetik meg. Az eredmény valóban kompromisszumot tükröz: Arad megyéről és Solymos váráról a Kánok lemondtak, miként a hátszegi erősségről szintén, és az sem lehetett kétséges, hogy továbbra is a király nevezi ki

24. Déva vára

a székelyek ispánját. Kán László fiai ellenben megtarthatták apjuk egykori központját, Dévát és a többi erdélyi várakat, valamint a jogszerűen őket illető birtokokat, míg az apjuk által erővel elfoglaltak esetében megindult visszaadásuk hosszú éveken át elnyúló folyamata. Azt, hogy az egyezsége valóban sor került, igazolja I. Károly egyik 1317-ben kiadott oklevele, mely a harcokra visszatekintve „akkor hűtlenek”-nek nevezi Kán László fiait – amiből értelemszerűen következik, hogy az oklevél kiállításának időpontjában már nem számítottak annak –, az pedig, hogy az egyezés említett feltételek mellett jött létre, onnan tudható, hogy a király kezére került várakban feltűnnek várnagyai, s 1315 májusától I. Károly okleveleinek kelet helyei között megjelenik Lippa – mely Solymos várával szemközt, a Maros folyó túlsó partján fekszik –, hogy aztán a következő években Temesvár mellett a király leggyakrabban felkeresett tartózkodási helyéül szolgáljon a település.

I. Károly ezt követően valóban maga nevezett ki Erdély élére vajdát Pok nembéli Meggyesi Miklós személyében, aki el is indult a tartományba, s 1315 szeptemberének elején a Meszes-kapun áthaladva már a Belső-Szolnok megyei Désen adott ki oklevelet, eltiltva Kán László fiainak jobbágyait bizonyos földek önkényes használatától. November közepére Kolozsvárra ért, s egészen 1316 áprilisának közepéig igazolhatóan ő képviselte a királyi hatalmat Erdélyben. Ezt követően azonban, valamikor 1316 őszén, amikor a Borsák már lázadásukat készítették elő Biharban, Borsa Kopasz veje, Ákos Mojs rátámadt Meggyesi Miklós vajdára, egy ismeretlen helyen vívott csatában legyőzte, s menekülésre készítette. I. Károlynak tehát csalódnia kellett abban, hogy a Kánokkal kötött egyezség önmagában biztosíthatja az Erdély feletti uralmát. A Kánok ellen vívott dél-erdélyi és a Mojs ellenében viselt észak-erdélyi háború mindenesetre két különböző összecsapás volt, melyek közös elemei a helyszínre, Erdélyre, valamint az egyik hadviselő félre, I. Károlyra korlátozódnak, annak azonban semmi nyoma, hogy Mojs bármi módon segítséget nyújtott volna Kán László fiainak 1315-ben, miként utóbbiak sem avatkoztak bele az észak-erdélyi harcokba a következő év őszén.

Meggyesi Miklós veresége után I. Károly új csapatokat küldött Mojs ellen 1317 elején, ez alkalommal Fonói Benedek fia János vezérletével, ám ő szintén nem bírt Mojszal, aki két csatában is diadalmaskodott felette. Időközben azonban a Borsák hatalma összeomlott Biharban, s ezt követően Mojs – és a hozzá menekülők – napjai szintén megvoltak számlálva. I. Károly az Erdély vajdájává kinevezett Debreceni Dózsát vezényelte Mojs és a Borsák ellen 1318 júliusában, akinek sikerült is csatára kényszerítenie Mojs és Borsa Kopasz seregét a Kolozsvárhoz közeli Topa falu mellett. A harcból Dózsa került ki győztesen, s ezzel helyreállt a béke Erdélyben, ám Mojsnak és Kopasznak sikerült elmenekülnie, 1320 elején azonban már kevesebb szerencséje volt Mojsnak, ekkor a kézre kerítése érdekében indított vállalkozást lezáró bonchidai csatában Losonci István – aki talán I. Károly székelyispánja volt ekkoriban – legyőzte, s maga Mojs is elesett.

Észak-Erdély tehát I. Károly kezére került az 1310-es évek végére, délen azonban még mindig ott voltak Kán László fiai. Az 1315. évi összecsapást lezáró egyezmény sajátos egyensúlyt alakított ki: a Dévától délre fekvő Hátszeg várában a király várnagya tartotta sakkban a Kánokat, akik viszont

Hátszeget szigetelték el az I. Károly kezén lévő országrészekről. Észak-Erdélyben a Kánoké volt még Csicsó vára, az egykor apjukat szolgáló nemesek egy része ugyanakkor egyre inkább a királyi hatalom oldalán vélte biztosíthatónak a maga jövőjét, így aztán 1315 és 1319 között a Kán fivérek több várukat egyetlen kardcsapás nélkül veszítették el, amikor azok várnagyai elhagyták őket, s átadták a gondjukra bízott erősséget az uralkodó képviselőjének. Kán László fiainak hatalma 1320-ra kiszorult Erdély középső vidékeiről is. Az alaposan meggyengült Kánokról az 1320-as évek királyi oklevelei azt állítják, hogy fellázadtak és Erdélyben fosztogattak, ami nem teljesen lehetetlen, mégis valószínűbbnek ítéltető, hogy valójában I. Károly elégelte meg azt a helyzetet, hogy miközben Erdélyben már érvényesül a hatalma, a tartomány két igen erős vára, északon Csicsó, délen pedig Déva még mindig a Kánok kezén van. Szükségtelennek ítélte a Kán László fiaival 1315-ben kötött egyezés további fenntartását, s ezért 1321 késő tavaszán előbb Debreceni Dózsát, az akkor még hivatalban lévő erdélyi vajdát, majd az ő gyors és nehezen érthető leváltását követően a helyébe kinevezett Szécsényi Tamást küldte a Kánok ellen. Időközben hátszegi várnagya, Szécsi Miklós egy meglepetésszerű támadással bevette Déva várát – Kán László fiai azonban, ha ugyan a várban tartózkodtak akkor, egérutat nyertek –, így Szécsényi Tamásra Csicsó bevétele maradt, amit ostrom alá is vett, végül aztán a védők igen kedvező feltételek mellett adták át a várat az új vajdának 1321. november 1-jén. A Kánok uralma Erdélyben ezzel véget ért. Igaz, még egy 1329. évi királyi oklevélben is azt olvashatjuk, hogy Kán László fiai „egészen mostanáig más hűtlennel és a király ellenségeivel szövetkeztek, és hozzájuk csatlakoztak, s hűtlenül ugyanazon lázadásban fáradoznak, és gyakran rátörnek a királyi javadalmakra, pusztítanak és gyűjtogatnak, és olyan mészárlást és népességpusztítást sem rettennek elkövetni, amelyeket szavakkal aligha lehet kifejezni” (Szegfű László ford.), mindez azonban, ha valóban ekkor és így történt, már nem tekinthető többnek, mint rablólovagok garázdálkodásának.

Kán László fiainak személyes sorsa politikai bukásuk után nem ismert. Leánytestvérüket még apjuk II. Uroš István szerb király fiához adta feleségül – ez szintén a vajda bűnlajstromában szerepelt, amikor Gentlis legátus kiközösítette, hiszen zsinati határozat tiltotta, hogy katolikusok eretnekeknek

bélyegzett ortodoxokkal házasodjanak –, ezért felmerült, hogy talán Szerbiában találtak menedékre miután végleg tarthatatlanná vált helyzetük Erdélyben, míg mások szerint Havasalföldre húzódtak volna vissza. A feltevések bármelyike igaz lehet, ám egyik sem tekinthető bizonyítottnak.

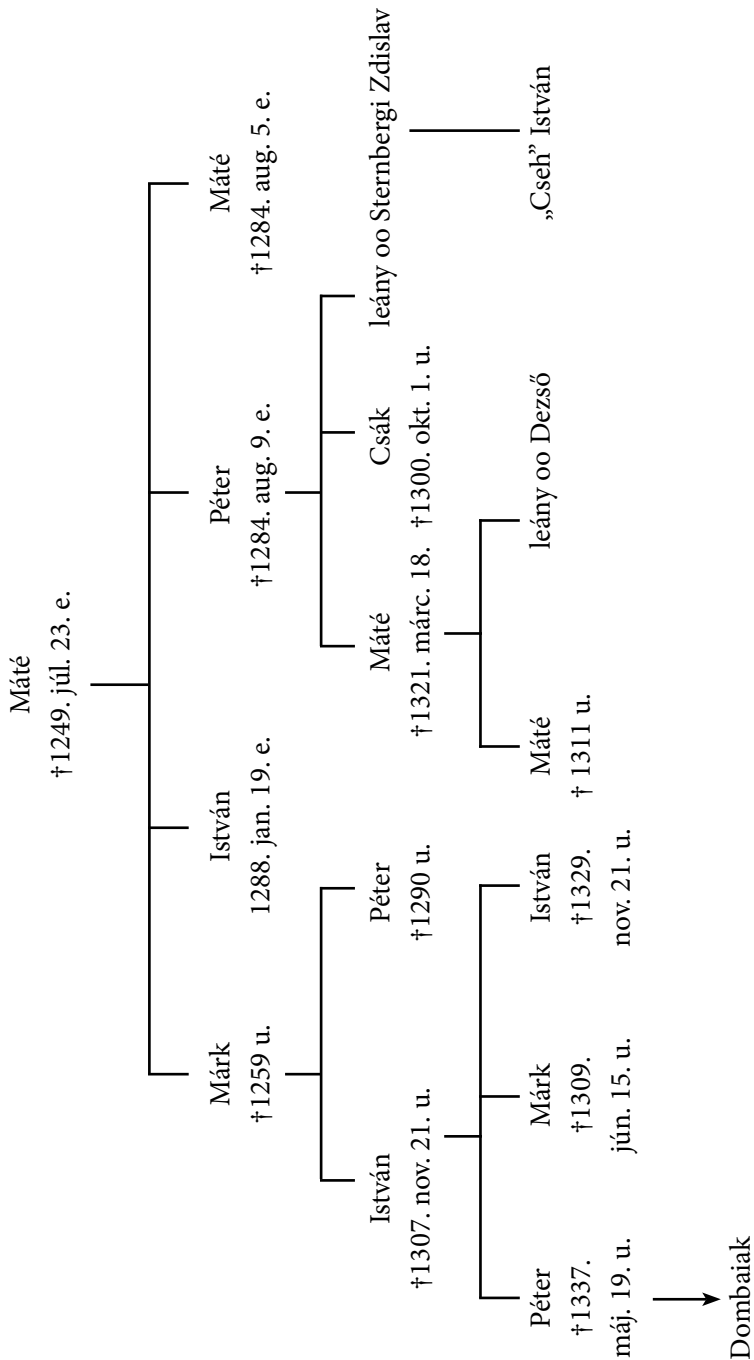
II.5. CSÁK MÁTÉ

A Csák nemzetséget a középkor magyar történeti hagyománya a honfoglalás korából eredezteti. A 14. századi krónikakompozíció ma ismert szövege a honfoglaló vezérek egyikét, Szabolcsot teszi meg a nemzetség ősapjának, s követi ebben Kézai Simon is a korábbi krónikást.

Anonymus ugyanígy vélekedik, bár az ő változata annyiban eltér a krónikaétól, hogy szerinte Szabolcs apja, Előd volt a honfoglaló vezér, akit a krónika viszont Álmos apjaként említ. A modern történetírás sem kételkedik abban, hogy a Csák nemzetség valóban visszavezethető a honfoglalás korába, s még az is felmerült, hogy a Csákok rokonságban állhattak valamiképpen az Árpádokkal. A feltevést az a birtoklástörténeti megfigyelés alapozta meg, hogy az Árpád-kori Magyarországon az erdős hegyvidékek rendre a királyi dinasztia tulajdonában voltak, az egyetlen kivétel e tekintetben a Vértes, melyet viszont éppen a Csákok kezében találunk, s a 13. században már az ország számos pontjára szétszóródott nemzetség legrégibbnek tekinthető birtokai éppen itt feküdtek. Ismeretes ugyanakkor olyan forrás, mely megtámogatja az Árpádok és a Csákok rokonságának gondolatát: az 1336-ban szent életű Domonkos-rendi szerzetesként meghalt s utóbb boldogként tisztelt Csák nembéli Mórról feljegyezték legendájában, hogy „a magyar királyok nemzetségéből származik” (Madas Edit ford.). Annak felderítése ugyanakkor, hogy a rokonság valóban létezett-e az Árpádok és a Csákok között, s ha igen, miféle természetű volt, meghaladja lehetőségeinket.

A Csák nemzetség azon ága, melyet a történetírás „trencsényi” néven különböztet meg a többtől, viszonylag későn, a 13. század középső harmadának elején tűnik fel forrásainkban. Első ismert képviselője Máté, aki 1235 és 1245 között töltött be különböző méltóságokat IV. Béla kormányzatában, s 1249 júliusának végén már bizonyosan nem élt.

A Csák nemzetség trencsényi ága (Engel Pál nyomán)

25. Szabolcs vezér, miniatúra a Képes Krónikában

Négy ismert fia közül Máté és Péter István ifjabb király környezetében tűnik fel az 1260-as évek közepén, s a IV. Bélával folytatott belháború idején István rendíthetetlen híveinek és – nem mellékesen – sikeres hadvezéreinek bizonyultak. Bárói karrierjük uruk trónra léptével indult, s ettől kezdve az ország sorsának irányítói közé tartoztak, miközben, mint láthattuk, a Kőszegiek és szövetségeseik kérelhetetlen ellenfeleiként vetették bele magukat – váltakozó sikerrel – a királyi tanács feletti ellenőrzés érdekében IV. László uralkodása idején folytatott küzdelmekbe. Máté fia Máté 1283

tavasznán végrendelkezett, majd 1284 augusztusának elején már „néhai”-ként említik. Fivére, Péter ugyanez idő tájt halt meg. A Péter elhunytáról tudósító forrásunkban tűnnek fel első ízben „a jó emlékü Péter volt nádor fiai”, akik minden bizonnyal Máté és Csák lehettek. (Elvben elképzelhető lenne ugyan, hogy a kizárólag Csák nembéli Péterrel azonosítható „Péter nádor” idősebb, név szerint nem ismert és más forrásunkban – nyilván korai haláluk miatt – nem említett fiairól van szó, ám a feltételezés nem igazolható, így bátran figyelmen kívül hagyhatjuk.)

Máté és Csák – ekkor már minden tévedést kizáró módon, nevükön nevezve – 1291-ben bukkannak elő a következő alkalommal. Mátét a Stájer rímes krónika szerzője III. András 1291. évi ausztriai hadjáratának résztvevői között sorolja fel, míg Csákot egy birtokügylet kapcsán említi meg egy ugyanebben az évben kiállított oklevél.

Máténak hamarosan arra is alkalma nyílt, hogy hazai földön tegyen szolgálatot III. Andrásnak. A Kőszegiek 1292. évi lázadása alkalmával ő vezette azt a királyi sereget, mely a Kőszegi Miklós által elfoglalt Pozsony és Detrekő váraiból kiverte a lázadókat. Aligha lehet kétséges, hogy a megbízatás sikeres teljesítése döntő mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a következő évben már bárói méltóság viselőjeként találkozzunk Mátéval, aki a király lovászmestere, s egyúttal Pozsony megye ispánja lett. Fivére, Csák szintén bekerült az udvarba, igaz, neki be kellett érnie a királyi kardhordó jóval kisebb tekintélyt biztosító tisztségével. A két fivér ezt követően együtt tett esküt Lodomér esztergomi érsek előtt arra, hogy megőrzik Pozsony városának lakóit mindazon szabadságokban, amelyeket 1291-ben kaptak az uralkodótól. III. András minden bizonnyal elégedett lehetett Mátéval, mert 1296-ban nádorrá nevezte ki, miközben a pozsonyi ispánságot is a kezén hagyta. Máté előrelépése a bárói karrierben nem teljesen magától értetődő, ugyanis III. András már 1293 nyarán azt volt kénytelen kivizsgáltatni, hogy helytálló-e az a panasz, mely szerint Máté „nyolc évvel korábban” – 1285 táján tehát, ha nem bicsaklott meg az emlékezet – elfoglalta Mezőpilis nembéli Bás fia Péter Trencsén megyében fekvő Ugróc nevű várát, magát Péter fogságra vetette, aki csak háromszáz márkáért tudta kiváltani magát, miközben Máté ugyanezen Péter Bars megyei birtokát, Mikolát szintén feldúlta. A vád alighanem igaz lehetett, amit az tesz valószínűvé, hogy az esztergomi káptalan

egy 1297 augusztusában kiállított oklevele szerint Bás fia Péter és fia, Miklós eladták Ugróc várát és tartozékait Csák Máténak, csak hogy másfél hónappal korábban az említett Miklós egy másik oklevelet is kiállított ugyanazon káptalannal, melyben tiltakozását foglaltatta írásba amiatt, hogy Máté erővel kényszeríti apját, Bás fia Pétert Ugróc eladására. Mindezek alapján szerfelett valószínű, hogy Máté valóban erőszakkal szerezte meg Ugróc várát, s egy színlelt adásvétellel akarta tettetnie a törvényesség látszatát kölcsönözni azt követően, hogy a király által elrendelt vizsgálat igazolta az ellene felhozott vádakát. Mindezek után férhet némi kétség ahhoz, hogy amikor az alországbíró adta el a Pozsony megyei Vöröskő várának felét az akkor még lovászmester Máténak 1296 tavaszán, vajon valóban szabad akaratából kötötte-e meg az üzletet.

III. András nem tűrhette az önkényes birtokfoglalásokat, s nyilván az sem kerülte el a figyelmét, hogy Máté különös előszeretettel szerez meg várakat magának, ami egy új hatalom felépülésének árnyát vetítette előre Északnyugat-Magyarországon. 1297 nyarának végén ezért megfosztotta nádori méltóságától, csak hogy e lépés a legkevésbé sem mérsékelte Máté erőszakosságát, sokkal inkább volt olaj a tűzre. Az év végén a király felmentést adott bizonyos híveinek a Máté és fivére, Csák ellenében kitört viszály idején elkövetett tetteik alól, ami egyértelmű jele annak, hogy a Csák fivérek ekkor már készek voltak fegyveresen is szembeszállni az uralkodóval és akarata képviselőivel. 1299 nyarán aztán nem is „viszály” dúlt a király hívei és a két Csák között, hanem valóságos háború, melynek során az utóbbiak Újvár néven is emlegetett Holics nevű várát vette ostrom alá Nyitra megyében III. András bizalmas híve, Miklós fia Demeter zólyomi és pozsonyi ispán, ám arról, hogy az akció sikerrel járt volna, nincs hír. (Ugyanarról a Miklós fia Demeterről van szó, aki I. Károly ellen küzdve esett el a rozgonyi csatában Aba Amadé lázadó fiainak oldalán.)

1297 és 1299 között mindenesetre Máté és fivére bőséggel szolgáltatott okot arra, hogy királyi had menjen ellenük. 1296 őszén Trencsén várában még királyi várnagy parancsolt Bogár fia Márton személyében, 1299-ben ugyanez a Márton már Mátét szolgálta, s régtől fogva él a gyanú a történetírásban, hogy a várnagy egyszerűen átjátszotta a rábízott erősséget Máté kezére, akit utóbb valóban gyakran emlegetnek „trencsényi” jelzővel

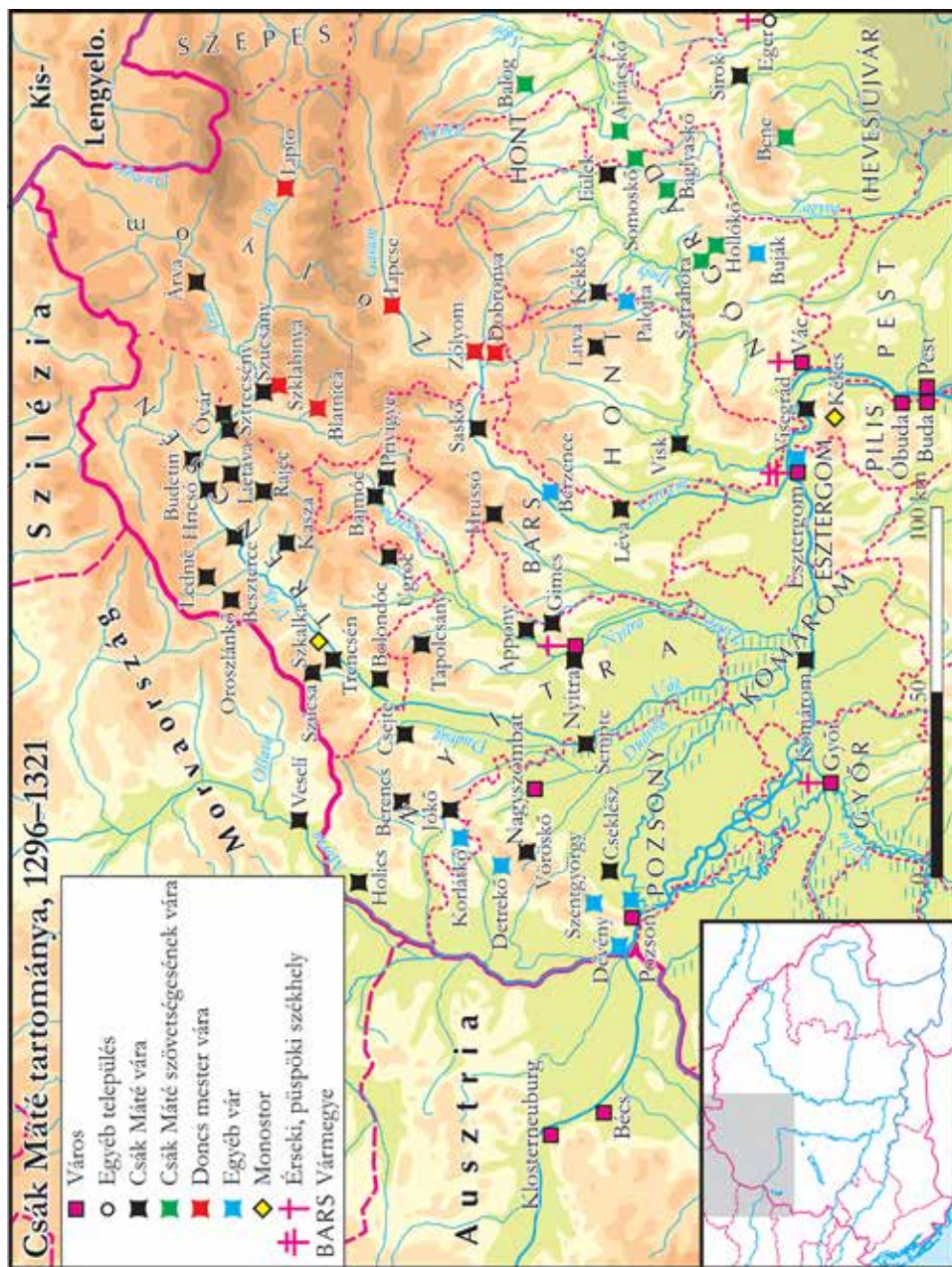
a neve előtt, s a vár is egészen bizonyosan a birtokában volt egészen haláláig. Ugyanezekben az években Máté további várakat is elfoglalt: Csejtét és Bajmócot Nyitra, Rajecet pedig Trencsén megyében, de egy további, talán a nyitrai Privigyével azonosítható vár megszerzéséről szintén tudunk. A fivérek várainak számát gyarapította még a Nyitra megyei Appony, melyet Máté fivérének, Csáknak a váraként említenek 1300-ban, ám mivel Csák éppen ebben az évben tűnik el forrásainkból, s Appony utóbb Máté várai között szerepel, nem sok kétség lehet afelől, hogy Csák ez idő tájt hunyt el utód nélkül, s mindazt, amit birtokolt, fivére, Máté örökölte meg.

Aligha okoz meglepetést mindezek után, hogy idővel Csák Mátét is ott találjuk a III. Andrással szemben a nápolyi Anjouk magyar trónigényét támogató nagyurak csoportjában. A magyar krónikás azon előkelők között említi Mátét, akik III. András halálát követően a cseh trónörökösrel szemben Anjou Károly mellé álltak, az immár magyar királlyá koronázott Vencel-László 1302 kora tavaszán kiadott oklevelei ugyanakkor azt állítják, hogy maga Máté volt az, aki kezdeményezte Vencel-László királlyá tételét. Az ellentmondás feloldása az lehet, hogy Máté, aki eleinte talán valóban Károlyban látta a megoldást a trón betöltését illetően, utóbb, látva, hogy a világi és egyházi előkelők többsége viszont Vencelt támogatja, maga is melléjük állt, s szabad utat biztosított a hatalma alatt tartott területeken mind a Prágába indult küldöttségnek, mind a Magyarországra érkező Vencelnek. Döntésének az adott jelentőséget, hogy a Csehország és a Magyar Királyság közötti összeköttetést biztosító legfőbb útvonal történetesen az ő Holics nevű vára mellett haladt el, így, ha rászánja magát, súlyos, bár nem leküzdhetetlen nehézségeket támaszthatott volna a cseh királyfi és hívei számára. Vencel-László említett oklevelei – összesen három, melyek két egymást követő napon hagyták el kancelláriáját – kétséget sem hagynak afelől, hogy a király igencsak nagyra értékelte Máté pálfordulását, s egyáltalán nem bizonyult hálátlannak. Mindhárom oklevél kinyilvánítja, hogy Vencel-László Máté kezén hagyja mindazokat a királyi és királynéi várakat, városokat és birtokokat, amelyeket ténylegesen birtokol, a különbség csupán annyi az egyes oklevelek között, hogy az egyik a nyitrai, a másik a trencsényi ispánságot és várat, a harmadik pedig Bajmóc várát külön is megnevezi. Vencel-László így módon egyfelől utólag törvényesítette Máté hatalmi terjeszkedését, másfe-

lól pedig voltaképpen jóváhagyta, hogy arra is rá tegye a kezét, ami eddig elkerülte volna figyelmét. Szinte bizonyosra vehető, hogy legkésőbb ez idő tájt szerezte meg Máté a Trencsén megyei Bolondóc és a Nyitra megyei Sempte várát, hiszen mindkettő egy-egy kisebb várispánság központja volt eredetileg, azaz a Vencel-László által Máténak átengedett uralkodói javak közé tartoztak. Mindez nem sok jót ígért azoknak a nemeseknek, akik várakat birtokoltak Trencsénben és Nyitrában, hiszen Vencel-László bőkezű gesztusa sokkal inkább volt alkalmas Máté egyébként is csillapíthatatlan szerzési vágyának bátorítására, semmint mérséklésére. S valóban, a már említett Miklós fia Demeter közeli rokonaitól, Biter fiától Máté négy várát is elfoglalt – Budetin, Hricsó, Lietava és Óvár –, s bár arról, hogy mindez mikor történt, nem őriztek meg forrásaink híradást, a legnagyobb valószínűséggel éppen a 14. század első éveire gondolhatunk, amikor Máté szabad kezet kapott Trencsénben. Alkalmas e gyanú megerősítésére, hogy a korábbiakban a zólyomi ispánság élén is megfordult Biter fiainak többsége 1300 után egy csapásra eltűnik forrásainkból: a négy fiú közül három, ami legalábbis feltűnő jelenség, s aligha magyarázható előrehaladott életkorukkal, mivel apjuk, Biter 1297-ben még életben volt.

A Nyitra megyei Gimes várára szintén szemet vetett Máté. Az erősség a Hontpázmány nemzetség azon ágának birtokában volt, melynek két legjelesebb tagja János kalocsai érsek és fivére, Tamás volt. Mivel Bicskei Gergely választott esztergomi érsek az Anjouk mellett kötelezte el magát, János érsek koronázta meg Vencel-Lászlót, majd kisvártatva, még 1301 végén elhunyt, Tamással pedig, aki III. András idején bárói méltóságokat viselt, utoljára 1303-ban találkozunk Vencel-László báróinak felsorolásában. János érsek és Tamás fivérei, András, Ivánka és Miklós III. András híveiként már 1297-ben szembeszálltak Mátéval, s tekintélyes testvéreik halála után nem sok kímélre számíthattak. Az 1340-es években kiállított oklevelekből derül ki aztán, hogy valóban így történt: az említett Andrást és Ivánkát Csák Máté megölte, birtokaikat elfoglalta, és jogaikat biztosító okleveleiket elvette. Ez minden bizonnyal Tamás halála után történt – 1303-ban vagy nem sokkal utána –, s ekkor szerezhetette meg Máté Gimes várát is, melyet aztán haláláig birtokolt.

Az meglehetősen valószínűtlennek tűnik, hogy Csák Máté bármikor Vencel-László őszinte híve lett volna, s idővel valóban elpártolt tőle. A részletek

7. térkép Csák Máté tartománya

nem ismertek, így az sem világos, hogy amikor II. Vencel cseh király visszavitte fiát Prágába 1304 nyarán, s útközben megostromolta az egyik Mátét szolgáló nemes Nyitra megyei várát, az a pálfordulás oka vagy következménye volt-e. Tény mindenesetre, hogy Máté szintén csatlakozott a Csehország ellen támadó I. Károly magyar király és III. Rudolf osztrák herceg szövetségéhez, figyelemre méltó azonban, hogy Máté önállóan tárgyalta az osztrák herceggel, s a magyar királytól függetlenül ígért neki katonai támogatást. Máté és I. Károly kapcsolatát némi távolságtartás jellemezte tehát ekkor, hamarosan azonban szorosabbá vált együttműködésük. 1306 kora nyarán ugyanis közösen indítottak támadást a zólyomi ispánságot a kezén tartó Miklós fia Demeter és annak unokaöccse, Doncs ellen. Az akciót siker koronázta: a szövetségesek elfoglalták Miklós fia Demeter és Doncs várainak egy részét: a zólyomi Zólyom, Lipcse és Dobronya, valamint a Hont megyei Paloja bevételeit említi 1306 júniusának végén keltezett forrásunk. Azt, hogy Máté csapatai ez alkalommal I. Károly oldalán harcoltak, az teszi kétségtelenné, hogy a hadjárat során szerzett érdemeit viszonyozva a király birtokadományban részesítette a Mátét régóta szolgáló Bogár fia Mártont, akinek részvétele a harcokban szükségképpen azt jelenti, hogy ura támogatta I. Károlyt vállalkozásában.

Igen valószínű, hogy Máté csapatai akkor is segítették I. Károlyt, amikor az Kőszegi Iván ellen fordult, hogy elragadja tőle Esztergom várát. Még az sem tűnik észszerűtlen gondolatnak, hogy míg a király csapatai Esztergomot ostromolták, Csák Máté a szintén Kőszegi Iván által tartott Visegrádot vette be; ez mindenesetre megmagyarázná, hogy Károly oklevelei miért hallgatnak Visegrád sorsáról. Ezen szolgálatok fejében adta I. Károly – az iménti feltételezésből következően: elfogadván a kialakult helyzetet – Csák Máténak Visegrád várát. A trencsényi nagyúr mindjárt hozzá is látott, hogy a maga módján gondoskodjék új szerzeményéről. 1310 októberének elején ugyanis József szentendrei főesperes István veszprémi püspök és a káptalan nevében az esztergomi káptalannal oklevélbe foglaltatta azon tiltakozást, mely szerint Csák Máté emberei a veszprémi egyházmegye Bajon falvában öt éve erőszakkal lefoglalják a bortizedet és az állattized negyedét. Az említett „öt év” az őszi időpont miatt éppen 1306-ra talál, az elvett javak pedig szerfelett kapóra jöhettek Máténak Visegrád őrségének ellátásában. Azt sem

hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy Bajon Esztergom megyének a Duna jobb partjára eső felében feküdt, az eset tehát pontosan megfelel annak a helyzetnek, mely azt követően állt elő, hogy Máté hídfőállást szerzett a mai Dunántúl területén. A következő évben, 1307-ben már Komárom is a kezén volt a Duna túlsó, északi partján, mivel ő erősítette meg a település lakói számára a még nagybátyja, az idősebb Máté által 1278-ban adott szabadságokat. Az oklevélben örökölt birtokának mondja Komáromot, ami annak jele lehet, hogy az idősebb Máté annak idején adományként birtokolta a települést és várát. Ha valóban így volt, a birtoklás rövid életű lehetett, mert az Árpád-kor utolsó két évtizedéből ismert komáromi ispánok nem köthetők a Csákokhoz.

Még a 14. század első évtizedében újabb Pozsony megyei várakkal gyarapodott Máté vagyona. Előbb megvásárolta Cseklészt Szentgyörgyi Ábrahámától, akit utolsó alkalommal 1306 elején említenek élő személyként, 1307 közepén pedig már bizonyosan nem élt, az adásvételre ily módon legkésőbb 1306–1307 táján kerülhetett sor. 1309-ben pedig három Nyitra megyei birtokot adott egy Vörösnek mondott Ábrahám nevű nemes Berencs nevű váráért. Ábrahámot régi kapcsolat fűzte Mátéhoz: már 1292-ben az oldalán harcolt a Kőszegiek ellen, majd Máté pozsonyi ispánsága éveiben ő volt az alispánja, s végül Máté tárnokmestereként említik. Ábrahám utóbb azt állította, hogy Máté erőszakkal kényszerítette Berencs átadására, ami legalább annyira elképzelhető, mint amennyire bizonyíthatatlan.

Visegrád és Komárom birtoklása szükségszerűvé tette Máté számára, hogy biztosítsa a földrajzi összeköttetést új szerzeményei és a régóta uralma alá gyűrt északnyugat-magyarországi – nyitrai, trencsényi, pozsonyi – részek között. Aligha lehet kétséges, hogy ezen törekvés eredményeként szerezte meg a Hont megyei Visk, valamint Litva várát, mely utóbbit később Csábrág néven ismertek. Litva birtokosai valamikor 1307 előtt még a Hontpázmány nemzetség egyik ágának tagjai voltak, 1318-ban viszont egyikük már azt állítja, hogy Máté elfoglalta tőle a várát, és kiűzte Hont megyei birtokaiából. Ez alighanem így is történhetett, mert 1308-ban Máté már olyan ügyben rendelkezik, mely elvileg a honti megyésispán jogköre lenne, jóllehet egyetlen olyan forrás sem ismert, mely Mátét honti ispánnak nevezné. Talán nem is volt szüksége formális kinevezésre, beérte azzal, hogy a tényleges hatalom az ő kezében van. Ugyanez lehetett a helyzet a Hont és Nyitra kö-

zött fekvő Bars megye esetében is, bár ott még annyira sem tudjuk nyomon követni annak a folyamatnak az állomásait, amelyek révén kiterjesztette uralmát a megyére, mint Hontban. Tény mindenestre, hogy mind Léva, mind Hrussó vára a kezén volt a megyében, s bár Máté birtoklására csak az 1310–1320-as évekből maradtak ránk adatok, az 1307-ben említett barsi alispánról azonban erősen gyanítható, hogy Máté embere lehetett. Hontból megnyílt az út kelet felé: 1308-ban számos tekintélyes nógrádi nemes Máté szolgálatában állt már, többen pedig, miként azt későbbi királyi oklevelek írják, „átadták” váraikat Máténak, s bár a forrásaink által használt kifejezés pontos tartalma nem világos, az mindenestre kétségtelen, hogy Mátét fogadták el urukként. Hollókő, Somoskő, Baglyaskő és Sztrahora várairól van szó, s ezek révén legalábbis a megye keleti fele feletti ellenőrzés Máté kezébe került. Szerfelett valószínű, hogy a szintén Nógrádban fekvő Kékkő várát legkésőbb ekkor foglalta el Máté ugyanazon Biter leszármazottaitól, akiknek trencsényi várait már jóval korábban elragadta. Máté egyre növekvő hatalma mágnesként vonzotta a hevesi és gömöri birtokosokat: Hevesben Bene és Sirok várának urai álltak Máté mellé, Gömörben pedig Ajnácskő és Balog birtokosai, s valamivel később, talán 1313 után nem sokkal, már a nógrádi Fülek is Máté kezére került.

Terjeszkedése közben egyedül a zólyomi ispánságban talált keményebb ellenállásra Máté. Az 1306-ban I. Károly szövetségeseeként győztesen megvívott zólyomi hadjárat, úgy tűnik, nem hozta meg a várt eredményeket. Akkori ellenfelek közül Miklós fia Demeter Sárosba húzódott vissza, a zólyomi ispánság gondja pedig unokaöccse, Doncs nyakába szakadt. Doncs veszedelmesebb ellenségnek ítélte Csák Mátét, ezért haladéktalanul meghódolt I. Károlynak, erejét így Máté ellenében összpontosíthatta. Azt nem tudta megakadályozni, hogy az északi Árvát kiszakítsa a zólyomi ispánság területéből valamikor 1307 után, s könnyen lehet, hogy ugyanez idő tájt (esetleg néhány évvel később) vetette meg Máté a lábát Turócbán is, ahol a már említett Biter utódai kezéből Szucsány várát ragadta ki. Vannak, ámbar nem nagy számban, olyan forrásaink, melyek szerint a zólyomi ispánság szívében szintén megjelent Máté. 1310-ben zólyomi birtokosok tiltakoztak amiatt az esztergomi káptalan előtt, hogy Csák Máté szolgálatában álló nemesek elfoglalva tartják egy birtokrészüket, ám azok urától való félelmükben nem

merik egy bíró előtt sem keresni igazukat. Jóval később kiállított oklevelek tartották fenn annak emlékét, hogy Zólyom városának szélén egy föld azért néptelenedett el, mert az azon élők a békétlen időkben Máté zsarnoksága elől menekülve szétszóródtak, egy turóci nemes oklevelei pedig a Szocóc mellett fekvő hegyi Szent Szűz-egyházban elégték Csák Máté idejében annak emberei miatt. Ezek a szórványos adatok azonban legfeljebb kisebb incidensekre utalnak, s a két utóbbiban elbeszéltek megbízható értelmezése is meghaladja lehetőségeinket. A zólyomi eset például éppúgy lehet Zólyom vára 1306. évi ostromának egyik epizódja, miként a szocóci egyház leégését is kézenfekvő lenne Szucsány várának – ismeretlen időben történt – elfoglalásához kötni, de mindkét történet tartozhat ismeretlen eseményhez is, az utóbbi háttérében ráadásul nem szükségszerű valamilyen hadiesemény feltételezése, mert – ha valóban Csák Máté emberei miatt támadt a tűz, amivel szemben merülhetnek fel éppen kételyek – az eset leírása egy részeg duhajkodás következményének szintén megfelelne. Az egyetlen kivétel ezen adatok sorozatában Liptóvár, azaz Nagyvár védelme, amiről I. Károly egyik 1341-ben kiadott oklevele emlékezik meg. A körülményekről csak annyit tudunk, hogy az eset „az egykori háború idején” történt, és a vár megvédelmezése I. Károlynak tett szolgálat volt, így aligha gondolhatunk másra, mint hogy a 14. század elejének egyik eseményéről van szó, s annak feltételezése is csekély kockázatot rejt magában, hogy az ostromló Csák Máté lehetett. A mérleg másik serpenyőjét ugyanakkor lehúzza 1308-ban induló forrásaink sokasága, melyek kétségtelenné teszik, hogy legalábbis Liptóban, valamint – az említett Szucsányt leszámítva – Turócban mégiscsak Doncs volt az úr, mégpedig megszakítás nélkül, amiben bizonyára megvolt a maga szerepe Liptóvár említett sikeres védelmének, bármikor is történt.

A 14. század első évtizedének utolsó éveire így módon Csák Máté hatalma Trencséntől egészen a Duna Komárom és Visegrád közötti szakaszáig terjedt, s onnan Nógrádon keresztül átnyúlt Heves és Gömör megyék egy részére is, érthető tehát, hogy tanácsos volt e hatalommal mindenkinek számolnia, mindenekelőtt, persze, éppen I. Károlynak, aki ez idő tájt szabadult meg valamennyi riválisától, de előtte állt még az a feladat, melynek megoldásától függött, hogy megkoronázott királyként ő lesz-e az ország ura is.

Csák Máté e kérdés megválaszolásában nem sietett Károly segítségére. Alkalmi együttműködésre, mint láthattuk, kész volt, feltéve, hogy érdekei egybeestek a királyéval, s szolgálatai jutalmára is igényt tartott, az ugyanakkor, hogy Károly alattvalójaként kötelezettségek hárulnának rá királyával szemben, minden jel szerint meg sem fordult a fejében. Attól az 1307 októberében tartott országos gyűléstől, amelyen számos előkelő – köztük Aba Amadé és Borsa Kopasz – elismerték Károlyt királyuknak, Máté – Kán Lászlóhoz, valamint Kőszegi Ivánhoz és fivéréhez, az ifjabb Henrikhez hasonlóan – távol tartotta magát. A helyzet megoldására az 1308-ban Magyarországra küldött pápai legátus, Gentilis tett kísérletet, aki november elejére érkezett meg Budára.

A legátus haladéktalanul találkozott Csák Mátéval, ám nem Budán, mert a trencsényi nagyúr nem találta biztonságosnak, hogy oda betegye a lábát, hanem a Pilis hegységben fekvő Kékes pálos monostorában (a mai Pilisszentlászlón). A találkozóról kiállított okmány szerint Gentilis úgy értesült, hogy Máté „az ország egyenetlenségeinek és botrányainak okozója”, s azt kérdezte tőle: „vajon akarja-e a király és az ország jó és békés állapotát, és akar-e pártjukon állni és mindezekben engedelmeskedni rendelkezéseinek és parancsainak”. Máté ezt követően – folytatódik az okmány elbeszélése – „előbb, amint látszott, tétovázva azt mondta, hogy a megadandó válaszok ügyében tanácsot akar igénybe venni. Azonnal félrevonulva és ott jelen lévő tanácsosaival és társaival való megfontolt tanakodás után önként, saját akaratából és szabadon” adott választ a legátus kérdésére: aláveti magát a pápa Gentilis legátus által képviselt rendelkezéseinek, elismeri I. Károlyt királyául, akinek hűséggel és engedelmességgel tartozik, békét köt azokkal a magyar bárókkal, akikkel viszálykodik, de csak olyat, ami a király érdekeire tekintettel van, olyan egyezséget azonban nem köt, mely „a király úr tekintélyének [...] csökkentésére vagy aláásására szolgálna” (Kristó Gyula ford.). Gentilis hasonló egyezményt köthetett előzőleg Kőszegi ifjabb Henrikkel, ami abból sejthető, hogy a legátus szeptember 8-án már Zágrábban tartózkodott, s az onnan Budára vezető út két hónapnál jóval rövidebb idő alatt megjárható – ehhez még sietni sem kell különösebben –, így, ha hosszúra nyúlt a legátus útja, annak oka az lehet, hogy menet közben még más elfoglaltságot is talált magának: ez lehetett a Szlavónia urával folytatott

26. *Gentilis bíboros pecsétje, 1310*

tárgyalás. Tény mindenesetre, hogy a november végén összeült pesti országos gyűlésen, mely elismerte I. Károlyt Magyarország királyának, az ifjabb Henrik és a nemrég elhunyt Kőszegi Iván unokája és örököse, Miklós személyesen megjelent, és Máté is legalább követe révén képviseltette magát.

1309 májusában már I. Károly budai udvarában sem vonakodott megjelenni Máté, akit a király „szeretett híve”-ként említett akkor, amikor a már többször szóba került Bogár fia Mártont – az idő szerint Máté tárnokmestere – birtokkal adományozta meg a csehországi hadjáratban tanúsított szolgálataiért. Éppen ezért feltűnő némiképpen, hogy nem sokkal később, június közepén, megint csak követ képviselte Mátét Károly második, budai koronázása alkalmával, de felesleges talán túlzott jelentőséget tulajdonítani az esetnek, mert egy újabb, szeptember elején kiállított oklevelében I. Károly ismételten „szeretett hívé”-nek mondja Mátét, s hogy nem pusztá szóvirágról

van szó ez esetben, azt igazolja, hogy 1310-ben – de talán még 1311 elején is – Máté volt I. Károly tárnokmestere.

Máté azonban a királytól kapott méltóságra, minden jel szerint, úgy tekintett, mint ami felhatalmazást ad neki arra, hogy kedve szerint építse tovább saját hatalmát. Az egyházi birtokokat megadóztatta vagy egyszerűen kirabolta – az esztergomi, a nyitrai és a váci egyházak szenvedték meg leginkább mohóságát –, azokban a megyékben pedig, amelyekben ő gyakorolta a tényleges hatalmat, megkövetelte, hogy a nemesség neki engedelmeskedjék. Azt sem tűrte, hogy a nemesek – kiváltságaikkal élve – annak szolgáljanak, akinek akarnak, attól pedig, hogy a kezén lévő királyi javakat visszaszolgáltassa az uralkodónak, mereven elzárkózott. Ez utóbbit az 1307. évi pesti országos gyűlés írta elő, melyen Máté nem vett részt sem személyesen, sem követei révén, ám kékesi esküjében ígéretet tett az uralkodó iránti hűségre és engedelmességre, s bizonyos, hogy több esetben figyelmeztették arra: a királyi birtokok visszaadása beleértendő az eskü teljesítésébe. Máté azonban elég nagy úrnak tartotta magát ahhoz, hogy kihozza sodrából, ha követeléseket támasztanak vele szemben, történjék az mégoly tapintatos módon, s egyre kevésbé leplezte, hogy már érvénytelennek tekinti kékesi esküjét. I. Károly harmadik, 1310. évi koronázásától még csak távolmaradt, miként a királyi tanács üléseiről is, amelyeken pedig, ő lévén a tárnokmester, elvárták volna jelenlétét, utóbb aztán zaklatni kezdte a király híveit, majd a Vác és a Tisza közé eső vidéken fosztogatott, s végül, 1311 júniusának végén, egyenesen Buda környékét dúlta fel, mégpedig olyan időpontban, amikor a király is a városban tartózkodott. Mindezekért Gentilis legátus 1311 júliusának elején kiközösítette az egyházból, s tíz napot adott neki, hogy megegyezzen a királlyal, aminek elmaradása esetére a Máténak „alávetett és neki engedelmeskedő egész földre” egyházi tilalmat helyezett kilátásba, valamint a neki szolgálók felmentését az „esküvel vagy bármilyen más módon” Máténak ígért hűség alól (Kristó Gyula ford.).

Máté, ehhez kétség sem férhet, valóban elég nagy úr volt ekkor már, így aztán az a királyi hadjárat, amelyet Buda környékének feldúlását követően, annak megtorlásaként indított ellene I. Károly még 1311 nyarának vége előtt, jelentősebb eredmények nélkül zárult. Az bizonyos, hogy a király behatolt Máté területére, de, úgy tűnik, aligha mélyen, mindenesetre augusztus kö-

zépén a Nyitra megye legdélebbi részén fekvő Nyárhíd (ennek helyén épült fel évszázadokkal később Érsekújvár) mellett keletkezte egyik oklevelét. Válaszként Máté az esztergomi érsek Berzence várát foglalta el Bars megyében (a falak alá ásva rombolta le az erősséget, nem is említik a várat többé a középkorban).

A király és korábbi „szeretett híve” között nyílt háború tört ki tehát, mely hosszú évekig eltartott, igaz, nem folyamatosan küzdöttek a szemben álló felek egymással, a harcokat hosszabb-rövidebb szünetek szakították meg. Ezek számos eseményéről őriztek meg híradásokat forrásaink, ám a bennük elbeszéltek időhöz kötése gyakran meghaladja lehetőségeinket – olykor csak annyi állítható bizonyosan, ami eleve nyilvánvaló: az említett epizód az azt megörökítő oklevél kelet előtt történt –, ezért aztán a megrajzolható kép egy töredékesen ránk maradt mozaikhoz hasonlítható leginkább, melynek egyes részletei világosan kivehetők, míg mások, úgy tűnik, örökre elvesztek.

Elsőként Máté használta ki az Aba Amadé halála után kialakult zavaros helyzetet, s amikor Amadé fiai lázadásra szánták el magukat, ezerhétszáz lándzsásból álló segélyhadat küldött nekik, melyhez útközben Máté nógrádi és hevesi követői szintén csatlakoztak. A rozgonyi csata kimenetelét azonban ez az erő sem tudta az Amadé-fiak javára billenteni. I. Károly nem hagyta válasz nélkül Máté beavatkozását Északkelet-Magyarország ügyeibe: szerfelett valószínűnek ítéltető, hogy 1313 kora tavaszán újabb kísérletet tett a trencsényi nagyúr hatalmának visszaszorítására. Ez alkalommal arra törekedett, hogy megakadályozza az efféle próbálkozások megismétlődését, s ezért a Mátét uraló területek délkeleti részei ellen intézett támadást, hogy elvágja hevesi és gömöri híveitől. A nógrádi Hollókő várát, úgy tűnik, sikerült seregének bevennie, s a Hont megyei Visk vára mellett is sor került egy kisebb összecsapásra Máté emberei és a király hívei között, mégpedig az utóbbiak győzelmével, mindazonáltal az eredmények legfeljebb biztató, de tagadhatatlanul szerény kezdetként voltak értékelhetők. Máté hatalmát a hadjárat nem rendítette meg, arra azonban alkalmas volt, hogy még keményebb kézzel nehezedjék rá uralmi területe szívére. Egy királyi oklevél szerint az év kora őszén kifosztotta és felgyújtotta Nyitra városát, a magyar püspökök egy csoportja pedig arról tájékoztatta V. Kelemen pápát, hogy Máté lerombolta Esztergom várát. Északkelet-magyarországi terveit sem adta fel,

s ennek bizonyságaként 1314-ben csapatai részt vettek Sárospatak feldúlásában, s az elvesztett Hollókő pótlására megkísérelte elfoglalni a nógrádi Buják királyi várát, ám a próbálkozás sikertelen maradt.

I. Károly ezt követően juthatott arra a következtetésre, hogy nagyobb reménnyel indulhat harcba Máté ellen, ha külföldi támogatók után néz. Megállapodott tehát János cseh királlyal, hogy 1315 tavaszán közös erővel indítanak hadjáratot a trencsényi nagyúr ellen. János király állta is a szavát, s ostrom alá vette Máté Holics nevű várát a határ magyar oldalán, de nem boldogult a feladattal, főképpen azért, mert a magyar király ígérete ellenére nem szállt hadba Máté ellen, aminek oka nem ismert, talán az éppen ez idő tájt sűrűsödő erdélyi fejlemények magyarázzák az esetet. Ezt követően hosszabb szünet következett, mivel mind Mátét, mind Károlyt más ügyek kötötték le, hogy aztán 1317 folyamán újult erővel forduljanak egymás ellen.

Alighanem az 1317 tavaszán részint Biharban, részint Abaújban és Zemplénben a király ellen folyó küzdelmek támogatására tűntek fel újra Északkelet-Magyarországon Csák Máté csapatai. Az mindenesetre bizonyos, hogy az Abaúj megyei Szepesi mellett Druget Fülöp, aki 1315 óta kormányozta a megyét, győztes csatát vívott ellenük. Megfontolást érdemel az a feltételezés, hogy ezzel azonos időben foglalta vissza a zólyomi ispánság ura, Doncs – kihasználva Máté hadereje egy részének távollétét – Árvát, mivel egy 1317 októberében kiállított oklevelével I. Károly olyan nemeseket jutalmazott birtokadománnyal, akik „urukkal, Doncs mester zólyomi ispánnal együtt trencsényi Máté ellen” hadakoztak.

Árva elvesztésénél komolyabb csapás is érte Csák Máté hatalmát ebben az évben. I. Károly ismételten külföldi támogatót vont be az ellene folyó küzdelembe, ez alkalommal azonban gondja volt arra, hogy szövetségese ne maradjon magára. Megnyerte ügyének az 1314 óta a német uralkodót megillető „római király” címet is viselő Habsburg Frigyes osztrák herceget, akinek segítségével Csák Máté Duna melletti hídfőállásai ellen vonult: Visegrád és Komárom várai voltak a kiszemelt célpontok. Ezért távozott Károly a bihari hadszíntérrel még azelőtt, hogy a Borsa Kopasznak menedéket nyújtó Solyomkő várát sikerült volna elfoglalni. A király már szeptember első napjaiban Komárom vára alól kelezte okleveleit, miközben seregének egy része Visegrád várát vette ostrom alá. Mégis: I. Károly, különös módon, a Nyitra

27. Árva vára

megyei Sempte vára mellől keltezte szeptember végén egyik oklevelét. Felmerült, hogy talán szövetségese, Habsburg Frigyes fogadására ment volna, ez azonban nem valószínű, mert a német uralkodó nyilván a dunai hajóút mellett döntött – ne feledjük, hogy maga Pozsony, valamint Pozsony megye egy jelentős része a kezén volt –, s kiváltképpen akkor történhetett ez így, ha ő biztosította az ostromgépeket Károly számára, ami annál könnyebben feltetelezhető, mert az 1270-es évek közepe táján IV. László szintén Habsburg Rudolftól remélt várostromhoz szükséges felszereléshez jutni. A komáromi tábor elhagyásának inkább az lehet a magyarázata, hogy Máté – akit Gentilis kiközösítő okmánya szerint „hadi cselekményekben körültekintő előrelátás” jellemzett (Kristó Gyula ford.) – megkísérelte megosztani az ellene támadókat, s ekkor próbálkozott meg azzal, hogy bevegye a Nyitra megyei Korlátkő várát. A vállalkozás balul sült el, mert I. Károly gyors beavatkozása következtében további veszteségeket volt kénytelen elszenvedni: minden bizonnyal ekkor foglalta el a király Nagyszombat városát – melyet addig Máté birtokolt legkésőbb 1308-tól, de talán már valamivel korábban is –,

s igen valószínű, hogy a Nyitra megyei Jókő várát, melyben már 1320-ban királyi várnagy ült, ugyancsak ekkor veszítette el Máté. Az, hogy Sempte vára esetleg szintén ekkor került I. Károly kezére, nem lehetetlen, s nem is lenne meglepő, ha így történt volna, ám nincs rá bizonyíték.

A Pozsony és Nyitra megyék területén lezajlott közbiztonsági ellenére folytatód-
tak Visegrád és Komárom birtoklásáért a harcok, s az utóbbi minden bizony-
nyal újabb lendületet vett, amikor, október elején, csapatai élén megérkezett
Frigyes német király s csatlakozott az ostromlókhoz. Október közepe táján
már mindkét várát I. Károly birtokolta, aki ennek ellenére egészen novem-
ber elejéig „Komárom mellett”, illetve „Komáromban” keltezi okleveleit,
aminek oka nem ismert. Október 20-án kelt oklevelében I. Károly Visegrád
és Komárom várak ostromára utalva megjegyzi, hogy Máté „akkor” hűtlen
volt, amiből az következne, hogy „most” viszont – azaz az oklevél kiállí-
tásának idején – már nem számított annak. Ennek alapján felmerült, hogy
a trencsényi nagyúr, vélhetően az az évi sorozatos kudarcok hatására, kész-
nek mutatkozott békét kötni a királlyal, s ha valóban így volt, a részleteket
tisztázó tárgyalások elhúzódása indokolhatta a király hosszas komáromi
tartózkodását. I. Károly és Máté kapcsolatának rendezése ugyanakkor más-
ként nehezen megmagyarázható fejleményeket is érthetővé tesz. Ezek között
említhető, hogy a Máté erőszakosságától sokat szenvedett, s ezért a trencsényi
nagyúrral, érthető módon, ellenséges viszonyban álló Tamás esztergomi
érsek Máté területének szívében, a Nyitra megyei Tapolcsányban bukkan
fel 1318 augusztusának elején, s ott kiállított oklevelében engedélyezte egy
kápolna felépítését a Hont megyei Nádasdon, történetesen a Máté szolgál-
latában álló nemesek kérését teljesítve, miközben maga Máté – mintegy az
érem másik oldalát felvillantva – személyesen jelent meg Esztergomban,
hogy a helyi stefanita konventtel oklevelet állíttasson ki lévai várnagya szol-
gálatait viszonzó birtokadományáról. Más álláspont vitatja, hogy béke jött
volna létre I. Károly és Máté között, legfeljebb valamiféle fegyverszünetre
következtet ugyanezen jelenségekből. A vita eldönthetetlen, mert olyan for-
rás, melynek tartalma békekötésre vagy akár csak fegyverszünetre utalna,
nem áll rendelkezésre, igaz, ennek hiánya sem lehet perdöntő a kérdésben
a források nagyarányú pusztulása miatt.

Tény mindenestre, hogy Máté magatartásában jelentős változás figyelhető meg ebben az időszakban. Míg korábban erőteljes terjeszkedés jellemezte tevékenységét, s közben olykor maga kezdeményezte a fegyveres összecsapásokat a királlyal, 1317 után agresszív vállalkozókedve minden átmenet nélkül elapadt, s bezárkózott a kezén maradt területek határai közé. Forrásainkban semmi nyoma annak, hogy bármiféle válaszlépéseket váltott volna ki belőle, amikor I. Károly seregvezérei királyuk parancsára elkezdték felszámolni hatalma keleti nyúlványait, jóllehet a korábbiakban különös figyelemmel követte az északkelet-magyarországi fejleményeket: a rozgonyi beavatkozás mellett, láthattuk, még legalább két további expedíciójáról van tudomásunk ezen országrészben. Az sem lehet kétséges, hogy értesült az eseményekről, hiszen tudunk olyan gömöri hívéről, aki a királyi csapatok elől Mátéhoz menekült. Nógrádban a korábban Mátéhoz csatlakozott nemesek birtokainak elkobzása már 1319 nyarán megkezdődött, majd egy év múlva megindultak I. Károly csapatai élükön Debreceni Dózsával és Druget Fülöppel. 1320 augusztusának közepén Dózsa már a hevesi Sirok alatt volt, s későbbi oklevelek nem hagynak kétséget afelől, hogy szintén ekkor foglalták el a király seregvezérei Sirok mellett a nógrádi Füleket, majd sorra következtek a környék kisebb erőit képviselő várai – Sztrahora, Baglyaskő és Kékkő Nógrádban, Bene Hevesben, Ajnácskő és Balog Gömörben –, egyedül a nógrádi Somoskő tartott ki, ismeretlen körülmények között, 1321-ig. Bizonyosra vehető, hogy Máté tétlensége is hozzájárult az akció gyors és látványos sikereihez, melyek voltaképpen már a végjáték kezdetét jelezték.

Csák Máté 1321. március 18-án meghalt, a pontos dátumot, sajátos módon, nem hazai forrás, hanem egy cseh krónika őrizte meg. Máténak egy fiáról tudunk – szintén Máté –, akit 1309-ben apja mellett találunk, amikor az megszerezte Berencs várát, s Gentilis legátus Máté 1311. évi kiközösítését kihirdető oklevele is említést tesz róla azt állítván, hogy 1308-ban, a kékesi megállapodást apjához hasonlóan esküvel erősítette meg, s az 1311. évi okmány szövege nem utal arra, hogy az ifjabb Máté akkor már nem él. Ezt követően azonban forrásaink nem emlegetik többé, így 1311 júliusa után hunyhatott el. Máténak leánya szintén született, az ő nevét nem őrizték meg forrásaink, férje, amint az egy 1318-ban kelt oklevélből kiderül, egy közelebbről ismeretlen Dezső volt. Mindazt, ami Máté hatalmából 1321-

re megmaradt, ily módon a magyarországi forrásokban többnyire „Cseh” Istvánnak nevezett unokaöccse örökölte, akinek melléknevét az indokolja, hogy édesanyja, Máté nőtestvére egy cseh előkelőhöz, Sternbergi Zdislavhoz ment feleségül, s ebből a frigyből született István, aki azonban nem sokáig élvezhette azt, amit nagybátyja ráhagyott.

Máté halálhírére I. Károly haladéktalanul megindította csapatait Észak-nyugat-Magyarországra. Május 1-jén Druget Fülöp bírói helyettese már elhalasztott egy pert, mert az abban érintettek hadba indultak Fülöppel. Gutkeled Miklós soproni ispánnak rövidebb utat kellett megtennie, így ő hamarabb betört Nyitra megyébe, ahol Appony már május 19-én a kezén volt, s csakhamar bevette Ugróc, Privigye és Bajmóc várait is. Gyors sikerében minden bizonnyal közrejátszhatott, hogy királyi felhatalmazással kegyelmet adhatott az addig Mátét szolgálóknak, akik így megmenekültek birtokaik elkobzásától, sőt, az ügyesen forgolódó szerencsésebbek még némi jutalomban is reménykedhettek, ha átálltak a király oldalára. A nyár közepén aztán maga a király is megjelent a hadszíntéren Bars megye felől, ahol Lévát hódoltatta, majd egyenesen Trencsénnek tartott. A vár ostromára már Druget Fülöp csapatai is megérkeztek Északkelet-Magyarországról. A király július közepén „Trencsén vára alatt” volt, augusztus 8-án pedig „Trencsénben”, amiből alighanem megalapozottan gondolhatunk arra, hogy a vár védői – élükön minden bizonnyal „Cseh” Istvánnal – keményen ellenálltak a reménytelen helyzetben, esélyeikből azonban legfeljebb az erősség tisztos feladására futotta, s minden jel szerint éltek a lehetőséggel, ami azért kétségtelen, mert a Nyitra megye nyugati szélén fekvő Berencs és Holics várait „Cseh” István birtokolta Trencsén bevétele után is, ami valamiféle megegyezést sejtet a védők és az ostromlók között. Máté többi vára azonban – köztük a nógrádi Somoskő, mely szintén csak Máté halála után lett a királyé – sorra I. Károly kezére jutottak; némelyik ostrom révén, mint Tapolcsány vagy Gimes Nyitrában, máshol a várnagyok meghódoltak, mert felismerték az ellenállás kilátástalanságát.

Trencsén elfoglalására utóbb I. Károly egyfajta korszakhatárként tekintett: több olyan döntéséről tudunk, amellyel mentesített valakit a Trencsén bevétele előtt elkövetett bűnei alól, s közöttük éppúgy megtaláljuk túlkapásokra vetemedő saját híveit, mint Csák Máté bűnbocsánatot nyert egykori

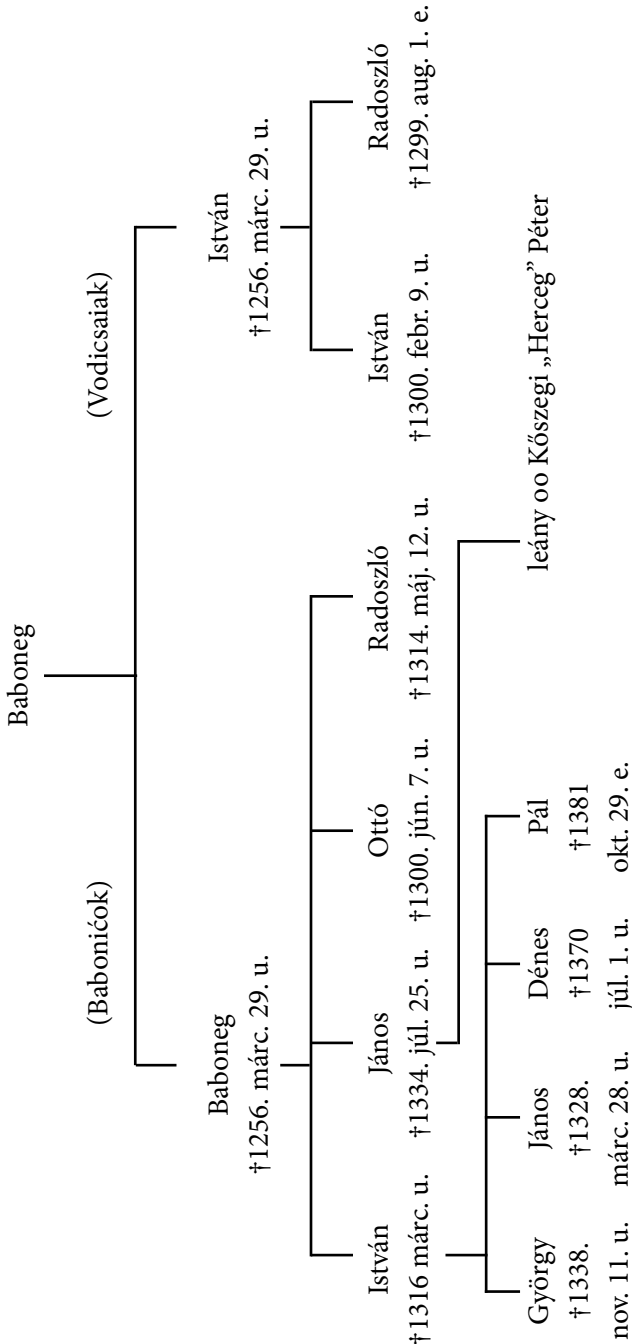
28. Trencsén vára

követőit. „Trencsényi Máté” egykori székhelyének birtokbavétele valóban a királyi hatalom legerősebb ellenfele feletti diadal jelképe volt, így e felfogás még akkor sem tekinthető túlzásnak, ha 1321 nyarának hadjárata nem is teremtett zavartalan nyugalmat Északnyugat-Magyarországon. „Cseh” István ugyanis nagybátyja méltó örökösének bizonyult, már ami az I. Károlylyal való szembenállást illeti. Tudomásunk van arról, hogy valamikor 1324 márciusának közepe előtt Máté példáját követve megkísérelte a Pozsony és Nyitra megyék határán fekvő Korlátkö bevételeével gyarapítani várai számát, ám éppúgy kudarcot vallott a próbálkozás, mint annak idején nagybátyjéé. Abban szintén Máté követőjének bizonyult, hogy rendszeresen fosztogatta a nyitrai püspökség birtokait, amiben nagybátyja egykori híveiben talált társakra. A helyzetet végül az oldotta meg, hogy az 1331–1332-ben János cseh király és Ausztria urai, Albert és Ottó hercegek között lezajlott háborút követő béketárgyalásokba I. Károly is bekapcsolódott a Habsburg hercegek szövetségeseként, s ennek során érte el, hogy János cseh király 1332 végén visszaadja Berencs és Holics várait, melyeket a magyar király nevében lovászmestere, Lackfi István vett át. Ekkor számolta fel I. Károly Csák Máté hatalmának utolsó maradványait.

II.6. A BABONICÓK

A Babonícók előkelő szlavón nemesek voltak, akiknek ősei már III. Bélától elnyerték az Una folyó keleti partján fekvő Vodicsa földet – mely után a család egyik ágát Vodicsaiak néven szokás emlegetni –, legrégibb birtokaik egy része ugyanakkor ennél jóval nyugatabbra, Szlavóniának a Stájerországgal és Krajnával szomszédos területein feküdt. Itt építették fel a 13. század folyamán a maguk oligarchikus hatalmát. Ennek során hol a királyi hatalommal, hol rivális előkelőkkel kerültek összeütközésbe. 1277-ben e két szál összefonódott: Gutkeled Joachim abban az összecsapásban veszítette életét, amelyet a magyar királyi hatalom képviselőjeként vívott Vodicsai István fiaival, Istvánnal és Radoszlóval, akik stájer szövetségeseikkel az oldalukon lázadtak IV. László ellen Szlavóniában. A Vodicsaiak ezt követően mind Joachim fivéreivel, mind a Szlavóniában ugyancsak terjeszkedő Kőszegi-

A Babonićok (Vodicsaiak) (Engel Pál nyomán)

ekkel szembetalálták magukat, amint arról a korábbiakban esett már szó. A Kőszegiekkel 1278-ban és 1280-ban kötött egyezményeknek megfelelően mintegy szabad kezet kaptak dél-szlavóniai hatalmuk továbbépítéséhez, s nem is hagyták kihasználatlanul az így megnyílt lehetőségeket. 1283-ban például előbb egy szlavóniai rokonság helyezte magát az említett Vodicsai István fiai, István és Radoszló védelme alá, s ennek fejében átengedték nekik birtokaik harmadát, egyedül azt kötve ki, hogy addig élvezett kiváltságait új uraik épségben hagyják, majd Radoszló, még ugyanebben az évben, vásárlás révén megszerezte Lipovec várát Zágráb megyében; a terjeszkedés tehát rendületlenül folytatódott. 1292-ben egy újabb vár, Hrasztovica került Radoszló kezébe. A birtokot, amelyen a vár felépült, évtizedekkel korábban, a méltóságát 1248 és 1262 között betöltő Fülöp zágrábi püspök vásárolta meg bizonyos nemesektől, ám Radoszló perbe kezdett a birtokért és a várért, mégpedig arra hivatkozva, hogy IV. Béla – állítólag – abban a kiváltságban részesítette Szlavónia nemeseit, hogy birtokaikat az egyház sem vásárlás, sem zálog révén nem szerezheti meg, s mivel a birtokot annak idején a püspöknek eladók az ő – azaz Radoszló – rokonai, a birtok és a vár őt illeti. A per végül egyezséggel ért véget, János zágrábi püspök átengedte Hrasztovicát Radoszlónak, aki viszont tekintélyes summával kárpótolta a főpapot. A történethez hozzátartozik, hogy 1326-ban viszont, amikor I. Károly parancsot adott a zágrábi püspökségtől jogtalanul elidegenített javak felkutatására és visszaszolgáltatására, a király előtt lefolytatott per eredményeként az akkori zágrábi püspök visszakapta Hrasztovica várát, azaz nem teljesen alaptalan a gyanú, hogy 1292-ben János püspök engedékenységeinek forrása sokkal inkább kereshető a Vodicsai Radoszló hatalmától való félelemben, semmint az oligarcha érvei súlyában.

Az Árpád-kor utolsó évtizedében időről időre változott a Vodicsaiak és a királyi hatalom kapcsolata. III. András 1291. évi osztrák hadjárata idején Radoszló Habsburg Albert osztrák herceg oldalán harcolt, a háborút lezáró béke azonban mentesítette ennek következményei alól, mivel úgy rendelkezett, hogy „a herceg úr magyarországi hívei [...] és különösen Radoszló bán és társai, valamint barátai, akik a herceg úrhoz és szolgálóihoz csatlakoztak, mindannyian élvezni fogják [...] mostantól fogva [...] András úrnak,

Magyarország királyának kegyét és jóindulatát oly módon, hogy azon szolgálatuk miatt, amelyet a herceg úrnak teljesítettek, sem őket, sem övéiket személyükben, birtokaikban, javaikban és jogaikban semmiféle megkárosítás ne érje Magyarország királyának vagy lakosainak részéről” (Süttő Szilárd ford.). Az bizonyos, hogy így is történt, mindazonáltal Radoszló továbbra is III. András ellenségeinek szekeréhez kötötte a maga szerencsáját. Aligha lesz ugyanis véletlen, hogy 1292 tavaszán, amikor Martell Károly herceg – II. Károly nápolyi király fia, azaz a későbbi I. Károly magyar király apja – egy III. András ellen irányuló szövetség keretében Dragutin István szerb király fiának adományozta a szlavóniai hercegséget, kikötötte, hogy Radoszló bán és rokonsága birtokait nem érinti az adomány, majd néhány hónappal később megerősítette Radoszlót a IV. Lászlótól kapott javaiban. Mindkét rendelkezés nyilvánvaló jele annak, hogy a magyar trónra szánt Anjou herceg a maga hívei közé számította a Vodicsaiakat. Radoszló utóbb mégis inkább III. Andrást választotta, s ő volt az, aki gondoskodott arról 1292 végén, hogy a király anyja, Thomasina Morosini – fia hívására – biztonságban megérkezzen Velencéből Magyarországra. András nem is bizonyult hálátlannak, még az évben kinevezte Radoszlót Szlavónia bánjának, s elhalmozta adományaival: öt vár és három nagyobb uradalom jutott a király hűségére megtért bárónak. III. András kormányzati szerepet szánt édesanyjának, s 1293-ban rábízta a Baranyától az Adriai-tenger partjáig terjedő – Szlavóniát és Horvátországot is magába foglaló – területet. Thomasina az „egész Szlavónia hercegnője és a Dunától a tengerpartig terjedő részek kormányzója” címet viselte 1295 közepétől, s erélyes kézzel biztosította fia akaratának érvényesülését tartományában, talán ez vezetett arra, hogy Radoszló hamarosan szembefordult vele. A részletekről forrásaink nem tájékoztatnak; annyi biztos csak, hogy Thomasina csapatai még 1295 őszén elfoglalták Radoszló egyik várát, így kényszerítve ki ismételt meghódolását. Radoszló nem sokkal ezt követően halhatott meg – 1299-ben már bizonyosan nem élt –, s az események középpontjába unokafivérei, Baboneg fiai kerülnek. (Ezen Baboneg nevére utal a család ezen ágára használt Babonić névváltozat.)

A Baboníciók már a Kőszegiekkel és a Gutkelekkel megkötött szerződésekben felbukkannak, de mindeddig háttérbe szorultak a család másik ágát alkotó Vodicsaikkal szemben. Eleinte maguk is az Anjouk felé tájé-

kozódtak, majd 1299 nyarán – a bátyja, Miklós halálát követően az ág fejének számító – István és öccsei meghódoltak III. Andrásnak, átadtak három, addig általuk birtokolt, de a királyt illető várat, s ennek viszonzásaképpen András Istvánt Szlavónia bánjává tette, és megerősítette őket unokafivérük, Radoszló mindazon uradalmainak és várainak a birtokában, amelyek addig is a kezükön voltak; alighanem az említett három vár is ezek közé tartozott, mert utóbb a Babonícok kezén találjuk azokat. István bán és fivérei minden bizonnyal kettős játékot űztek, mert ősszel pedig II. Károly nápolyi király erősítette meg őket birtokaikban, s nevükkel találkozunk azon nápolyi feljegyzésben, mely 1300 elején felsorolja az Anjoukat az idő szerint támogató magyarországi előkelőket. II. Károly nápolyi király néhány hónappal később kelt oklevele megerősíti a feljegyzés hitelét, amennyiben a Babonícoknak adta Szlavóniának a német területektől Boszniáig és a Szávától a középkori Horvátországot Szlavóniától elválasztó hegyekig terjedő részét, azaz azt a területet, ahol a hatalmat a Babonícok gyakorolták. Az oklevél külön is megemlíti a Zágráb közvetlen szomszédságában fekvő Medvevárat, melyet szintén nekik adományozott a nápolyi király.

Medvevárnak az ad különös jelentőséget, hogy birtoklása révén a Babonícok hídfőállást szereztek a Száva bal partján, azaz az 1278. és 1280. évi szerződések értelmében a Kőszegieknek jutott területeken. A vár története meglehetősen fordulatos, érdemes legalább vázlatosan áttekinteni. Az erősséget a tatárjárást követően Fülöp zágrábi püspök és káptalanja közös erővel építtette, s 1252-ben már bizonyosan állt. 1262-ben IV. Béla elvette a várat a zágrábi püspöktől, mert ott kívánta őriztetni a „királyi kincsek”-et, ami alatt minden bizonnyal a koronázási ékszerek értendők elsősorban: ekkor már dúlt a viszály a király és idősebb fia, István ifjabb király között, s Béla minden bizonnyal úgy ítélte meg, hogy Szlavóniában nagyobb biztonságban tudhatja azokat, mint a fia országrészéhez jóval közelebb fekvő Székesfehérváron, a koronázási ékszerek szokásos őrzőhelyén. A püspök kénytelen-kelletlen beletörődött királya döntésébe, egyik utóda, Timót azonban az első adandó alkalommal visszakérte a várat, ám V. István a II. Ottokár cseh királlyal 1271-ben vívott háború idején elutasította a kérést Szlavónia védelmének biztosítására hivatkozva. A várat végül IV. László adta vissza

29. Medvevár

a zágrábi egyháznak 1273-ban. Ezt követően azonban, 1291-ben, a püspök egyik várnagya átadta az erősséget III. Andrásnak, s ezt követően a király várnagyai parancsoltak az erősségben, míg az utolsót közülük meg nem ölték – nem tudjuk, hogy ki, mikor és miért –, s így jutott a vár a megölt várnagy fivérének, Márk zágrábi kanonoknak a kezébe, aki viszont átjátszotta azt a Baboníciók kezére, állítólag némi anyagi ellenszolgáltatás fejében. A vár megszerzésével a Zágráb feletti ellenőrzés a Baboníciók kezébe került, érthető tehát, hogy néhány héttel később Mihály zágrábi püspök valósággal meghódolt nekik: esküvel ígérte, hogy sem nekik, sem embereiknek semmiféle kárt nem fog okozni, ám mindenki ellenében segítséget nyújt majd a Babonícióknak, egyedül a királyt kivéve, ha viszont nem személyesen az uralkodó vonulna ellenük, hanem Szlavónia bánja tenné azt királyi parancsra, akkor az általuk szükségesnek látott összeggel támogatja majd őket, de csak titokban. A püspök ugyanakkor azt szintén megfogadta, hogy Hrasztovica ügyében nem háborgatja a Baboníciókat. Ekkortájt történt, hogy a Baboníciók megegyezésre jutottak III. Andrással, ami mintegy törvényesítette mindazt, amit elértek az előző évtizedek során.

A 14. század első éveiben a Baboníciók Kőszegi ifjabb Henrik árnyékában igyekeztek baráti kapcsolatokat kiépíteni azokkal, akiktől segítséget remélhettek Észak-Szlavónia és a Délkelet-Dunántúl urával szemben, ha arra szükség lenne, így Habsburg Frigyes osztrák herceggel éppúgy jó szomszédságra törekedtek, mint ahogy I. Károllyal, s az utóbbi – talán tájékozatlanságból – már 1308 kora őszén a Baboníci fivéreket bízta meg a zágrábi egyház érdekeinek védelmével. Alighanem ez bátorította az új zágrábi püspököt, a méltóságát 1303-ban elfoglaló Ágostont arra, hogy Gentilis legátus elé vigye Medvevár ügyét. A püspök kész lett volna megfizetni a Babonícióknak azt az összeget, amit ők fizettek annak idején Márk kanonoknak, István és fiverei azonban visszautasították az ajánlatot, s ezt követően a püspök, okosabbat nem tehetvén, tiltakozást jelentett be Medvevár bitorlása miatt, hogy fenntarthassa egyháza jogigényét a várra. Kétségtelenül ezzel függ össze, hogy az I. Károly második koronázásán megjelent magyar főpapok tájékoztatták V. Kelemen pápát Medvevár ügyéről, kérve beavatkozását. Az oklevél jótékony hallgatásba burkolja, hogy voltaképpen kik is értendők azon

8. térkép A Babonicsok tartománya

„világi hatalom” alatt, akik a kezükön tartják a zágrábi egyházat illető várat, aminek minden bizonnyal az volt az oka, hogy a Babonics fivérek ekkor már I. Károly szövetségeseinek számítottak, s ha „Szlavónia nagy ispánjai” – így említi őket forrásunk – személyesen nem is jelentek meg Budán, képviselőjüket elküldték.

Azt követően, hogy harmadik koronázásakor, 1310-ben I. Károly Babonics Istvánt nevezte ki Szlavónia bánjának, Ágoston zágrábi püspök is belátta, hogy egyelőre tényként kell számolnia azzal: a Babonicsok nemcsak Dél-Szlavónia tényleges urai – akik például saját jogukon biztosítják a velencei dózsét arról, hogy a városköztársaság kereskedői biztonságban

haladhatnak át területeiken –, hanem ők képviselik a királyi hatalmat a tartományban.

Ennek megfelelően hajlandó volt arra, hogy egy, az egyházát érintő birtokügy elrendezése érdekében személyesen keresse fel Szamoborban a Baboníciókat, s akkor szintén készségesen állt a rendelkezésükre részint közvetítőként, részint az egyezséget írásba foglaló oklevél egyik kiállítójaként, amikor 1313 nyarán a három testvér, István, János és Radoszló – két fivérük, Miklós és Ottó ekkor már nem élt – felosztotta egymás között az apjuktól rájuk maradt javakat, s eközben a legkevésbé sem ütközött meg azon a püspök, hogy a Baboníciók a szlavóniai bánság jövedelmeit éppúgy bevonták az egyezségbe, mint a családi birtokokat. Ezt az alkalmat ragadta meg Ágoston püspök Medvevár ügyének újratárgyalására, s István bán immár készen mutatkozott arra, hogy – a számára észszerűnek tűnő határok között, persze – méltányolja a zágrábi egyház jogait. István bán ajánlata szerint a vár ugyan a kezén marad, ám immár nem birtokosként, hanem mint várnagy rendelkezik majd vele, s egyúttal ígéretet tett arra, hogy vissza fogja adni a zágrábi egyháznak, ám bejelentette igényét annak az összegnek a megtérítésére, amelyet Márk kanonoknak fizetett annak idején az erősségért. Arról nem nyilatkozott, hogy mikor szándékozik a várat visszaadni, ám aligha a közeli jövő szerepelt elképzelései között, mert azt ellenben nem mulasztotta el pontosan megjelölni: évente mennyi bort, gabonát és pénzt vár el a zágrábi egyháztól a vár ellátására. Az ajánlat ily módon korántsem számított ellenállhatatlanul jónak, ám a bán ennyire volt hajlandó, s a zágrábi káptalan – mely egy torony erejéig a püspök birtokostársa volt a várbán – haladéktalanul el is fogadta István bán elképzelését.

Az 1313. évi osztozkodást a következő esztendőben újabb követte, ez alkalommal a vámok kerültek terítékre. Az egyezkedés megint Ágoston zágrábi püspök közreműködésével zajlott. A főpap néhány vámról úgy nyilatkozott, hogy azokat a Baboníciók jogtalanul tartják a kezükön, ami az előzmények ismeretében némi merészséget feltételez, ám, úgy tűnik, a királyi méltóság viselése István bánra mérséklőleg hatott. A vámok felosztása a három fivér között egyúttal képet ad arról is, miként osztoztak meg váraikon, mivel a vámkokat gyakran a várak mellett szedték. István bán kezén volt Sztenicsnyák,

melyet a Gutkeledektől foglaltak el még 1278 előtt, Szomszédvár, valamint Szamobor vára, Jánosé volt Orbász, Hrasztovica és Oklics, valamint a boszniai Glazs, míg a legfiatalabb Radoszlónak Brumen és Lipovec jutott. Más forrásaink alapján tudható, hogy ekkortájt a Babonícok várai közé tartozott még Ozalj, Zselin és Zrin; az előbbi kettő ura István bán lehetett, míg Zrin leginkább Jánoshoz köthető.

István bán 1316 márciusának elején még bizonyosan életben volt, 1317 januárjának végén azonban már öccse, János töltötte be méltóságát I. Károly jóvoltából, így István valamikor a két időpont között halt meg. 1317-ben, amint azt láthattuk, Baboníc János bán nagy érdemeket szerzett Kőszegi ifjabb Henrik fia János közép-szlavóniai hatalmának felszámolásában, amit a király újabb erődítmények adományozásával jutalmazott: így került Monoszló, Berstyanóc, Polosnica és Megyericse vára János bán birtokába. A király nem feledkezett meg János bán közvetlen rokonságáról sem: 1322 januárjában az akkor már halott Baboníc Radoszló fiait erősítette meg minden váruk és uradalmuk birtokában, míg a néhai István egyik fiának, Jánosnak Szamobor és Zselin királyi várakat adta vámjaikkal együtt. Ez utóbbi oklevélben szerfelett feltűnő az a megjegyzés, mely szerint a két várról a megadományozott János azt állította, hogy azok a király kezére háramlottak, és adományozási jogához tartoznak, jóllehet mindkettőt, mint láthattuk, már apja, István bán is birtokolta. A különös ellentmondás feloldásaként elfogadhatónak tűnik az a feltételezés, mely szerint István bán halála után fiai egyike – vélhetően a legidősebbnek tekinthető György – elvárta volna, hogy ő kövesse apját a szlavóniai bánság élén, s amikor a király döntése mégis István fivére, János mellett szólt, István fiai fellázadtak, s alighanem Kőszegi ifjabb Henrik fia János oldalán kapcsolódtak be a Szlavónia birtokáért folytatott harcokba 1317-ben. Azt követően pedig, hogy a király seregvezérei, élükön az új bánnal, Baboníc Jánossal, felülkerekedtek, I. Károly elkobozta István bán fiaitól birtokaikat és váraikat. Ezt a megoldást alátámasztani látszik az a körülmény, hogy 1314-ben – a szamoborihoz hasonlóan – Baboníc István kezén volt Szomszédvár és az ott szedett vám, 1322 októberében azonban I. Károly a maga szomszédvári várnagyának adott utasítást, azaz a vár ekkor már bizonyosan a királyé volt. Mindebből, persze, az is következik, hogy

valamikor 1322 előtt István bán fia, János – de talán testvérei szintén – meghódoltak a királynak, s így kaphatta vissza legalább Szamobort és Zselint.

Szlavónia bánságának elnyerését követően Babonić János I. Károly hűséges bárójaként tevékenykedett még azt követően is, hogy 1322-ben a király némileg váratlanul eltávolította a tartomány éléről. A döntésnek nem sok köze lehetett ahhoz, hogy János bántól nem volt idegen saját báni hatalmának királyi kiváltságleveleken túllépő kiterjesztésének gondolata. Hatalomgyakorlásának ezen vonása világosan felsejlik a zágrábi polgárok és a káptalan között 1321-ben támadt viszály történetében. A polgárok által újonnan – és a káptalan álláspontja szerint jogtalanul – kivetett vám ügyének kivizsgálásával a király Babonić János bánt bízta meg, s egyúttal pontos utasításokat adott neki: ha indokoltan kivetett vámról van szó, akkor csatolja azt a többi királyi vámhoz, és adja át a zágrábi káptalannak, melyet kiváltságai alapján a zágrábi vásárvám megillett, ha viszont indokolatlannak találja a vám kivetését, tiltsa el a polgárokat annak beszédésétől. A bán döntése a káptalan javára szólt, ám az augusztusban sorra került báni gyűlésen a polgárok vitatták a döntést arra hivatkozva, hogy kiváltságleveleik szerint őket csupán a király elé lehet perbe hívni. A polgárok említett kiváltságát ugyan IV. Béla 1242. évi és két 1266. évi privilégiuma valóban tartalmazta – s közülük az egyik 1266. évit I. Károly is megerősítette már 1319-ben –, a bán és a gyűlésen részt vevő szlavóniai nemesség mégis úgy vélekedett, hogy a bánt ennek ellenére joghatóság illeti meg a polgárok felett, mivel „a Magyar Királyságban a bánság a legjelesebb méltóság”, s a polgárok sem mentesülhettek a báni joghatóság alól a királyi kiváltságlevelek ellenére sem. Az egyszerű túlkapás, melynek hiba lenne túlzott jelentőséget tulajdonítani, aligha indokolhatta, hogy I. Károly elforduljon hűséges bánjától, pedig éppen ez történt, s az is nyilvánvaló, hogy az ügy nem volt független a király zágrábi jelenlététől. A király – a Magyar Királyságba érkezését nem számítva – első alkalommal éppen 1322 októberében időzött a városban: már október 6-án kelt itt egy oklevele, s október 16-áig bizonyosan Zágrábban volt. Királya mellett tartózkodott a bán: október 6-án maga is oklevelet adott ki Zágrábban, s ez az oklevél János báni méltóságára az utolsó ismert adat, 1323 februárjának elején már más állt a tartomány élén. Nem tudjuk, hogy Károly pontosan

meddig tartózkodott Zágrábban, október 16-ánál sokkal később azonban nem távozhatott – november 8-án már Temesvárott adott ki egy parancslevelet –, így János bán elmozdítására vonatkozó elhatározása megalapozásában minden bizonnyal kulcsszerep juthatott a Zágrábban töltött időnek.

Az ilyen esetekben kézenfekvő megoldás lehet arra gondolni, hogy a „vételettársak áskálódása”, a „hamis vádak koholása”, a „gyűlöletes féltékenységből” fakadó „rágalmazás” állhat a háttérben, ami része volt annak az eszköztárnak, amelynek segítségével az előkelők egymás rovására próbálták saját befolyásukat növelni a királyi udvarban. Esetünkben azonban ennél jobb magyarázatot is találhatunk.

Babonić Jánosnak születtek ugyan fiai, akiknek lelki üdvéről élete végén sem feledkezett el megemlékezni, ők azonban még 1321 előtt meghalhattak, ellenkező esetben ugyanis nehéz lenne magyarázatot adni arra, hogy miért fogadott a fiává ebben az évben egy bizonyos Jánost, akit a maga unokaöccsének nevez, világos tehát, hogy Babonić János fivérének, Istvánnak a János nevű fiáról van szó. A lépés, mely az unokaöccsnek juttatta volna János bán vagyonát annak halála után, családi szempontból észszerű lehetett ugyan, ám súlyosan sértette a király érdekeit: a szokásjog szerint ugyanis az örökös nélküli személy csak az uralkodó engedélyével rendelkezhetett birtokairól, mivel azok különben a királyt illették meg. Babonić János esetében pedig jelentős vagyon és – annak részeként – hatalmi szempontból sem közömbös várak sorsáról volt szó, érthető lenne tehát, ha Károly zokon vette, hogy bánja az ő tudta és beleegyezése nélkül kísérelte meg elrendezni a kérdést. Az ügy olyan konfliktust tár elénk a király és bánja között, mely elég komoly volt ahhoz, hogy I. Károly kíváncsún tartsa Babonić János eltávolítását Szlavónia éléről, de mégsem olyan súlyosat, hogy végleg megrontsa kettesük kapcsolatát. Zágrábban időzván a király könnyen tudomást szerezhetett János bán egy évvel korábbi lépéséről: az pedig, hogy pontosan mi módon, a lényegét illetően voltaképpen közömbös. János a korábban neki adományozott szlavóniai várait szintén elveszítette, ezekért cserébe I. Károly – igaz, csak néhány év múltán – a királynéi tárnokmesterség méltóságával, valamint a Zemplén megyei Patak várával kárpótolta, s ez utóbbit egészen 1334 nyarán bekövetkezett haláláig megtarthatta.

János bátyjának, Istvánnak a fiai továbbra is Szlavóniában éltek, a politika porondján azonban jó ideig szinte láthatatlanok voltak. 1327 őszének elején aztán Ákos Mikcs szlavóniai bán a gonosztevők megfékezésére kapott királyi felhatalmazásra hivatkozva Baboníc István fiai – György, János, Dénes és Pál – ellen vonult, és belekezdett Sztenicsnyák várak ostromába, végül azonban – a zágrábi püspök és a szlavóniai nemesség képviselőinek kérésére és közvetítésével – egyezsége lépett velük. A bán arra tett ígéretet, hogy Sztenicsnyákért cserébe nekik adja Monoszló várát, mentesíti István fiait korábbi bűneik következményei alól, meghagyja nekik Lipovec várát és további birtokaikat, az egyházaktól és a nemesektől jogtalanul elfoglalt birtokokról azonban le kell mondaniuk, miként azokról a javakról is, amelyeket a király már visszaszerzett tőlük. Mindennek megtartására Mikcs esküvel kötelezte magát, s egyúttal azt szintén megígérte, hogy az egyezség megerősítését kieszközli a királytól, ami egyébként a következő év tavaszán meg is történt. A megállapodásnak az ostromlottak számára feltűnően kedvező feltételei, valamint a zágrábi püspök és a szlavóniai nemesség – köztük Mikcs vicebánja és több várnagya – Babonícok melletti kiállása alapján indokoltnak látszó kételyek merülhetnek fel azt illetően, hogy valóban a Babonícok lázadásának megfékezésével van-e dolgunk, amint azt feltételezni szokás a történetírásban. Meglehet, Mikcs túlbuzgósága, netán valamiféle hatalmi túlkapása provokálta ki a fegyveres összecsapást. Az sem lehetetlen ugyanakkor, hogy valójában I. Károly döntése mozgatta a szálakat: ez esetben a király igyekezett még szűkebb korlátok közé szorítani a Babonícok szlavóniai hatalmának maradványát, mégpedig anélkül, hogy azok lázadásukkal okot adtak volna az uralkodó támadására. Ez utóbbi, némileg valószínűbbnek ítélt esetben valójában maga I. Károly provokálta ki, hogy 1336 elején István bán fiai, György, Dénes és Pál – a negyedik fivér, János ekkor már nem élt – a Kőszegi család több tagjának példáját követve maguk is Habsburg Albert és Ottó hercegek szolgálatába szegődjenek. A döntés végzetesnek bizonyult, ugyanis az I. Károly és a Habsburg hercegek között már 1336-ban kitört, majd egy rövid fegyverszünetet követően 1337-ben folytatódott háború során a Stájerországot és Karintiát pusztító Ákos Mikcs szlavóniai bán ostrom alá vette az István bán egyik fia, Pál által védelt Lipovec

várát, melyet elfoglalnia nem sikerült, így végül tekintélyes summa felajánlásával bírta rá Pált a vár feladására. György 1336 után már nem tűnik fel forrásainkban, a jóval hosszabb életű Dénes és Pál pedig javarészt Krajnában vészelték át a vereséget követő nehéz időket, mígnem I. Lajos idején visszatérhettek Szlavóniába, ahol a király 1361-ben Krupa várát adományozta nekik. Mindketten utódok nélkül haltak meg: Dénes valamikor 1370 nyara után, Pál pedig 1381 őszén.

III. KISKIRÁLYOK, TARTOMÁNYURAK, OLIGARCHÁK

Az előzőekben áttekintettük a 13–14. század fordulója körüli évtizedekben a királyi hatalommal szemben állók legjelentősebb képviselőinek történetét a kezdetektől bukásukig, az alábbiakban, elszakadva immár az események rendjének követésétől, a valamennyiükre jellemző közös vonásokat vesszük szemügyre, nem feledkezvén meg eközben a sajátosan egyedi jellegzetességekről sem.

Csák Mátét és társait – s az árnyékukban hasonló hatalom felépítésével megpróbálkozó néhány más személyt, akikről ugyancsak ejtünk majd szót e fejezetben a későbbiek során – gyakran „kiskirály”-ként emlegette a magyar történetírás a 19–20. század fordulóján, a szó azonban mára jószerével kikopott a tudományos irodalomból, s a „tartományúr” vagy „oligarcha” kifejezés lépett a helyébe.

Annak meghatározása azonban, hogy a 13–14. század nagy hatalmú előkelői közül voltaképpen kik tartoznak a „tartományurak” vagy „oligarchák” közé, már nehézségekbe ütközik, főként azért, mert az említett fogalmak valójában jól elkülöníthetők egymástól tartalmi jellemzőik alapján, korántsem állítható tehát, hogy azonos jelentésű vagy legalábbis egymáshoz igen közel álló jelentéssel rendelkező fogalmakról, szinonimákról lenne szó.

A tartomány intézménye nem a 13–14. század fordulóján jelent meg a középkori Magyar Királyságban. A 13. század elejétől fogva létezett olyan intézményesült hatalom, mely országrésznyi területen a királyi akarat egyetlen képviselőjének számított: ez volt a lényege az erdélyi vajdaságnak és a szlavóniai bánságnak. Erdély és Szlavónia ebben az értelemben joggal tekinthető tartománynak, miként az élükön álló és kiterjedt hivatali jogkörrel rendelkező vajda és bán is a tartomány urának, azaz tartományúrnak.

30. Csák Máté elképzelt portréja, Jakobey Károly festménye, 1861

A két tartomány igazgatásának 13. századi fejlődése más-más kiindulópontból haladt azonos irányba. A 11–12. században Erdélyben megszervezték az akkor még a nyugatabbra fekvő országrészekben létrejöttékhez mindenben hasonló megyéket, s ezek egyikének, az eredetileg a Dél-Erdély egészét magában foglaló Fehér megyének az ispánját nevezték a helyi szlávok a maguk nyelvén vajdának. A többi korai kialakulású erdélyi megye (Kolozs, Doboka, Szolnok s talán Torda) ispánjai a 11–12. század folyamán a vajdának is mondott gyulafehérvári ispántól függetlenül, közvetlenül kapcsolódtak a királyi hatalomhoz, s ennek jeleként – igaz, meglehetősen ritkán – szerepelnek a 12–13. század fordulóján kiadott királyi oklevelek

méltóságsoraiban, melyek a főbb egyházi és világi méltóságoknak az oklevél kiállítására időpontjában hivatalban lévő viselőit sorolják fel. Utóbb azonban, a 13. század második évtizedétől az észak-erdélyi megyék ispánjai eltűnnek a méltóságsorokból, s a jelenséget a későbbi helyzet ismeretében a magyar történetírás úgy értelmezi – minden bizonnyal helyesen –, hogy ezen megyék ispánjai ekkorra kerültek a vajda joghatósága alá, aminek következtében kinevezésüket nem közvetlenül az uralkodótól kapták már, hanem a királyi hatalom erdélyi képviselőjétől, a vajdától. Ez a fejlemény politikai-igazgatási tartalommal töltötte meg az addig földrajzi és egyházigazgatási fogalomként használatos Erdély nevet. Jellemző e tekintetben, hogy míg a terület főpapját régtől fogva „erdélyi püspök”-nek nevezték, a vajda méltóságnév mellé csak viselője joghatóságának Észak-Erdélyre történő kiterjesztését követően társult az „erdélyi” jelző. Az új méltóságnévre az első ismert adatok az Erdélyt 1226 és 1235 között királyi herceggként kormányzó trónörökös Béla herceg – a későbbi IV. Béla király – okleveleiben fordulnak elő, s az „erdélyi vajda” tisztségnév használata Béla trónra léptét követően vált általánossá. A vajda joghatósága azzal vált végül teljessé az erdélyi megyék felett, hogy az 1260-as évek elején az Erdély északi sávjára szintén kiterjedő Szolnok megye ispánságát egyesítették a vajdai méltósággal, s ettől kezdve a mindenkori erdélyi vajda egyúttal a szolnoki ispán tisztt is ellátta egészen 1426-ig.

Szlavónia területe kezdetben a dél-dunántúli megyékhez – Zalaához és Somogyhoz – tartozott, s csak utóbb szervezték meg a helyi megyéket, Köröst és Zágrábot. A szlavóniai bánság előtörténete mindazonáltal az önálló Horvátországba nyúlik vissza, ahol az északi hegyvidék kormányzóját nevezték bánnak. Azt követően, hogy Horvátország magyar fennhatóság alá került a 11–12. század fordulójára, a bánt a magyar királyok nevezték ki, s hatáskörét kiterjesztették előbb egész Horvátországra, majd, a 12. század második felében, már Szlavóniára is; ezzel párhuzamosan a dél-dunántúli megyék déli határát a Dráva folyó vonalában szabták meg. Miként Erdélyben a vajda, Szlavóniában a bán nevezte ki a helyi megyék ispánjait, s tartományuk királyi várai élére szintén ők állítottak várnagyokat, a bíráskodás terén pedig a vajda, illetve a bán látta el azokat a feladatokat, amelyek a királyság többi részén a nádor jogköréhez tartoztak.

31. Szlavón báni dénár 1290–1300,

Ha a vajda vagy a bán király iránti hűsége megingott, nem a tartomány felszámolása, hanem a hűtlen báró eltávolítása – ha a királyi hatalom számára rosszabb idők jártak: annak kísérlete – volt az uralkodó válasza; így kellett megválnia Borsa Rolandnak az erdélyi vajdaságtól 1294-ben. Az ország egy részét tartományok révén kormányzó rendszer olyannyira működőképes volt, hogy I. Károly annak kiterjesztését határozta el olyan területeken is, ahol annak nem volt hagyománya, amint azt a későbbiekben részletesen szemügyre vesszük majd.

A tartományúr vajdát és bánt a király állította a tartomány élére, az uralkodó képviselőéből származott ott gyakorolt hatalmuk, s azt addig tarthatták meg, amíg odaadó hívei voltak uruknak, akit hol fegyverrel, hol tanáccsal szolgáltak, ahogy azt a hűséges báróktól elvárták. Mindezek az elemek azonban Csák Máté társai némelyikének hatalmát is jellemzik, Aba Amadé törté-

netében például félreérthetetlenül jelen vannak. Uralkodása elején, 1290-ben, III. András minden birtokában megerősítette Amadét, s 1300 nyarán, amint az alábbiakban látni fogjuk majd, még tovább is ment. Amadé nem bizonyult érdemtelennek a bizalomra: haláláig hű támasza volt mind III. András, mind I. Károly trónjának, soha nem fordult szembe egyik uralkodóval sem. Fiai ellenben fellázadtak, s aligha ok nélkül.

A „tartományúr” és az „oligarcha” fogalmának megkülönböztetése már a kortársak számára nyilvánvaló volt, amint azt éppen a Kassán megölt Aba Amadé fiaival 1311-ben megkötött kassai szerződés meggyőző példája tanúsítja. A kikényszerített egyezésnek a király és az Amadé-fiak jövőbeni viszonyát szabályozó főbb pontjait azért érdemes újra felidézni, mert azok éles fényt vetnek a „tartományúr” és az „oligarcha” közötti különbségre. A szerződés rendelkezései szerint Amadé fiai átadják a királynak Újvár és Zemplén megyéket; a jogtalanul elfoglalt királyi birtokokat visszbocsátják az uralkodónak; az önkényesen kivetett vámokat megszüntetik és újakat nem állítanak, miként várakat sem építenek királyi engedély nélkül; a nemességet nem kényszerítik saját bíróságuk elé, ellenben hagyják a király bíráit ítélni; a hatalmuk alatt álló megyékben a nemesség szabadon szolgálhat a királynak vagy bárki másnak, maguk pedig hűségesek lesznek az uralkodóhoz. (Az Árpád-kori Újvár megye a későbbi Abaúj, Heves és Sáros megyékre terjedt ki, ekkor azonban már többnyire csupán Abaújt értették e megnevezés alatt.) Különös figyelmünkre érdemes a nemesség szolgálatára vonatkozó pont, mely az Amadé-fiak „hatalma alatt álló megyék”-ben élő nemesekről tesz említést, ami nem értelmezhető másként, mint hogy a király továbbra is meghatározott területen hatalmat gyakorló urakként – tartományurakként – számol Amadé fiaival, miközben az összes többi rendelkezés tételesen felsorolja a tartományúrral szembeállított oligarcha ismérveit, eltiltván az efféle magatartástól az Amadé-fiakat. Ezek – mellőzve ismételt felsorolásukat – röviden úgy összegezhetők: oligarcha az a tartományúr, aki az uralkodói hatalmat kizárja a tartományából és a királyi méltóságot megillető jogköröket önkényesen gyakorolja az uralkodó helyett. Olyan ismérvek ezek, amelyek nap mint nap megtapasztalhatók voltak bármiféle elméleti megfontolások boncolgatása nélkül is, és világossá tették a kortársak előtt – s teszik ma is – a különbséget a tartományúr és az oligarcha között, lényege

tehát nem a király iránti hűség kérdésén keresztül ragadható meg: jellemző módon ez az elem csupán megbújik a kassai szerződés pontjai között, s még csak nem is az első helyen. Voltak ugyanis a királlyal együttműködni kész, ha úgy tetszik, hűséges oligarchák, mint Aba Amadé vagy Kán László, hiszen az utóbbi, vonakodva bár, de elismerte Károlyt urának, akivel éppúgy soha nem keveredett összetűzésbe, miként annak idején III. Andrással sem, sőt, a Tiszántúlt Szabolcstól Zarándig hatalmukban tartó Borsák szintén hosszú éveken át szolgálták híven a királyt.

Az ország déli részén, a Temesvártól Pozsegáig terjedő területen 1311-ben bekövetkezett haláláig a hatalmat birtokló Csák nembéli Ugrin ellenben tartományúrnak tekinthető, jóllehet ismert olyan vélemény is, mely az oligarchák között veszi számításba. A királyt támogató tartományúr és a hűséges oligarcha közötti különbség lényege azonban éppen akkor tűnik szembe a leginkább, ha összehasonlítjuk I. Károly azon 1301 és 1311 közötti intézkedéseit, amelyek Csák Ugrin, illetve a Borsák tartományát érintették. Az Ugrin tartományához tartozó megyékben Károly bíraskodott, birtokot és vámot éppúgy adományozott, mint igazságszolgáltatási vagy adómentességi kiváltságokat, s az örökös nélkül meghaltak birtokai az ő kezére háramlottak. A Borsa-tartományban szintén tett adományokat a király, csak hogy azok kivétel nélkül a tartományt birtokló Borsa fivérek egyikének, Bekének, illetve a Borsákat szolgáló nemeseknek a javait gyarapították, vizsgálati parancsai kizárólag a Borsák kárára elkövetett jogsértések felderítését célozták, ha viszont arra szólította fel a váradi püspököt, hogy egy pert tegyen át a királyi ítélőszék elé, a főpap nem hajtotta végre az utasítást, nyilvánvalóan azért, mert az ügyben – amint az más forrásból egyértelműen kiderül – maguk a Borsák is érintettek voltak, s velük a püspök sem tartotta tanácsosnak ujjat húzni. Egyértelmű tehát, hogy míg Csák Ugrin területén Károly zavartalanul és teljes körben gyakorolta a magyar királyokat régtől fogva megillető jogokat, a Borsák – akik pedig az idő szerint maguk is Károly rendíthetetlen hívei közé számítottak, s a fivérek egyike, a többnyire Kopasz néven emlegetett Jakab éppenséggel Károly nádora volt – csak akkor és annyiban engedtek teret a királynak tartományuk ügyeiben, amikor és amennyiben az saját érdekeiket szolgálta.

A tartományúr és az oligarcha közötti különbség egy más szempontból válik érzékelhetővé a tartományúr vagy az oligarcha halálát követően, amikor tudniillik felmerül az öröklés kérdése. A tartományúr Csák Ugrinnak volt ugyan fia, aki örökölhette volna hatalmát, Ugrin halála után a tartomány megyéinek élén mégis a király által kinevezett ispánok tűnnek fel. Az oligarchák utódai ellenben magától értetődőnek tekintették, hogy megöröklik apjuk vagy idősebb fivérük hatalmát – erre jó néhány példát láthattunk a korábbiakban –, amihez kiegészítésképpen annyit érdemes hozzáfűzni, hogy az oligarcha Kőszegi Gergely fia András egyik oklevelében kifejezetten meg is említi, hogy nagyapja, Iván és bátyja, Miklós kormányszata – azaz tartománya – „jog szerint” szállott rá. A királyi hatalom kizárása a tartományból és az azzal szorosan összefüggő, voltaképpen abból szükségképpen fakadó öröklési igény ad magyarázatot arra a mindeddig nem sok figyelemre méltatott tényre, hogy esetenként miért nem maguk az oligarchák, hanem fiaik kerültek szembe Károllyal, és miért éppen apjuk halála után közvetlenül.

Annak igazolásához, hogy a királyt megillető jogkörök önkényes gyakorlása sokkal indokoltabban sorolható a valóban oligarchikusnak tekinthető hatalmak jellemzői közé, mint az uralkodóval való fegyveres szembenállás, aligha találhatunk meggyőzőbb példát az egymást váltó magyar királyokkal mindig békés együttműködést kialakító Aba Amadénál. A kassai szerződés önmagában is bőséges tárháza a jelenség példáinak. A királyt illető birtokok, adók és vámok bitorlása értelemszerűen sértette az uralkodói jogok érvényesülését. A várépítés és a vám létesítésének engedélyezése uralkodói felségjog volt, s a király számított az ország legfőbb bírójának, így a várak és a vámok önkényes felépítése és felállítása, valamint a bíró joghatósággal is felruházott királyi tisztségviselők akadályozása tevékenységükben szintén az uralkodói jogok csorbításának számított. A vásárok, valamint az odatar-tók és onnan visszatérők biztonságát ugyancsak a király szavatolta, ennek semmibevétele tehát – amit a kassaiak szintén felrőttak Amadénak és fiainak a szerződés szövege szerint –, az uralkodó békéjének megsértése és közönséges latorság volt. Mindezek a jelenségek nyilvánvalóan jelen voltak Amadé tartományának mindennapjaiban, ellenkező esetben a szerződés nem tiltotta volna el fiait ezek folytatásától. A valóságos helyzettel a tartomány lakói nagyon is tisztában voltak, ezért találkozunk olyan esetekkel forrásainkban,

amikor például nemesek saját familiárisuknak adományoznak egy birtokot, de döntésüket nem a királlyal, hanem Aba Amadéval akarják megerősíttetni, máskor pedig a birtokai egyikét eladó nemes kész volt mindenkivel szemben garantálni azt, hogy a vásárló békében birtokolhatja majd újonnan szerzett birtokát, egyedül Amadét kivéve. Olyan eset szintén ismert az Amadé-tartomány történetéből, amikor az örökös nélkül meghalt nemes gazdátlanná vált birtokát Amadé és fiai maguknak foglalták le, jöllehet az ilyen birtok régtől fogva a királyt illette volna meg. A jelenség korántsem számított egyedinek: már IV. László egyik 1278-ban kiállított oklevele kendőzetlenül utal arra, hogy az örökös nélkül meghalt nemesek birtokait, amelyeknek az ország bevett szokása szerint királyi kézre kellett volna háramlaniuk, a bárók kényük-kedvük szerint osztották szét egymás között kiskorúsága idején. Az Abák esetében egy évtizedekkel későbbi oklevél úgy összegzi a gyakorlatot, hogy a tartomány urai önkényesen rendelkeztek a nemesi birtokok felett, jöllehet erre nem volt felhatalmazásuk a királytól. Ez utóbbi adat Amadé fiával, Lászlóval kapcsolatban fogalmazza meg a vádat, de nehezen hihető, hogy maga Amadé ne tett volna ugyanígy, ha érdekei azt kívánták meg.

Az „oligarcha” fentiek szerint meghatározott fogalmának csupán az előző fejezetben megismert előkelők felelnek meg maradéktalanul, így e szót a továbbiakban kizárólag velük kapcsolatban használjuk majd, míg azokat a területeket, amelyekre kiterjedt hatalmuk – szintén az elmondottaknak megfelelően – „oligarchikus magántartományok”-nak nevezzük majd.

A folyamat, mely a 13. század utolsó harmadára elvezetett az oligarchikus magántartományok kialakulásáig, az 1200-as évek elején indult meg. A 11–12. században – amennyire szórványosan fennmaradt adataink alapján megítélhető – az előkelők viszonylag szerény magánvagyonnal rendelkeztek, hatalmuk és gazdagságuk java a királytól ideig-óráig elnyert tisztségeken és az azokkal járó jövedelmeken alapult. Imre király, de főként öccse, II. András bőkezű adományainak következtében azonban a korábbiakhoz képest óriási magánvagyonok halmozódtak fel azok kezén, akik élvezték az uralkodó kegyét. A birtokviszonyokra jellemző arányoknak a királyi birtokok kárára és a nagybirtokos előkelők javára történő megváltozása feltartóztathatatlanul haladt előre az egész 13. század folyamán: jellemző e tekintetben, hogy az oligarchák között egyenlő arányban képviseltetik magukat a „mértékte-

len”-nek tartott adományai miatt gyakran hibáztatott II. András birtokokkal elhalmozott báróinak közvetlen leszármazottai (Kán László, Babonícok), az adományokkal a tatárjárást követően ugyancsak nem takarékoskodó IV. Béla egykori báróinak utódai (Kőszegiek, Csák Máté), valamint a IV. László esetenként káoszba forduló uralkodása idején felemelkedettek (Aba Amadé, Borsák). Ráadásul a század második felében mind határozottabban körvonalazódott a nagybirtokosok azon új törekvése, hogy birtokaikat földrajzilag is koncentrálják, ami a korábbi idők szórt birtokszerkezetéhez képest – amelynek az volt a jellemző vonása, hogy ugyanazon birtokosnak az ország egymástól akár jelentős távolságra eső részeiben voltak kisebb-nagyobb birtokai – a nagy kiterjedésű, egymással szomszédos vagy legalább egymáshoz közel fekvő birtoktestekből álló uradalmak kialakulásához vezető elmozdulás irányába hatott. Valamennyi oligarcha uralmi területének magját magánbirtokai alkották: Aba Amadé (valamint felmenői) Abaújban és Sárosban régtől fogva a legnagyobb birtokosok voltak, s ugyanez mondható el a Kőszegiek és Vas megye kapcsolatáról, miként a Kánok sem a vajdai méltóságot 1294-ben elnyert László idején szerezték első erdélyi birtokaikat, de a Borsák jóval szerényebb birtokállománya is későbbi tartományuk szívében, Biharban sűrűsödött. Csák Máté esete annyiban különbözik a többiekétől, hogy az ő tartományának magja nem a nemzetség ősi birtokait magában foglaló Fejér megyében fejlődött ki, hanem a Nyitra megyei Tapolcsány volt a kiindulópontja, melyet viszont már nagybátyja, Máté fia Máté birtokolt az 1280-as évek elején, s tőle örökölhette az oligarcha Máté. A családi birtokokat egészítették ki idővel a királyi adományok, valamint a birtokszerzés további – törvényes és törvénytelen – változatai.

A nagybirtok jellegét alapvetően megváltoztatta a 13. században modernnek számító kővárak felépítése. A legkorábbiak közülük már a tatárjárás előtt felépültek, ámbar nem túlságosan nagy számban: az abaúji Füžért II. András vásárolta meg korábbi birtokosától, de bizonyosan állt már uralkodása idején Borostyánkő és Lánzsér is Vas és Sopron megyében, az első zólyomi és szepesi várat minden bizonnyal ugyancsak II. András építtette, s a sor kiegészíthető még a nógrádi Fülelkel, a vasi Lékával, a sárosi Kapival, míg Németújvár kezdetei alighanem egyenesen III. Béla koráig nyúlnak vissza, s a felsorolás közel sem teljes.

32. Lánzsér romjai

Az a széles körben elterjedt vélekedés tehát, hogy a kővárak építése csak az országot 1241–1242-ben ért megsemmisítő erejű mongol támadás, a tatárjárás után kezdődött volna meg, bátran minősíthető tévedésnek, amin az sem változtat, hogy a tatárjárás katonai tapasztalatainak levonása kétségtelenül újabb lendületet adott a már korábban elindult folyamatnak. E tapasztalatok egyébiránt, minden jel szerint, tévedésen alapultak. A mongolok ugyanis képesek voltak komoly erődítések bevételeire – terjeszkedésük története számos példával szolgálhat erre –, magyarországi hadjáratuk mégis azt a benyomást kelthette a kortársakban, s így mindenekelőtt IV. Bélában és királyi tanácsa tagjaiban, hogy a megerősített helyeknek volt esélyük a sikeres ellenállásra, hiszen például Esztergom és Székesfehérvár külvárosait a mongolok elpusztították, de a hegyen magasodó esztergomi vagy a mocsarakkal övezett székesfehérvári várak kőfalai kiállták az ostromot, miként az erődítményként ugyancsak használható nagyobb monostorok – Pannonhalma, Tihany vagy

Zalavár – szintén. Más kérdés, hogy mi lett volna a helyzet, ha a mongolok módszeres és a rendelkezésükre álló haditechnika minden eszközét bevető ostrom alá vették volna ezeket az ellenálló erődítéseket, de erre nem került sor, így a kérdés soha nem lesz megválaszolható. Érthető tehát, hogy a mongolok meglepetésszerű elvonulását követően a királyi hatalom kifejezetten támogatta a kővárak építését. „Miután országunkat egykor [...] a tatárok kegyetlensége elnéptelenítette – olvashatjuk IV. Béla egyik oklevelében –, [...] elrendeltük, hogy a koronánk alá tartozó egész területen, arra alkalmas helyeken, erődítmények létesüljenek, várak épüljenek, ahol a nép meghúzhatja magát, ha veszedelem fenyeget.” A várak építése terén a királyi hatalom mutatott példát, számos régi várispánság központját építették át ez idő tájt, de új várakat is emeltetett a király a maga birtokain. Követte ebben felesége, Mária királyné, aki személyes vagyona felhasználásával építtette fel Visegrád új várát, hogy egy újabb mongol támadás esetén legyen hová menekülniük a hagyományosan a királyné különleges védelmét élvező özvegyeknek és árváknak.

A királyi párhoz hasonlóan az ország főpapjai szintén kővárak emelésére áldozták jövedelmük egy részét: a veszprémi püspök által Zala megyében építtetett Tátika várát már 1248-ban említi egy forrásunk, s 1252-re bizonyosan elkészült a zágrábi püspök medvevári erőssége a Zágráb felett magasodó hegyen, s tudunk jó néhány más, szintén főpap által és ugyancsak ekkortájt építtetett várról. Pontos adataink a várépítési láz eredményeiről, természetesen, nincsenek, ám az 1300 előtt írott forrásban említett várak száma jócskán meghaladja a százötvenet, s ha ehhez hozzávesszük azokat is, melyek 1301 után szerepelnek először oklevélben, de megalapozottan feltételezhető, hogy még a 13. század folyamán épültek, a szám erősen megközelíti a háromszázat, akár meg is haladhatja, mégpedig annál is inkább, mert azokban a megyékben, ahol módszeres régészeti várkutatók folyt, általánosan mutatkozik az a tapasztalat, hogy az írott forrásokban megjelenő várak mellett számolhatunk, mégpedig igen jelentős mennyiségben, olyan erősségekkel is a 13. században, melyek egykori léte ma már csak a régészet eszköztárával bizonyítható, mert írott forrásainkban nem hagytak nyomot.

A várak építéséhez a legnagyobb ösztönzést az adta, hogy 1242 után még jó ideig reális veszélynek tűnt egy újabb mongol támadás lehetősége, ám

nagy tévedés lenne azt hinni, hogy az építkezések nyomán valamiféle, központi tervek alapján megszülető, 13. századi „végvárrendszer” jött volna létre. Valójában minden birtokos – közējük értve a királyt és a főpapokat is – a maga birtokán s a legalkalmasabbnak látszó helyen építkezett. Különösen igaz ez az újonnan emelt várak többségét építtető világi földesurak esetében. A várak építése ugyan királyi engedélyhez volt kötve, ám az ellenőrzés csakhamar kicsúszott a központi hatalom kezéből. A várbirtokosok ugyanis felismerték, hogy a vár nemcsak támadás esetén ígéri a védelem reményét tulajdonosának, de hatalmat is biztosít neki a környék felett. A vár hatalmat jelentett, s ily módon a 13. század második felében a magánbirtokosok várépítési kedvét sokkal inkább a – szintén várat építő – szomszéd birtokostól való félelem ösztönözte, semmint az ország védelmi képességét megerősíteni kívánó szándék. Valóságos várépítési verseny alakult tehát ki, amelyben kockázatosnak számított lemaradni, különösen, ha a szomszéd építkezett. Előfordult, hogy egy birtokos, ha más lehetőség nem kínálkozott, a családja által a korábbiakban alapított monostorból kergette el a szerzeteseket, az épületet lebontatta s „a monostorról leszedett köveket, valamint az épen talált faragott köveket elvitte, s ezekből [...] tornyot építtetett magának”. Az ehhez hasonló esetek nem mehettek ritkaságszámba, különben aligha tartotta volna szükségesnek az 1290. évi törvény előírni, hogy „az egyházak fölő, avagy más helyeken [...] épített tornyokat vagy várakat teljességgel le kell rombolni” (Szilágyi Loránd ford.). A felépült várakról ugyanakkor a IV. Béla és idősebb fia, István – a későbbi V. István király – között az 1260-as években kirobbant belháború során bebizonyosodott, hogy azokban egy királyi sereg ostromával is dacolni lehet, ami biztosította, hogy az 1270-es évektől kezdődően se fulladjon ki a várépítkezések lendülete.

A közvetlenül a tatárjárás után emelt várak többsége szerény építmény volt, rendszerint egy masszív torony alkotta a magját, mely körül inkább kisebb, mint nagyobb teret övezett a várfal. Nem voltak e várak fényűzőek, s nem esett bennük valami kényelmes lakás, de nem is erre a célra készültek. Alapvető rendeltetésük az volt, hogy védelmet biztosítsanak birtokosuknak és háznépének, ha éppen úgy adódik. Csak a következő nemzedékben, a 13–14. század fordulója táján épülnek ki a várak a maguk összetettebb formájában. Amikor 1301-ben Aba nembeli János három fia felosztotta egymás

között Bene várát Heves megyében, az osztozkodásról kiállított oklevélből arról értesülhetünk, hogy a – régészeti ásatások által 45–50 × 45 méteres belterületűnek talált – várban már több, különböző rendeltetésű épület állott – palota, ház, kisebb épületek, kápolna –, a védelemről pedig három fatorony és a várkapu gondoskodott a szintén feltárt 12 méter széles és meglehetősen mély várárok mellett.

A vár ebben az időszakban még annak a birtoknak volt tartozéka, melyen felépült, s ez magyarázza meg, hogy a király (sáros)pataki uradalmának vára, melyet forrásaink ennek megfelelően „pataki vár” vagy „Patak vára” néven emlegetnek, a mai Sátoraljaújhely mellett épült fel, melynek területe szintén a pataki uradalomhoz tartozott.

A dinamikusan növekedő uradalmak és a felépült várak megkívánták, hogy a birtokosnak legyenek olyan megbízható emberei, akikre egy-egy

33. *Ami napjainkra Benevárból megmaradt*

birtok kezelését vagy vár őrzését rábízhatja. A nagy hatalmú előkelők kevésbé szerencsés rokonai és a környéken élő kisebb birtokosok készek is voltak efféle szolgálatot vállalni, s mind nagyobb számban szegődtek egy-egy nagybirtokos várúr mellé, hol önként – mert azok növekvő hatalma számukra szintén a gyarapodás lehetőségét kínálta –, hol pedig éppen az ezen hatalomtól való félelem szülte kényszerből. Őket nevezték a korban hol „familiáris”-oknak, mivel uruk tágabb értelemben vett családjához tartoztak (a kifejezés a latin *familia*, azaz ’család’ szóból ered), hol „szerviens”-eknek, az utóbbi esetben a szolgálatra helyezve a hangsúlyt (a latin *serviens* kifejezés ’szolgáló [személy]’-t jelent). A familiáris, ha úgy hozta a szükség, urával vonult hadba, békeidőben pedig annak várait és uradalmait igazgatta, eljárt helyette különféle ügyekben, ideértve azt is, hogy helyettesítette urát annak a királytól elnyert tisztségeiben. Viszonzásként a familiáris részint védelemre és pártfogásra, részint alkalmi juttatásokra számíthatott. A birtokadomány ritkább volt, még leginkább akkor került rá sor, ha az úr valamilyen okból szükségesnek ítélte familiárisának hűségét megerősíteni. Kedveltebb megoldásnak számított – magától értetődő okokból –, hogy az úr a királynál jár ki adományt familiárisa számára, aminek persze előfeltétele volt az úr és az uralkodó közötti jó viszony. A környékbeli birtokosok familiárisa tétele az előkelő nagybirtokosok elsődleges érdeke volt: a sok familiáris nem egyszerűen sok katonát jelentett, hanem egyúttal arra is módot adott, hogy a familiárisok és azok rokonai révén a familia ura befolyását messze saját birtokai határain túlra terjessze ki. A tartomány mikrotársadalmában az elitet az oligarcha vezető familiárisai alkották – a várnagyok és a különféle tisztségeket viselő személyek –, míg maga az oligarcha az uralkodó helyét foglalta el. Ennyiben – de csak ennyiben! – voltaképpen érzékletesen írja le a helyzetet a régebbi történetírás által az oligarchákra előszeretettel alkalmazott „kiskirály” kifejezés.

Annak lehetőségét, hogy a kisebb birtokosok egy-egy nagyúr szolgálatába szegődve tegyenek eleget hadkötelezettségüknek, II. András teremtette meg, amikor mentesítette őket a megyéispán katonai joghatósága alól. Ennek hátterében eredetileg a királyi haderő átszervezése állt, csakhogy az oligarchikus magánhatalmak mind erőteljesebb kiépülése és annak következményeként a királyi hatalom hanyatlása miatt a hadakozásra nem kényelmetlen vagy

veszedelmes kötelezettségként tekintő, hanem azt akár élethivatásnak tartó nemesekre jóval nagyobb vonzerőt gyakorolt egy-egy nagyúr szolgálata, mint a velük szemben 1272 után többnyire erőtlennek bizonyuló királyé. A bizonyosan valamely báróval együtt harcoló magánfamiliárisra utaló adataink sorozata az 1260-as évek végén kezdődik – s a legkorábbi események, amelyekre utalnak, az 1264–1265. évi belháború, illetve az 1268. évi szerb hadjárat –, számuk azonban csak a következő évtizedekben gyarapodik szembetűnő mértékben. Jellemző módon az egyetlen olyan adat, amely minden kétséget kizárólag egy, „magánhadsereg”-nek joggal minősíthető csapat összetételéről számol be, 1291. évi eseményre vonatkozik: amikor a király Kőszegi Miklóst és fivéreit a vasi és zalai határvidék védelmére küldte, a Kőszegiek „társaikat, barátaikat és más részekről való, felfogadott embereket összegyűjtve” tettek eleget az utasításnak, ami nem sok kétséget hagy afelől, hogy ez esetben valóban a Kőszegiek magánfamiliájáról lehet szó, akik mellé „felfogadott emberek”, azaz zsoldosok társultak. Az oligarchikus magánhatalmak megszilárdulását követően az oligarchák gyakran kikényszerítették a familiárisi szolgálatot, amit ugyan már az 1298. évi törvény tilalmazott, ám, amint azt e rendelkezés gyakori ismétlései a 14. század elején kétségtelenül teszik, hasztalan. Tény mindenesetre, hogy az oligarchák szembetűnően nagy létszámú seregeire vonatkozó adataink rendre a 14. század első két évtizedéből származnak: ezek legismertebbike a Kelet-Európát 1308 táján ismertető leírásnak az a magyar vonatkozású részlete, mely szerint a magyar „főrangúak nagyon hatalmasak, mert egyesek közülük tízezer harcost is képesek tartani, mások pedig ötezret, azok pedig, akik kevesebbet tudnak tartani, kétezret tartanak” (Borzákné Nacsá Mária ford.). Hasonlóan nagy létszámokat emleget a Stájer rímes krónika szerzője, amikor azt állítja, hogy Kán László nyolcezer katonát küldött I. Károly seregébe a király 1304. évi csehországi hadjárata alkalmával, Aba Amadé és Csák Máté pedig két-, illetve háromezret. Meglehet, némileg túlzók a számok, mindazonáltal afelől nem lehet kétségünk, hogy a leghatalmasabb oligarchák valóban jelentős haderő felett rendelkeztek.

A nagybirtok, a vár és a familiárisok serege voltak a tartóoszlopai az oligarchikus magántartományoknak, amelyeken belül csak egy akarat létezhe-

tett: az uradalmakat és várakat birtokló, a familiárisok seregének parancsoló oligarchái.

A tartományok jellemzően egyetlen személy uralma alatt állottak: Aba Amadé, Kán László és Csák Máté esetében – a hatalomból való részesezésre igényt formálni képes – testvérek korai halála miatt állt elő ez a helyzet. (Kán László fivéreiről azért nem esett szó az előzőekben, mert ők még azt megelőzően eltűnnek forrásainkból, hogy László elnyerte volna Erdély kormányzatát.) Aba Amadé ugyanakkor, amint arról szó esett, élete utolsó éveiben fiai némelyikét már bevonta tartománya igazgatásába.

A Kőszegieket esete annyiban képvisel egy más modellt, amennyiben ott Miklós és Iván 1279. évi osztozása, valamint az ifjabb Henriknek a Varasd megyei javakat juttató – az előzővel szemben csupán az ismert tények alapján feltételezhető – korábbi egyezség, mint láthattuk, megvetette az alapjait annak, hogy a család hatalmát megalapozó Kőszegi Henrik fiai valamennyien egy-egy önálló tartomány kiépítésébe fogjanak, aminek során a fivérek szemmel láthatóan kölcsönösen elkerülték a másik érdekszférájához tartozónak ítélt területeket, amit nehéz lenne másnak, mint tudatos döntésnek tulajdonítani. Indokolatlan tehát a 13. század közepétől az 1320-as évek végéig ívelő időszakban egyetlen „Kőszegi-tartomány”-ról beszélni, mert valójában Iván és utódai, valamint az ifjabb Henrik és utódai igazán jelentős hatalmat képviselő tartományai minden szempontból jól megkülönböztethetők egymástól, s melléjük, harmadikként, még Miklós és utódai jóval kisebb területe rendelhető. A család ágai közötti kapcsolatok ennek ellenére korántsem szakadtak meg, időről időre ráakadunk olyan adatokra, amelyek az egyes ágakhoz tartozó személyek közötti együttműködésről tanúskodnak, némelyik pedig még ennél is többet sejtet.

Ez utóbbiak közé tartozik az az oklevél, amelyet az ifjabb Henrik adott ki 1309. június 4-én. Az okmány I. Károly második koronázásának politikai előkészítését bemutató forrásaink közé tartozik, melyben Henrik előadja, hogy – bár korábban önként elismerte már esküjével I. Károlyt uralkodójának –, most megújítja nyilatkozatát, s akkor is érvényesnek tekinti, ha személyesen nem venne részt a koronázáson. Az oklevél szempontunkból legérdekesebb jellemzője, hogy e nyilatkozatot Henrik nemcsak a maga és örökösei, valamint „az uralma alá tartozó nemesek” – azaz familiárisai és,

tágabb körben, tartománya nemessége –, hanem rokona, Gergely fia Miklós és annak alárendeltjei nevében is tette. Gergely fia Miklós ekkor már bizonyosan nagykorú volt, hiszen 1307-ben rövid ideig viselte a tárnokmesteri méltóságot, s az 1308. évi pesti országos gyűlésen Henrik oldalán személyesen részt vett. Képviselte Henrik által tehát magyarázatra szorul, hiszen hasonló nyilatkozatot tehetett volna maga is, a saját nevében. Ha nem tette – márpedig bizonyosan nem tette, hiszen ellenkező esetben a neve nem lenne belefoglalva Henrik oklevelébe –, annak legvalószínűbbnek ítéltető magyarázataként az merülhet fel, hogy Henrik egyfajta „családfő”-ként, a Héder nemzetség kőszegi ágának az idő szerinti legidősebb és legtekintélyesebb tagjaként nyilatkozott néhai bátyja, Iván idősebb unokája nevében. Ezen értelmezés helytálló volta mellett szól, hogy néhány évvel később hasonló jelenséget tapasztalunk. 1312 januárjának végén már Gergely fia Miklós volt az, aki megújította a Habsburg Frigyes osztrák és stájer herceggel korábban kötött szövetségét, belefoglalva abba fivérét, Andrást, valamint az akkor már halott ifjabb Henrik fiait, Jánost és Pétert is, azaz nyilván az történt, hogy az ifjabb Henrik halálával Gergely fia Miklós lépett elő a Héder nemzetség kőszegi ágának fejevé.

A két eset közös jellemzője az idősebb Henrik harmadik fiától, Miklóstól leszármazó ág teljes hiánya. Miklós fia, a forrásainkban 1314-ben feltűnő „Kakas” Miklós 1309-ben már minden bizonnyal felnőtt férfi volt (a Miklósnál jóval fiatalabb ifjabb Henrik fiai, János és Péter 1310-ben már nagykorúak), következetes kimaradása a két említett dokumentumból magyarázatot kívánna, csak hogy annak nem akadunk nyomára forrásainkban. Az eset arra mindenképpen felhívja a figyelmet, hogy óvatosan kell kezelnünk azon forrásainkat, amelyek általánosságban emlegetik valamely összefüggésben a „Henrik-fiak”-at, mert korántsem tekinthető bizonyosnak, hogy a Héder nemzetség kőszegi ágának minden elméletileg szóba jöhető tagjára vonatkozik az adott utalás.

Vannak persze esetek, ha nem is sok, amikor kétségtelen, hogy a Kőszegi-ek mindhárom alá részese volt valamely eseménynek. Erre láhattunk példát akkor, amikor I. Károly első ízben lépett fel fegyveres erővel az ifjabb Henrik fiával, Jánossal szemben, támadást indítva ellene Tolna megyében, s a rokonság egésze szállt szembe a királlyal. A rokoni összetartozás felrúgása

szintén előfordul a család történetében: emlékezhetünk rá, hogy első, 1317. évi lázadása alkalmával Gergely fia András kísérletet tett arra, hogy erővel elfoglalja „Kakas” Miklós lékai és rohonci várát. Az ugyanakkor nem kétséges, hogy az egyes Kőszegi-tartományok élén mindenkor egyetlen személy állt, s Iván tartományának története még azt is elárulja, hogy ott szigorú öröklési rend érvényesült, melyben az ágak szerint számontartott elsőszülöttség elve uralkodott, s ezért lépett Iván helyére – mivel idősebb fia, Gergely még az ő életében elhunyt – az idősebb unoka, Gergely fia Miklós, akit öccse, András követett, s csak ezután került sorra Iván ifjabb fia, „Farkas” János.

Még fordulatosabb kép tárul elénk, ha a Borsák történetét vesszük szemügyre, mely kivételes ebből a szempontból. A tartományt Borsa Tamás hat fia – Roland, István, Jakab (azaz Kopasz), László, Benedek (azaz Beke) és János – egymással szorosan együttműködve építette fel. Az idő múlásával, persze, a helyzet megváltozott, mert a Tamás-fiak közül István bizonyosan nem élt már 1294 májusában, Roland utoljára 1301 elején szerepel forrásainkban, és 1303. október 16-án már halottként említik, János I. Károly 1304. évi csehországi hadjáratában esett el, Lászlóval pedig 1307-ben találkozunk utoljára. A fivérek közül így csupán ketten, Kopasz és Beke érték meg a tartomány bukását, unokaöccseik azonban valamennyien: Roland fiai – István, János és László –, István fia István, valamint László fia János, akik mellé odasorolhatjuk még Kopasz fiát, Bekcset is. Ennyi családtag érdekeit és ambícióit kellett összehangolni tehát a tartomány irányítása során, s ez, mint látni fogjuk, nem mindenkor sikerült zökkenőmentesen.

A megoldás a hasonló esetekben az osztozkodás lehetett, miként tették azt a Kőszegiek, s bár a Borsák történetéből nem ismert olyan dokumentum, ami bizonyíthatná, hogy ők is éltek ezzel a lehetőséggel, igen elmosódott – s éppen ezért bizonytalanul értelmezhető – nyomok utalnak arra, hogy valami ilyesmi mégiscsak történhetett. E feltevés mellett a legnagyobb súllyal az szól, hogy a Borsák várait meglehetősen biztonsággal tudjuk egy-egy családtaghoz kötni a 14. század első másfél évtizedéből származó adatok alapján. Meglehetősen kézenfekvő azt feltételezni, hogy a bihari Adorján a Tamás ispán halála után a család fejének számító legidősebb fiú, Roland kezén lehetett eredetileg, s csak halálát követően került Kopaszhoz, akinek ily módon minden bizonnyal Sólyomkő juthatott az eredeti egyezkedéskor. Adataink

ezen a ponton mindenesetre szépen illeszkednek feltevésünkhöz, hiszen Roland 1303 előtt halt meg, Kopasz és Adorján kapcsolata pedig 1304-től dokumentálható vitathatatlan módon. A krasznai Valkó ugyanakkor Tamás fia János – ismereteink szerint utód nélküli – halála után kerülhetett Kopasz birtokába, aki aztán fiának, Bekcsnek engedte át. A Bihar megyében épített Körösszeg várában Beke tartott várnagyot 1313-ban, így bizonyosra vehető, hogy az neki jutott. A *Derguech* néven említett ismeretlen vár eredetileg Rolandé lehetett, akitől fia, István – azaz Kopasz és Beke egyik unokaöccse – örökölte meg. Borsa nembéli Tamás fia László fia, János a Borsák tartományának felszámolásához elvezető küzdelem egyetlen epizódjában kerül elő, történetesen éppen abban, mely a Szatmár megyei Gilvács várának a birtoklásáért vívott harcokkal hozható összefüggésbe. Ez a szerénynek is csak nagy elszántsággal mondható nyom bátorítja azt a feltevést, hogy Gilvács László fia János kezén lehetett (és talán már apja is birtokolta). Sebesvár az 1294 májusának végén már halott Tamás fia Istvánt, majd annak szintén István nevű fiát uralta. Ezt a hipotézist is alá lehet támasztani némiképp, hiszen Tamás fia István alága az egyetlen a családból, melynek a tartomány összeomlása körüli harcokban való részvételéről semmit sem tudunk, ami könnyedén egyeztethető azzal, hogy a Borsák várai közül viszont éppen Sebesvárról nem esik említés ezekben az években a Borsák ellenében vívott harcokkal kapcsolatosan. Az a tény, hogy István fia István a Bihar megye déli részén fekvő Széplak környéki uradalmát a váradi egyházra hagyta – mely annak utóbb valóban a birtokában volt –, arra utal, hogy ne forrásaink elégtelen voltában keressük az István háborús szerepvállalására vonatkozó adatok hiányának okát: ha ugyanis István fia István részese lett volna a Borsák lázadásainak, aligha kerülhette volna el birtokai elkobzását, s így, értelemszerűen, kegyes adományt sem lett volna miből tennie. Kénytelenek vagyunk tehát azt feltételezni, hogy István fia István megült Sebesvárrban, és távol tartotta magát a küzdelemtől, aminek, persze, annyi oka lehet, hogy még találgatni sem érdemes, melyik lehet az igazi. Maga az osztozás Tamás fiai között 1300 körül történhetett, amikor Tamás ispán fiai közül Roland, valamint János éltek még, s a várak is felépülhettek már, s nagyon valószínű, hogy utóbb, talán 1310 táján, módosították az eredeti rendet a család akkor élő tagjai.

Minden jel arra vall ugyanakkor, hogy Beke Ugocsa megyei szerzeményeit a maga kizárólagos tulajdonának tartotta, és nem osztozott rajtuk a többi Borsával: a királyi adományul elnyert Szőlösön épített várában saját várnagya ült, s a másik ugocsai várat, Nyalábot is ő védelmezte I. Károly ostromló serege ellenében 1315-ben, miközben nem tudunk olyan ugocsai ügyről, amelyben maga Kopasz nádor járt volna el. Mindez határozottan azt a benyomást kelti, hogy Ugocsát valójában egyedül Beke személye kapcsolta a Borsák tartományához, ami érthetővé teszi azt is, hogy annak várai nem hozhatók összefüggésbe a családon belüli osztzkodással. Az Ugocsa feletti ellenőrzés megszerzésével nem a Borsák tartománya növekedett tehát, hanem Beke személyes hatalma.

A Borsa-tartomány részekre tagolódása, mint történt az a Kőszegiek esetében, nem következett be, bár vannak jelei annak, hogy a családtagok idővel megosztottak a tartományhoz tartozó megyék ispánságain. A széthúzásra utaló jelek ugyanakkor meglehetősen biztonsággal köthetők Beke személyéhez. Tudunk arról, hogy 1307–1308-ban komolyabb viszály alakult ki a tartomány feje, Kopasz és öccse, Beke között, talán azért, mert Kopasz távollétében Beke a tartomány uraként viselte magát bátyja várában, Adorjában adva ki oklevelet, amit Kopasz bizonyára nem vett jó néven. A viszály részleteit forrásaink nem tárják fel, csupán annyi tudható, hogy emberhalál is esett – de nem azonosítható a megölt személy, miként halálának körülményei sem –, végül pedig a Borsák vezető familiárisai közvetítettek megegyezést a fivérek között, s így sikerült elsimítani az ügyet.

A Babonícokra megint csak sajátosan egyedi modell a jellemző e tekintetben. Az Árpád-kor folyamán a család Vodicsai ága, s azon belül is kiváltképpen Vodicsai István fia, Radoszló volt a legaktívabb politikai szereplő, akit a többiek támogattak, mint tették azt a Baboníc ág képviselői részint a Kőszegiekkel, részint a Gutkelekkel kötött egyezmények esetében. Annak ugyanakkor maradt nyoma, hogy a Vodicsai ágon belül István és fivére, Radoszló között az 1290-es évek első felében valamiféle viszályra került sor, melyet végül a zágrábi káptalan előtt megkötött egyezményük csillapított le. A fivérek arra adtak kölcsönös biztosítékot egymásnak, hogy nem fognak fegyvert egymás ellen még akkor sem, ha különböző politikai irányvonalat követnének. Utóbb aztán, amikor a Baboníc ág vette át a vezető szerepet,

a fivérek többször megismételt osztozkodásai biztosították a családon belüli béke fenntartását.

Annak közvetlen mintáit, amelyeket követve az oligarchák megszervezték tartományuk igazgatását, a Magyar Királyság két, az uralkodói hatalom által létrehozott tartományának, Erdélynek és Szlavóniának az előzőekben felvázolt kormányzati sajátosságaiban fedezhetjük fel. Ennek megfelelően az oligarchikus magánhatalmon alapuló tartományok létrejötte csupán annyiban érintette a megyeszervezet nagy múltú intézményét, amennyiben a tartomány ura familiárisai közül állított a hatalma alá tartozó megye élére – gyakran „ispán”-nak címzett – alispánt, aki az esetek jelentős részében igazolhatóan (a többiben pedig feltételezhetően) az oligarcha valamelyik várának várnagya is volt egyúttal. A jelenség Aba Amadé tartományában éppúgy kimutatható, mint Csák Máté, a Borsák vagy éppen Kán László territóriumában. Maga az ispáni hatalom, a dolog természetéből adódóan, az oligarchát illette, aki azonban szembetűnően ritkán használta megyésispáni címeit, s ha mégis, akkor közülük csupán időnként tűnik fel egyik-másik a nevében kiadott oklevelekben, ám minden felismerhető rendszer nélkül.

Az Aba Amadé fiaira rákényszerített kassai szerződés, mint láthattuk, előírta, hogy az oligarcha fiai a továbbiakban nem kényszeríthetik a környékbeli nemeseket saját bíróságuk elé. Az, hogy a tartomány nemesei valóban csak kényszer hatására keresték-e sérelmeik orvoslását Amadé bírósága előtt, vagy úgy ítélték meg, hogy célszerű a hatalom valódi birtokosához fordulniuk ügyeikben, hitelt érdemlően aligha ítélték meg, tény azonban, hogy Amadé valóban fenntartott az 1290-es évek közepétől kezdve egy rendszeresen működő bíróságot tartománya egyik jelentősebb településén, Vizsolyban, ahol az időnként „udvarbíró”, máskor „albíró” címet viselő bírói helyettesei ítéleztek. Amadé udvarbíráinak egyike, János már 1299-ben feltűnik, s nem dönthető el, hogy a pusztá névazonosság elegendő alapot szolgáltat-e ahhoz, hogy személyét azonosítsuk Amadé 1295 táján szereplő gönci várnagyával, az viszont bizonyos, hogy több éven át látta el albírói feladatát. Ez utóbbi elmondható utódáról, Pálról is, aki bizonyíthatóan 1305 és 1310 között tevékenykedett, és nem lenne meglepő, ha valójában Amadé haláláig viselte volna tisztségét. A vizsolyi bíróság mellett Amadé fenntartott egy másikat is, mégpedig Göncön, melyet „saját ítélőszéké”-nek nevez egy

oklevelében: itt tehát személyesen bíraskodott, minden bizonnyal a fontosabbnak ítélt ügyekben. Nyoma maradt annak, hogy Amadé tartományában a várnagyoknak szintén volt valamiféle bírói joghatóságuk, ám korlátozott, amire az utal, hogy a boldogkői várnagy egy súlyosabb, emberölési ügyben hozott ítéletét Amadé albírájának meg kellett erősítenie. Udvarbírákat ismerünk Csák Máté, Kőszegi Iván, valamint Kán László tartományából szintén, de talán hasonló feladatot látott el Borsa Kopasz adorjáni várnagya is. Ez utóbbi, a Bihar megye északi felében fekvő Salamon faluban birtokos Zudus – nem számítva a váradi püspökség 1291 és 1294 közötti évekből származó tizedjegyzékét – egy Adorjában, de az év megjelölése nélkül kiadott saját oklevelében tűnik fel. Az okmány keltezéséhez a legfőbb támpontot az adja, hogy Borsa nembéli Kopaszt „bán”-ként említi, ami világossá teszi, hogy az 1306 előtti évek egyikében keletkezett szöveggel van dolgunk – 1306 februárjától Kopasz nádorként szerepel –, a legvalószínűbbnek 1304 tekinthető, amikor más forrásunk szintén „bán”-nak mondja Kopaszt. Zudus neve mellett semmiféle tisztség nem tűnik fel az oklevél szövegében, mindazonáltal a vele együtt ülésező nemesekkel közösen hozott döntést a Szabolcs megyei Szentgyörgy birtok ügyében. 1306 februárjában Kopasz nádor adorjáni várnagyaként képviselte urát, s ugyanebből az évből származhat Kopasz azon oklevele is, amelyben Zudus – megint csak tisztsége megnevezése nélkül – a nádor megbízottja egy Szabolcs és Bihar megyei birtokokat érintő ügyben. Utolsó alkalommal szintén saját kiadványában találkozunk vele: az oklevél, mely ismét Adorjában kelt, szabolcsi és bihari birtokosokat idéz meg Zudus elé, akinek esetleges tisztsége ezúttal is hiányzik a szövegből. A két idézőlevél nem sok kétséget hagy afelől, hogy Zudus valamiféle joghatósággal rendelkezett, mely nyilvánvalóan urától, Kopasztól származott, ám azt, hogy az pontosan miféle volt, nehéz lenne egyértelműen meghatározni, mivel egyetlen ismert tisztsége, az adorjáni várnagyság, csupán az adorjáni uradalmon belül ruházta fel ítélkezési joggal. Gondolhatnánk éppen bihari alispánnak, de ahhoz túl sok Szabolcs megyei ügyben szerepel, szabolcsi alispán viszont aligha lehetett, részint mert oklevelei kivétel nélkül a bihari Adorjában keltek, az utolsó ráadásul 1309-ben, miközben 1308 és 1310 között más volt a szabolcsi alispán. Az adatok kuszaságában az teremthet rendet, ha feltételezzük, hogy Kopasz éppúgy fenntartott egy bíróságot tarto-

mánya számára, mint Aba Amadé Vizsolyban, s ennek élén állhatott Zudus, tény azonban, hogy bántóan hiányzik Zudus – vélhetően bírói – tisztségének megnevezése a személyét ebben az összefüggésben említő forrásainkból.

Valamennyi oligarcha esetében igen nagy számban maradtak ránk olyan adatok, melyek arról tanúskodnak, hogy a bíraskodás szerves része volt mindennapjaiknak, ami nem is csodálható különösképpen, hiszen az igazságszolgáltatás régtől fogva a hatalomgyakorlás jól bevált eszközeinek egyike. A bíraskodás ugyanakkor a tartományon belüli rend fenntartását is szolgáltatta, ami az oligarcha elemi érdeke volt, hiszen tartománya csak így válhatott politikai törekvései biztos háttérrel. Meglehet, sőt, bizonyos, hogy az oligarcha olykor önkényesen határozta meg, mi illik a rendbe, s mi nem, mégis indokolatlan lenne az oligarchikus tartományokat olyasféle rablótanyának gondolni, ahol kizárólag az ököljog érvényesül.

34. Amadé nádor pecsétje, 1295

A bíraskodás ebben a korban megkívánta már az írásbeli ügyintézést, s valóban igen nagy számban maradtak ránk Amadé vagy valamelyik albírája által kibocsátott oklevelek. Ezek kiadásának felügyeletét kancellárja látta el, aki eredetileg minden bizonnyal az Amadé által gyakran viselt nádori méltóság személyzetéhez tartozott, kétségtelen azonban, hogy a tartomány igazgatási feladatainak ellátásából szintén kivette részét ura szolgálatában.

A Kőszegiek esetében jegyzők tűnnek fel az oklevelek kiállításával kapcsolatos ügyekben, egyikük Kőszegi Gergely fia András egyik oklevele szerint már nagyapját, Ivánt és fivérét, Miklóst is szolgálta. Kőszegi Iván ugyanakkor bizonyosan több jegyzőt foglalkoztatott egyidejűleg, s minden bizonnyal az ő munkájukat irányította a vasvári prépost, akit 1288-ban Iván „jegyzőinek mestere”-ként említ a győri káptalan egy oklevele. Ugyanez a tisztség feltűnik Vodicsai Radoszló oldalán is már 1283-ban, olyan időpontban tehát, amikor ura – a rendelkezésre álló adatok szerint – semmiféle tisztséget nem töltött be.

Az oligarchák nevében kiállított oklevelek a legtöbb esetben nagy segítségünkre vannak abban, hogy meghatározzuk, volt-e – s ha igen, hol – központja a tartománynak. A leggyakoribb keltezési helyek elárulják ugyanis, hogy hol időzött rendszeresen a tartomány ura. Csák Máté esetében ez kétségtelenül Trencsén, még ha viszonylag sűrűn megfordult a Nyitra megyei Tapolcsányban is, mindazonáltal nyilvánvaló, hogy nem ok nélkül nevezték már a kortársak feltűnő gyakorisággal „Trencsényi Máté”-nak. Aba Amadé keltezési helyei nagy változatosságot mutatnak, ám Gönc kiemelkedik közülük. Egyértelműen a bihari Adorján tekinthető a Borsa-tartomány székhelyének, míg Kán László esetében a Hunyad megyei Déva töltött be hasonló szerepet, bár a kolozsi Bonchidán szintén szívesen időzött a vajda. A Kőszegiek esetében sokkal összetettebb a kép. Iván eleinte talán Kőszeget használta székhelyeként – bár egy 1295-ben kiadott német nyelvű oklevelében „kőszegi és borostyánkői gróf”-nak nevezi magát, s az oklevél is Borostyánkőn kelt –, utóbb aztán mind ő, mind utódai, úgy tűnik, Sárvárt részesítették előnyben. A család másik ágából való „Kakas” Miklós székhelyének leginkább a Zala megyei Pölöske tekinthető, míg az ifjabb Henrik és utódai tartományában nem azonosítható egyértelműen kitüntetett szerepet játszó hely.

A székhely adott otthont az oligarcha udvartartásának, mely az oligarcha mindennapjait szervezte, s jól felismerhetően a királyi udvar mintáját követte. Csák Máté környezetéből ismerjük lovászát, tudunk a vadászskutyái gondját viselő szolgáiról, sőt, egy oklevél utalásai arra vallanak, hogy mind Trencsénben, mind Tapolcsányban valamiféle vadasparkot is fenntartott. Kán László esetében asztalnokról és udvari papról maradt ránk adat. Abban ugyancsak az uralkodók példája alapján jártak el az oligarchák, hogy a tartomány gazdasági ügyeit tárnokmesterre bízták, miként tette azt Csák Máté – akinek két, egymást váltó tárnokmesterét ismerjük –, valamint Kőszegi ifjabb Henrik fia János, de talán a többiek is.

A leginkább változatos kép talán akkor tárul elénk, ha szemügyre vesszük, miféle kapcsolatot alakítottak ki az oligarchák a tartományukban működő egyházakkal, s közülük is kiváltképpen az érsekségek és püspökségek élén álló főpapokkal. Az érsekek és püspökök maguk szintén jelentős birtokok és jövedelmek felett rendelkeztek, s ezek részleges vagy teljes megszerzése – történjék az a törvényesség látszatának fenntartása mellett vagy pusztán erőszakkal – olyan kísértést jelentett az oligarchák számára, aminek nehéz volt ellenállni; némelyikük meg sem próbálkozott vele. A helyi főpappal ápolt jó kapcsolat ugyanakkor – hogy az érem másik oldalára is vessünk egy pillantást – politikai szempontból jó befektetésnek számított, hiszen a főpap támogatása – köszönhetően annak a megfellebbezhetetlen erkölcsi tekintélynek, melynek az egyház és képviselői örvendtek a középkor folyamán – egyfajta legitimitást kölcsönzött az oligarcha hatalmának, miközben a királyi hatalom felé olyan kommunikációs csatornát biztosított, mely kapóra jöhetett alkalomadtán, hiszen a főpapok maguk is a királyi tanács tagjai voltak, érthető tehát, hogy forrásaink gyakran emlegetik magát az intézményt a „főpapok és bárók” kifejezést alkalmazva.

Az oligarchák többségétől nem volt idegen a gondolat, hogy a tartományuk területén működő egyházakat a maguk szolgálatába kényszerítsék. Az ennek érdekében bevetett eszközök igen változatosak voltak. Ha megüresedett a befolyási övezetükben egy-egy püspöki szék, igyekeztek nyomást gyakorolni annak érdekében, hogy azt a számukra legkedvezőbb személlyel töltsék be, aminek több példája rendelkezésünkre áll.

Erdély püspöke már negyedszázada Monoszló nembéli Péter volt, amikor Kán László erdélyi vajda lett. A vajda és a püspök kapcsolata nem mondható éppen felhőtlennek, hiszen 1300-ban VIII. Bonifác pápa vizsgálatot rendelt el bizonyos, Kán László által bitorolt egyházi javak ügyében, s a legszigorúbb egyházi büntetés, a kiközösítés gondolata is felmerült az ügy kapcsán, a püspök mégis László mellé állt hat évvel később egy hasonló ügyben. Történt ugyanis, hogy 1306 második felében V. Kelemen pápa utasította Vince kalocsai érseket László vajda kiközösítésére és az egyházi szentségek kiszolgáltatását egész Erdélyben eltiltó egyházi tilalom kimondására. A vajda ellen ekkor felhozott vádak – mint utóbb megtudjuk – az I. Károly elleni lázadás, az egyházi birtokok fosztogatása és a kalocsai érsekség egy birtokának elfoglalása volt: az utóbbi kettő nagyon is könnyen elképzelhető, a lázadásról azonban semmit sem tudunk, meglehet, a bajor Ottó 1307 tavaszi erdélyi látogatását bizonynyal megelőző tárgyalások számítottak annak. Péter püspök mindenesetre megfellebbezte a pápai döntést, s nem volt hajlandó azt kihirdetni Erdélyben, jöllehet a kalocsai érsek az ő esetében szintén kilátásba helyezte a kiközösítést, ha nem hajtja végre az utasítást. Péter püspök a fellebbezésről kiállított oklevelében „igen kedves atyafiá”-nak mondja Kán Lászlót, s ellenszegülése indokául azt hozta fel, hogy egyfelől nem kapott szabályszerű értesítést a pápa döntéséről, másfelől pedig „Magyarország bárói és nemesei” úgy határoztak, hogy egy időre eltiltanak mindenféle eljárást a bárók ellen. Ez utóbbi utalás alighanem az Ottó megkoronázásával egyidejűleg tartott országos gyűlés rendelkezésére vonatkozik. A kalocsai érsek végül kész volt elállni Péter püspök megfenyítésétől, ám a Kán László elleni döntést érvényben hagyta, ami a legkevésbé sem korlátozta a vajdát abban, hogy Péter püspök 1307. november 27-én bekövetkezett halála után haladéktalanul megkísérelje közvetlen befolyása alá vonni az erdélyi püspökséget. A történeteket előadó okmány szerint az erdélyi káptalan a püspök elhunytát követően az egyházi előírásoknak megfelelően összeült, hogy új püspököt válasszon, ám a vajda – aki, úgy tűnik, lefoglalta az erdélyi egyház várait és birtokait – személyesen megjelent a káptalan ülésén, amihez, természetesen, nem volt joga, s azt követelte, hogy a kanonokok egyik fiát válasszák püspökké, s erről állítsanak ki oklevelet. Így is történt, ám a káptalan ebbe nem nyugodott bele, és az időközben az országba érkezett Gen-

tilis pápai legátus elé tárta az ügyet. A megoldást végül csak 1309 közepére sikerült megtalálni: a vajda lemondott arról, hogy fia legyen az új püspök, azt ellenben kikötötte, hogy a püspökség lefoglalt javait csak akkor hajlandó visszaadni, ha az általa megnevezett és a maga híveinek tartott két személy egyikét választják püspöknek. Ez is történt, a káptalan végül Benedeket, a mai Margit-szigeten lévő domonkos rendház perjelét választotta meg, aki azonban csak a választás tisztaságát firtató per lezárulta után foglalhatta el püspöki székét újabb egy év múltán.

Kőszegi ifjabb Henrik szintén igyekezett kihasználni azt a helyzetet, ami úgy állt elő, hogy az 1306 elején elhunyt Pál pécsi püspök helyébe megválasztott zágrábi prépost, Manfréd rövidesen maga is meghalt, s a püspöki szék így újra megürült. Az új püspök megválasztására tett kísérlet eredménytelen maradt, így a káptalan Tamás esztergomi érsekhez fordult a megoldás érdekében, aki a kanonokok egyike, Péter tolnai főesperes mellett döntött. Időközben azonban Kőszegi ifjabb Henrik elfoglalta Pécsset, fogságra vetette a püspöki vár várnagyát, s a várat, valamint a püspökség jövedelmeinek nagy részét átadta a káptalan egy másik tagjának, Miklós éneklőkanonoknak, aki személyes hívének számított, s aligha lehet kétséges, hogy püspöki ambíciókat táplált, melyek valóra váltását Henrik pártfogásától remélte. Péter püspök így nem tudta elfoglalni főpapi székét, amin az sem segített, hogy Tamás érsek kiközösítéssel sújtotta Miklós kanonokat. Amikor megérkezett az országba a pápa követe, Gentilis bíboros, hosszú pereskedés kezdődött, melynek eredményeként immár Gentilis közösi tette ki Miklóst, aki elhagyta Pécsset, és Henrik védőszárnyai alá húzódott 1309 szeptemberének végén, ám Pétert továbbra sem ismerte el püspökének. Az ügy végül Kőszegi ifjabb Henrik halála után, 1310 nyarára rendeződött, így észszerű feltevés lehet, hogy Miklós éneklőkanonok nagy hatalmú pártfogója elhunytával kénytelen-kelletlen lemondott főpapi álmairól, kanonoki javadalmát ellenben, úgy tűnik, megtarthatta. Az erőszakos nyomásgyakorlás ez esetben tehát nem vezetett eredményre.

Kőszegi Iván törvénytelen fia, Miklós ellenben valóban elfoglalhatta Győr püspökeinek székét, ha nem is nehézségek nélkül. A gondolat, hogy ő legyen Tengerdi Tódor püspök majdani utóda, vélhetően még az apa, Iván fejéből pattant ki, ám Iván halála egy hónappal megelőzte a püspökét, így nem ér-

hette meg a terv valóra válását. Tódor püspök elhunytá után aztán, valamikor 1308. május 1-jét követően, a győri káptalan egyhangú döntésével valóban Miklóst választotta püspökké, jóllehet személye nem mindenben felelt meg az egyházi előírásoknak, fiatalabbnak tudták például a püspököktől megkívánt életkornál. A választás eredményének alakulásában szerepe lehetett ugyan a Kőszegiek hatalmától való félelemnek, de a döntés tisztaságával szemben utóbb nem merültek fel kételyek: meglehet, a kanonokok felmérték az erőviszonyokat, s úgy ítélték meg, a püspökség javára válik majd, ha megnyerik az egyházmegye legnagyobb világi hatalmasságának jóindulatát. Ez esetben a választás pápai megerősítése volt az, ami némiképp vontatottan haladt. Az ügy elakadni látszó szekerén kétségkívül sokat lendített, hogy 1309-ben Kőszegi ifjabb Henrik és Gergely fia Miklós – a pápai kinevezésre váró Miklós nagybátyja és unokaöccse – hűségesküt tettek I. Károlynak, így aztán nem volt akadályá immár annak, hogy 1310 közepén V. Kelemen pápa megküldje a megerősítést Miklósnak, aki egészen 1336-ban bekövetkezett haláláig állt a győri püspökség élén.

Csak Máté tartománya több egyházmegye területét érintette részben vagy egészben, ő azonban nem érdeklődött a megüresedő főpapi székek számára megfelelő személyekkel való betöltése iránt, azt ellenben magától értetődőnek tekintette, hogy az érintett egyházak javaival kénye-kedve szerint rendelkezhet, ha másként nem megy, akkor erővel. Még I. Károly tárnokmestere volt, amikor a veszprémi püspökség amiatt tiltakozott 1310-ben, hogy Máté bizonyos familiárisai már öt éve a maguk számára szednek be a püspökséget illető tizedjövödelmeket. A királlyal való szakítást követően, 1311-ben, amikor Gentilis legátus kiközösítette Mátét, az erről kiállított okmány az esztergomi érsekséget, a váci és a nyitrai püspökséget említi első helyen azon egyházak között, melyeket megkárosított Máté, de szó esik az egri és a veszprémi egyházak sérelmeiről is. A nyitrai püspökség teljes egyházmegyéje, az esztergomi érsekségének pedig igen nagy része a Máté által ellenőrzött országrészbe esett, így ezek az egyházak voltak azok, amelyek a leginkább megszenvetdék hatalmát. 1312-ben az esztergomi érsekség panaszkodott arra, hogy Máté elfoglalta az érsek Berzence nevű várát Bars megyében, súlyos adókat vet ki az egyház birtokain élőkre, máskor pedig emberei az érsekség Pozsony, Komárom, Hont, Bars és Esztergom megyei

birtokain fosztogatnak. A János nyitrai püspök 1318. március 3-án, Kalocsán kiállított oklevele igen részletes képet fest arról, miként bánt Máté a püspökséggel. A panaszáradatból kiderül, hogy Trencsénben már az előző nyitrai főpap halálát követően lefoglalta a helyi püspöki udvarházat a vadászku-tyáit gondozó pecérek számára, ami még a 13. század végén történhetett, mivel az említett Paska püspök 1297 augusztusának elején szerepel utoljára élő személyként forrásainkban. Minden bizonnyal ekkor kezdte meg Máté a Trencsén környéki püspöki birtokok népének adóztatását is. A püspökség más falvait egyszerűen lefoglalta magának, de az szintén előfordult, hogy az egyházi birtok lakóit áttelepítette saját uradalmára. A püspökségnek járó adókat magának szedette be, miként az egyházi tized nagy részét szintén, a tartományában lévő vámokból a püspöknek járó jövedelmeket ugyancsak magának tartotta meg, máshol pedig tilalmazza a tizedfizetést. A püspökség népeit rendszeresen kirendelte különféle munkákra: az okmányban szó esik a trencsényi és a tapolcsányi vár megerősítéséről éppúgy, mint az erősségek élelemmel és egyéb készletekkel való ellátásáról, de a püspöki népeket vette igénybe Máté akkor is, ha ostromgépeket kellett szállítani egy olyan vár alá, melyet be akart venni. Magát a püspököt arra kényszerítette Máté, hogy saját költségén szolgálja közönséges követként, sőt, egy alkalommal Máté egyik embere előbb szavakkal gyalázta a püspököt, majd kardjával meg akarta ölni, végül beérte azzal, hogy elrabolja a főpap személyes javait. Az okmány azt sem hallgatja el, hogy a Trencsén megyei Szalka bencés monostorának apátja Máté oldalára állt, bujtogatta a püspök ellen, amiért az kiközösítette. Az egyes kártételek felsorolásakor – melyek közül csak a jelentősebbeket idéztük fel – a püspök megadja az őt és egyházát méltósága elnyerése, azaz 1302 óta ért veszteségeket is márkában, ami eredendően súlymérték. Ezek összege közel 12 ezer márkára rúg, ami átszámolva ezüstre több mint 2700 kilogrammnak felel meg, ami még akkor is hatalmas károkra vall, ha a főpap olykor a ténylegesnél valamivel nagyobb veszteségekre panaszkodott, ami az ilyen esetekben nem számíthatna példátlanoknak.

János püspök ugyanaznap – 1318. március 3-án – kiállított másik oklevele Nyitra város pusztulásáról számol be. Máté – „újabban”, azaz nem sokkal az oklevél kiállítása előtt – a püspöki várat lerombolta, a várost pedig fel-égette, s a vár mellett álló székesegyház sem kerülhetett el sorsát: ott egyházi

felszerelések és szent ereklyék semmisültek meg. Annak, hogy Máté miért pusztította el a várost, mely amúgy is a kezén volt, nehéz okát adni, talán az 1317-ben elszenvedett katonai vereségek, Komárom és Visegrád elvesztése miatt érzett tehetetlen dühe ragadta el, mindenesetre az esztergomi érsekség 1312. évi panaszai ugyancsak kapcsolatba hozzák Máté károkozásait előző évi kiközösítésével.

Aba Amadé ellenben, úgy tűnik, különösebb nehézségek nélkül megtalálta a hangot az egri püspökséggel és uralmi területe más egyházaival. Az együttműködés figyelemre méltó bizonyossága az az oklevél, melyet az egri káptalan 1307. augusztus 23-án állított ki. Maga az oklevél teljesen szokványos: Aba nembéli Marhard fia Pál fia, Kölcsé a maga, továbbá apja és János nevű fivére nevében egyik familiárisának adományoz egy földet. Érdekessé az a megjegyzés teszi az oklevelet, amit utólag illesztettek a szöveghez, s mely szerint a káptalan néhány kanonokja igazolja, hogy amikor Márton egri püspökkel együtt Gönc faluban jártak, Marhard fia Pál kinyilvánította előttük beleegyezését fia rendelkezésébe. Nem lehet kétséges, hogy Márton püspök Aba Amadét kereste fel annak egyik székhelyén, Göncön, arról azonban, sajnos, nem tudunk, hogy mi volt a látogatás célja. Marhard fia Pál egyébiránt Amadé vezető familiárisai közé tartozott: vele azonosítható az oligarcha Pál nevű albírája, aki utóbb Abaúj megye élén állt Amadé alispánjaként, 1311-ben pedig egyike volt a Kassának túszt adóknak. Amadé egyetlen alkalommal, leánya, Katalin házasságának ügyében keveredett súlyosabb összetűzésbe az egyházzal. Történt ugyanis, hogy Katalint feleségül vette Csák nembéli Móric, aki a nemzetség ugodi ágának utolsó élő tagja volt. Móric életírása szerint a pár néhány évig élt házasságban, utóbb azonban mindketten elhivatottságot éreztek a szerzetesi élet iránt, s beléptek a Domonkos-rendbe, valamikor 1309 januárja előtt. Amadé igen felbőszült a hír hallatán, s azt követelte, hogy veje és leánya térjenek vissza a világi életbe. Móricot egy időre fogságra is vetették, ám elhatározásától nem tudták eltántorítani, miként Katalint sem. Amadé vélhetően nem az unokák miatt aggódott – ekkor még mind a hat fia élt –, tettének indoka sokkal inkább az lehetett, hogy a leányok kiházásítása a kor felfogása szerint mindenekelőtt a társadalmi kapcsolatépítést szolgálta, s a pár döntése ezt a számítását döntötte halomra. Csalódottsága hasonlatos lehetett ahhoz,

35. *A margitszigeti domonkos kolostor romjai*

amit IV. Béla érezhetett akkor, amikor szent életű leánya, Margit eltökélten ellenállt akaratának, és nem volt hajlandó férjhez menni, hogy házassága révén szolgálja apja külpolitikai elképzeléseit. (Margit hercegnő maga is a ma róla elnevezett sziget domonkos apácái között élt, mint évtizedekkel később Amadé leánya, Katalin.)

A Borsák és a váradi püspökség kapcsolatát ugyancsak a békés egymás mellett élés jellemezte többnyire. Egy alkalommal még arra is sor került, hogy a püspöknek árut szállító kereskedők számára Borsa Kopasz előzékenyen fegyveres kíséretet biztosított, s amikor a kíséretet adó nemesek régi ellenségei megtámadták a menetet, keményen megtorolta a latorságot.

Hasonló kapcsolat alakult ki a Babonícók és a zágrábi püspökség között, ám bár ez esetben jól azonosítható jelek utalnak arra, hogy a nyugodt felszín alatt ott húzódtak az egyház sérelmei: elegendő talán ezzel kapcsolatban

Hrasztovica és Medvevár példáira utalni. A Baboníciók mindazonáltal, úgy tűnik, igyekeztek elkerülni, hogy olyan helyzetet teremtsenek, amelyben a püspök az együttműködés helyett már csak a kenyértörést választhatja.

Az oligarchák rendszerint a Magyar Királyság hagyományos főméltóságainak birtokosaiként nevezték meg magukat, így Kőszegi Iván, Csák Máté, Aba Amadé és Borsa Kopasz nádornak, Kőszegi ifjabb Henrik szlavóniai bánnak, Kán László pedig erdélyi vajdának címezte magát okleveleiben – s nem is teljesen alaptalanul, miként a következő fejezetből kiderül majd –, a kortársak számára azonban világos volt, hogy hatalmuk jóval nagyobb és teljesen más jellegű, mint a korábbi időszak királyi méltóságviselőié. Ennek megfelelően a karthauzi rend vezetője Kőszegi ifjabb Henriket hozzá intézett levelében „nagyságos fejedelem”-nek és „Szlavónia hercege”-nek címezte, a nyitrai káptalan Csák Máténak adta meg a „nagyságos fejedelem” címet egyik oklevelében, az erdélyi szászok vezetői pedig Kán Lászlót mondták „kiváló fejedelem”-nek 1308-ban. A közeli utókor krónikása szintén „igen hatalmas fejedelmek”-ként emlékezett meg Csák Mátéről és Aba Amadéről. Hasonló, alkalmi címnek tekinthető a Baboníciókra utaló „Szlavónia nagy ispánjai” kifejezés 1309-ben.

Saját hatalmuknak, amint az magától értetődik, maguk az oligarchák tudatában voltak, aminek biztos jeleként egyenlőként tartottak fent – igen változatos természetű – kapcsolatrendszerrel külföldi arisztokratákkal, olykor uralkodókkal. Csák Máté a szintén Máté nevet viselő fiának az osztrák hercegi családból kívánt feleséget találni – s a házasság előreláthatóan tetemes költségeinek fedezése érdekében idejekorán külön adót vetett ki a nyitrai püspökség népeire, amint az János nyitrai püspöknek az előbbieken felidézt, 1318. évi okleveléből szintén kiderül –, végül azonban egy előkelő sziléziai hölgy lett a menyee. Kán László leányát István szerb király fiával házassította össze Gentilis pápai legátus tiltakozása ellenére, s kiközösítésekor ez volt a büntetés egyik indítéka, hiszen az ortodox vőlegény eretneknek számított a latin – azaz római katolikus – egyház szemében, s az egyházi törvények tilalmazták az efféle házasságot. Babonícz János valamikor 1307 előtt II. Henrik görzi gróf testvérét vette feleségül. 1308-ban pedig felmerült, hogy Kőszegi ifjabb Henrik vehetné feleségül Ottó karintiai herceg leányát, a házasság azonban végül nem jött létre.

Aba Amadé már III. András uralkodása idején kapcsolatot alakított ki Ulászló kujáviai herceggel – a későbbi lengyel királlyal –, aki igényt formálhatott ugyan a Krakkói Hercegségre, annak érvényesítése azonban korántsem bizonyult egyszerű feladatnak, kiváltképpen azt követően nem, hogy II. Vencel cseh király szintén szemet vetett Krakkóra, majd egész Lengyelországra. Indokoltnak tűnik az a feltételezés, hogy a III. András által első felesége nagybátyjának, Ulászlónak 1291-ben küldött segédhadban Aba Amadé jelen lehetett; akár annak vezetőjeként is számításba vehető. 1300-ra azonban Ulászló minden erőfeszítése ellenére II. Vencel kerekedett felül, akit augusztusban lengyel királlyá koronáztak. Ezt követően, alighanem 1302 táján, Aba Amadé nyújtott menedéket a száműzetésbe kényszerült lengyel hercegnek. 1304-ben aztán, I. Károly és Habsburg-szövetségesének csehországi hadjáratával egyidejűleg, Ulászló herceg és Aba Amadé betörték a Krakkói Hercegségbe, támadásaik két éven át folytatódtak, mígnem Krakkó 1306-ban meghódolt Ulászlónak. Aligha lehet kétséges, hogy ebbe a kapcsolattrendszerbe illeszthető be Amadé fiának, Jánosnak a lengyelországi útja 1308 táján, még ha annak célját forrásaink homályban is hagyják, s mindezen előzmények nagyon is hihetővé teszik, hogy Amadé fiainak egy része 1317. évi lázadásuk bukását követően Lengyelországban keresett és talált új otthont magának. Ez utóbbi körülmény sem változtat azonban azon a szembetűnő tényen, hogy Amadé szerepvállalása a lengyel ügyekben rendre összhangban volt az egymást váltó magyar királyok külpolitikai törekvéseivel.

A Kőszegiek számára a külföld mindenekelőtt a tartományukkal szomszédos Ausztriát és Stájerországot jelentette: a kapcsolatok folyamatosak voltak, jellegük azonban időről időre változott. Kőszegi Iván 1285 őszen egy bécsújhelyi személyes találkozó során szövetséget kötött Habsburg Albert osztrák herceggel, melynek éle egyértelműen a magyar király, IV. László ellen irányult, néhány év múltán, 1289-ben, a Henrik-fiak mégis a herceg csapatai ellenében kényszerültek élet-halál harcra. Jó egy évtizeddel később, 1301-ben újra fordult a kocka, s Iván már együttműködött Albert herceggel, akinek a leányát, III. András özvegyét osztrák sereg vitte vissza Ausztriába, s egyúttal Pozsony megyét is megszállta. Kőszegi Iván és Habsburg Albert utódai már kifejezetten békére törekedtek egymással. Így kötött Iván unokája, Gergely fia Miklós szerződést – a család más tagjai nevében is – Albert

fiával, Frigyes herceggel talán már 1311-ben, amit 1312 elején erősített meg, s a rendezett viszony jól kamatozott a későbbiekben. Nyoma maradt annak, hogy Miklós öccse és utóda, Gergely fia András első, 1317. évi lázadását követően Frigyes herceg – aki akkor már a „római király” címet is viselte, azaz német uralkodó volt – szerepet vállalt a béke helyreállításában András és I. Károly között. Igen valószínű, hogy András a Habsburg-tartományok nemeseivel ápolt kapcsolatainak köszönhette, hogy második lázadása idején, 1319-ben, számíthatott ausztriai lovagok fegyveres támogatására. Mindezen előzmények után válik érthetővé, hogy az 1330-as években, amikor a Kőszegiek mindhárom ágának akkor élő tagjai elődeik egykori hatalmának már csak romjait mondhatták a magukénak, valamennyien a Habsburg hercegek védelmét keresték I. Károly ellenében. A Kőszegiek politikai térképén ugyanakkor Itália szintén jelen volt, s ennek bizonyosságaként két alkalommal is kísérletet tettek arra, hogy II. András Velencében élő unokáját – a későbbi III. András királyt – trónkövetelőként léptessék fel IV. Lászlóval szemben, s ugyanerre vall a nápolyi Anjoukkal kialakított szövetségük egykori védecük, III. András király ellenében.

Csak Máté számára Csehország volt az a szomszéd, amelyet nem volt tanácsos szem elől téveszteni. A Magyarországon néhány évig László néven uralkodó III. Vencel elhunytával fiágon kihalt a Přemysl-dinasztia, s csakúgy, mint néhány évvel korábban Magyarországon, megindult a jelöltek és önjelöltek küzdelme a cseh trónért. A morva és cseh nemesség választása VI. Henrik karintiai hercegre esett – felesége III. Vencel leánytestvére volt –, a Habsburgok azonban maguk is szemet vetettek a cseh korona orszá-gaira. Az éveken át tartó, hol fegyverekkel, hol a diplomácia eszközeivel folytatott versengéstől I. Károly magyar király távol tartotta magát, s nem köteleződött el szövetségesei, a Habsburgok mellett – saját hatalma megszilárdítása elég teendőt adott neki –, Csák Máté ellenben találkozott Frigyes osztrák herceggel, s az 1308 júniusának elején lefolytatott pozsonyi megbeszélésükön fegyveres támogatást ígért Frigyesnek a cseh királlyá választott karintiai herceg ellenében. Afelől nem lehet kétségünk, hogy Máté önálló döntést hozott az ügyben, hiszen csak hónapokkal később, novemberben szánta rá magát arra, hogy a Gentilis legátus által szervezett kékesi találkozón elismerje királyául I. Károlyt. A Frigyes és Máté közötti szövetség

36. *András herceget Magyarországra hozzák, miniatúra
a Képes Krónikában*

háttérét forrásaink nem világítják meg, mindenesetre kézenfekvő arra gondolni, hogy az osztrák hercegnek minden támogatás kapóra jöhetett, Mátét ellenben az a megfontolás vezethette, hogy a segítségnyújtás fejében talán előnyöket csikarhat majd ki magának Pozsony megyét illetően, mely ekkor már évek óta a Habsburgok kezén volt, ám Máté hatalma szintén jelen volt a megyében. Máté fiának beházasodása a Habsburg-dinasztiába alighanem ugyanekkor merülhetett fel. A cseh trónt végül a Frigyes apja, Albert 1308. évi meggyilkolását követően német uralkodóvá választott, majd – Alberttel ellentétben – német-római császárrá meg is koronázott Luxemburgi Henrik fia, János nyerte el. A kapcsolat Csák Máté és az új cseh király között megint csak fordultatos képet mutat. Valamikor 1312 októbere előtt Máté pénzt kölcsönzött a cseh királynak, ami azt jelzi, hogy az idő szerint jó viszonyban voltak, utóbb aztán mégis a konfliktusok kerültek előtérbe, amiben szerepe

lehetett annak, hogy Máté a cseh koronához tartozó Morvaországban is terjeszkedett. A Morva folyó mellett emelt Veseli vára mindenestre egy ideig a kezén volt, míg 1315-ben, a Máté ellen az évben indított hadjárata egyetlen kézzelfogható eredményeként a cseh uralkodó vissza nem foglalta tőle.

A Baboníciók, a Kőszegiekhez hasonlóan, egyidejűleg tartottak fenn kapcsolatokat – olykor a királytól függetlenül, olykor kifejezetten annak ellenében – Itáliával és a Német-római Birodalom szomszédos tartományaival.

Nem kevésbé tanulságos az oligarchák egymás közötti kapcsolatrendszerét szemügyre venni. Kezdetben jellemzőbb a konfrontáció: az idősebb Kőszegi Henrik fiai, valamint a Vodicsaiak (Baboníciók) között az 1270-es évek második felében, mint láthattuk, súlyos összecsapások folytak, mígnem szabályszerű szerződésekkel elhatárolták érdekszféráikat, így vetve véget a viszálynak. Hasonló egyezség gyanítható a Borsák és Kán László között, mivel feltűnő, hogy semmi nyomát nem találjuk annak, hogy a Borsák 1294 után kísérletet tettek volna erdélyi hatalmuk visszaszerzésére Kán László ellenében, s ezt nem kísérelték meg még akkor sem, amikor a Szent Koronát visszatartó vajda ellenében a királyi hatalom híveiként léphettek volna fel. Okkal feltételezhető: az efféle egyezségek létrehozásában az őszinte békevágynál jóval nagyobb szerep juthatott annak a felismerésnek, hogy az egymás elleni küzdelemre fordított erőforrásoknak sokkal nagyobb hasznát veheti mindkét fél ott, ahol kisebb ellenállást megtörve nyílik lehetőség a terjeszkedésre. Idővel aztán az alkalmi együttműködésre találunk példákat: a Kőszegiek és a Borsák már 1287-ben együtt harcoltak IV. László ellenében, a riválisnak tekintett Balogsemjén nembéliek ellenében pedig a Borsák és Aba Amadé léptek fel, minden jel szerint, összehangoltan. Az egymással szomszédos oligarchikus tartományok között a kisebb-nagyobb súrlódások, persze, elkerülhetetlenek voltak: 1308 tavaszán például Borsa Beke szőlősi várnagya adta vissza Aba Amadé beregi jobbágyságának azok javait, s az ügyről oklevelet kiállító Amadé biztosította afelől, hogy ezzel az ügy le is zárult, s nem indít pert a várnagy ellen. Három hét múlva Amadé egymással erőszakba torkolló viszálykodásba keveredett nemesek perében hozott olyan döntést, hogy az ügy tárgyalásának folytatására majd akkor kerül sor, ha visszatér a szilágysági Zilahról, ahol valamiféle elfoglaltsága támadt. A település a Borsák tartományába esett, így talán velük – vagy egyikükkel

– tárgyalt ott Amadé, Zilah ugyanakkor az erdélyi püspökség birtoka volt, s ezért az sem lehetetlen, hogy a Szent Koronát ekkor már birtokában tartó Kán Lászlóval – vagy annak képviselőjével – folytatott megbeszélést, ez esetben nyilván a korona visszaadásáról. Ez utóbbi feltételezés azért merülhet fel, mert közel két évvel később, amikor a vajda végre hajlandónak bizonyult visszaszolgáltatni a koronát, s egyúttal elismerni I. Károlyt királyának, az egyik magyar előkelő, aki kezességet vállalt azért, hogy Kán László be is tartja Szegeden tett ígéretét, éppen Aba Amadé volt. Északkelet-Magyarország ura bizonyosan nem számított a leghatalmasabb oligarchának, a legtekintélyesebb azonban ő lehetett, hiszen régóta egyike volt az ország sorsát meghatározó báróknak, s I. Károllyal is jó kapcsolatokat ápolt, így kiváltképpen alkalmas lehetett egy efféle közvetítő szerep ellátására.

A más oligarchákkal való együttműködésben a legtovább Csák Máté ment el, amikor 1312-ben jelentős haderőt küldött Aba Amadé I. Károly ellen fellázadt fiai megsegítésére. A királyi hatalom elleni közös fellépés példái között említést érdemel még az egymással közeli rokonságban álló Kőszegi-ek együttes védekezése I. Károly első tolnai hadjárata idején, 1315-ben, s az ismert esetek száma ezzel ki is merül. Az ezen évek históriájával foglalkozó történeti irodalomban felmerültek ugyan további példák oligarchának tartott személyek egymás oldalán való hadakozására, csak hogy azokban csupán az egyik fél tekinthető oligarchának. Az együttműködésben érintett másik fél rendre olyan személynek bizonyul, aki az igazán jelentős politikai és katonai erő felett rendelkező oligarchák árnyékában próbálta felépíteni a maga azokéhoz hasonló hatalmát, ám messzire nem jutott ezen az úton. Önmagában az, hogy fegyveres konfliktusba keveredett a királyi hatalommal, még senkit sem tett oligarchává sem a 13–14. század fordulója körüli évtizedekben, sem máskor.

Az oligarchákra leginkább emlékeztető jellegzetességek Ákos nembéli István és fiai történetében figyelhetők meg. István apja, Ernye IV. Béla hűséges báróinak egyike volt, aki a király lovászmestereként kezdte pályafutását az 1250-es évek elején, de számos megyésispánsága mellett volt erdélyi vajda, tárnokmester, két ízben pedig országbíró, a világi báró karrierjének rendszerint a csúcsát jelentő nádori méltóság azonban elérhetetlen maradt számára. 1274 novemberének vége után eltűnik a szemünk elől, azt követő-

en halhatott meg. Nem felesleges talán megemlíteni, hogy Ernye fivére volt Albert, Borsa Kopasz vejének, Mojsnak a nagyapja.

Ernye egyetlen ismert fia István, aki 1281-ben borsodi és gömöri ispánként kerül forrásaink látókörébe. Hosszabb szünet után III. András uralkodása idején nyert el újra bárói méltóságot: előbb királynéi tárnokmester, majd a király utolsó országbírája lett. III. András halálát követően azok közé tartozott, akik a cseh trónörökös Vencel magyar királlyá koronázását támogatták, s ekkor már nádori címet viselt. Ezeknek az éveknek a gyakran idézett forrása az az 1303-ban kiadott oklevele, amelyben megemlékezik III. András haláláról: „Midőn pedig Magyarország felséges királya, András úr Isten kegyes hívására a földi dolgokból kivált, Szent István első magyar király nemzetségének, vérenek, törzsökének atyai ágon sarjadt utolsó aranyágacskája meghalt, az egyházat kormányzó főpapok, Magyarország bárói, előkelői, nemesei és bármilyen rendű lakói, mikor felfogták, megtudták és értesültek, hogy igaz és természetes uruk elhagyta őket, Ráchelként siratták és végtelenül megzavarodtak, és nagyon megrendültek” (Kosztai László ford.). A költői megfogalmazású szöveg annak az oklevélnek a részlete, mely voltaképpen arra szolgált, hogy Ákos István megjutalmazza egyik familiárisát, bizonyos Lodomér fia Istvánt egy neki adományozott birtokkal. A familiáris számos szolgálatot tett urának: ő ment például Ákos Istvánt képviselve a magyar küldöttség egyik tagjaként Vencel-Lászlóért Prágába, s ura egyik fiának – szintén István – ő hozta el a jegyesét, aki balkézről a cseh dinasztia tagja volt II. Ottokár törvénytelen születésű leányának unokájaként. A házasságra fényes ünnepség közepette került sor, melyen megjelent Aba Amadé, a szintén nádori címet használó Rátót nembéli Roland, valamint Ákos István vejei, az ekkor bihari ispánnak mondott Borsa Beke, valamint Rátót nembéli Dezső. Vencel-László távozását követően Ákos István I. Károly támogatóinak soraiba lépett, s meg is maradt ott egészen 1315 első felében bekövetkezett haláláig.

Ákos István birtokai Heves, Szatmár, Zemplén és főként Borsod megyében feküdtek. Ismert familiárisainak többsége szintén borsodi nemes volt, s szintén ebben a megyében találjuk várait: Dédest még az apja, Ernye építtette, István pedig a mai Diósgyőrt, melyet Újvár néven emlegettek ekkor még; a vár minden bizonnyal Dédeshez képest számított „új”-nak. Ákos

37. Vencel elhagyja Magyarországot, miniatúra
a Képes Krónikában

István „tartomány”-a, ez könnyen megítélhető, igencsak szerény méretű, s a hatalom ezzel volt arányos. István kétségkívül egyike volt a kor előkelőinek, aki bejáratos volt mind Vencel-László, mind I. Károly udvarába, ám az a vélekedés, hogy egyike lett volna a 13–14. század fordulója körüli évtizedek oligarcháinak, kizárólag azon alapszik, hogy egyfelől egyike volt azoknak, akik a „nádor” címet viselték a korban – aminek háttérét a következő fejezetben világítjuk meg –, másfelől pedig fiai fegyverrel szálltak szembe I. Károllyal. Mindez azonban aligha elegendő ahhoz, hogy az országrésznyi területek felett hatalmat gyakorló valódi oligarchákkal együtt emlegessük akár őt, akár fiait. Jellemző e tekintetben, hogy István fiai, amikor fellázadtak I. Károly ellen valamikor 1315 júliusának eleje előtt, akkor sem önállóan

szánták rá magukat erre, hanem – forrásunk szavai szerint – Csák Máté „se-regét vezették Sárospatakhoz”, amit aztán fel is égettek. Azok a személyek ugyanakkor, akiket egy másik forrásunk „István fiai, Miklós, Fülöp és János” néven emleget, és azt állítja róluk, hogy Kán László fiainak oldalán harcoltak az 1315. évi dévai csatában, aligha lehetnek azonosak Ákos István fiaival – bár az ő hét fia közül három ugyancsak viselte az említett neveket –, mivel Sárospatak említett feldúlása éppen ez idő tájt történt, s egyébként is nehéz lenne magyarázatot találni arra, miként kerültek volna az Ákos fiúk Borsod-ból Erdélybe. Ha viszont mégis Ákos István fiairól lenne szó, ami teljesen valószínűtlen, az csak újabb példa lenne arra, hogy nem önállóan, hanem egy oligarcha – ez esetben egy oligarcha fiai – mellett harcolnak a király ellen.

Az egyetlen alkalom, amikor Ákos István fiai kénytelenek voltak kíséretet tenni arra, hogy önállóan álljanak helyt a királyi hatalommal szemben, el is vezetett bukásukhoz. Az esemény Csák Máté keleti szövetségeseinek megtöréséhez illeszkedik: 1319-ben Debreceni Dózsa vette be Diósgyőrt, Druget Fülöp pedig Dédest valamivel később, talán már a következő évben. A sokkal inkább ambícióktól fűtött előkelőknek, semmint oligarcháknak tekinthető Ákosok borsodi hatalma ezzel összeomlott, mintha soha nem létezett volna, ami végső soron igaz is: oligarchikus magánhatalomként valóban nem létezett soha.

Megalapozatlanul szokás az oligarchák közé sorolni a királyi hatalom egy másik ellenfelét, Petenye fia Pétert. Az Ákos nemzetség az Árpád-kor világi elitjéhez tartozott, Petenye fia Péterről ez nem állítható még akkor sem, ha valóban az ő apja volt az a Petenye nevű személy, aki a későbbi V. István ifjabb királysága éveiben – valamikor az 1260-as évek második felében – István feleségének, Erzsébetnek a tárnokmestereként tűnik fel egy forrásunkban. Biztosabb lábakon áll az az elgondolás, hogy Péter apjával azonosítható az a Petenye, aki 1271-ben más idősebb nemesek társaként eskü alatt tett bizonysgot az egri egyház régi kiváltságairól. Petenye fia Péter az északkelet-magyarországi megyékben, kiváltképpen Zemplénben és Ungban számított a jómódú és helyben tekintélyesnek tartott nemesség tagjai közé, s ennek megfelelően főként birtokügyekkel kapcsolatos forrásainkban találkozunk vele 1283-tól kezdődően. A jómódot biztosító vagyonból arra futotta, hogy várak ura legyen, még ha ezek szerény méretű erősségek

is voltak. Valamennyi vára Zemplén megyében feküdt: Jeszenő alighanem királyi adományként jutott a kezére, Barkót 1307-ben cserével szerezte meg, míg Borostyánnak és Bodrogszögnek ő az első ismert birtokosa, ami felveti annak lehetőségét, hogy az építtető személyét benne keressük. Zempléni birtokosként aligha kerülhette el, hogy valamiképpen ne ismerje el Aba Amadé hatalmát Északkelet-Magyarország felett, ám úgy tűnik, igyekezett megőrizni önállóságát. E törekvés szembetűnő jele, hogy zempléni birtokügyeiben előszeretettel és rendszeresen vette igénybe a váradi káptalan hiteleshelyi szolgálatait – első alkalommal 1306-ban találjuk ennek nyomát –, jóllehet nyilvánvalóan kényelmesebb lett volna a jóval közelebb eső leleszi vagy já-szói konventhez fordulnia. Mégis a váradi káptalannal állíttatta ki okleveleit, így viszonylag gyakran megfordult a Borsák tartományának legjelentősebb településén, Váradon, s ha útjait fel is használta a birtokügyekben szükséges oklevelek beszerzésére, nehezen hihető, hogy a váradi látogatások ne adtak volna lehetőséget a Borsákkal való kapcsolatépítésre. Meglehet, Amadéval szemben kereste Kopasz pártfogását, a későbbi fejlemények alapján ítélve ugyanakkor az a feltevés sem tűnik légből kapottnak, hogy valamiféle – a legnagyobb valószínűséggel házasság révén létrejött – rokonság fűzte Pétert a Borsákhoz, ami még érthetőbbé tenné magatartását.

Aba Amadé fiai már 1310 őszén fegyveres konfliktusokba keveredtek Borsa Beke familiárisaival Szabolcsban, majd 1312 tavaszán, amikor az apjuk halálát követően rájuk erőszakolt kassai szerződést sutba vágva fellá-zadtak I. Károly ellen, nemcsak Sárospatakot fosztották ki, hanem feldúlták a Borsákkal jó kapcsolatban álló Petenye fia Péter gálszécsi birtokát is, aki azonban fegyveresen szállt szembe velük. Nem meglepő tehát, hogy Petenye fia Péter csatlakozott az Amadé-fiak ellen vonuló királyi sereghez – vagy inkább a hadjáratban szintén megjelenő Borsákhoz –, mindenesetre Sáros ostromában bizonyosan részt vett, s alighanem Rozgonynál szintén harcolt. I. Károly méltányolta Péter szolgálatait, aki az Amadé-fiak meghódolását követően nyerhette el tőle Zemplén és Ung megyék ispánságát, valamint két abaúji vár, Regéc és Gönc várnagyságát. Petenye fia Péter azonban nem sáfárkodott jól a rá ragyogó királyi kegygel, amiben szerepe lehetett a Borsák ellen 1314 végén indított királyi hadjáratnak. 1316 végén mindenesetre legalábbis a regéci várnagyságot még mindig Péter viselte, de ekkor már

csatlakozott a lázadást előkészítő Borsák szervezkedéséhez. Ez azért vehető bizonyosra, mert egy 1317. január 2-án kiállított oklevelében I. Károly Petenye fia Péter bűnlajstromát elősorolva egyebek között említést tesz arról, hogy Péter a hűtlen Kopasz egykori nádorhoz csatlakozva nemcsak a király híveinek okozott károkat, hanem Kopasszal együtt azt tervezték, hogy idegen fejedelmet ültessenek a magyar trónra letaszítva arról Károlyt. Ez utóbbi hírt, évekkel később, Károly egy másik oklevele is megerősíti, kiegészítve azzal a történettel, hogy egy orosz herceget szemeltek ki trónkövetelőnek az összeesküvők. I. Károly imént említett, 1317. január 2-án kelt oklevele arról szintén hírt ad, hogy Petenye fia Péter és a király sárosi ispánja, Ákos nembéli Mikcs között fegyveres összetűzésre került sor, melynek részleteit illetően a szöveg Mikcs szervienseinek elfogásáról és egyikük megöléséről számol be, valamint arról, hogy a hűtlen Pétertől elkobzott néhány Zemplén megyei birtokot a király Mikcsnek adományozta érdemeiért.

Miközben Biharban kibontakozott a Borsák felkelése, I. Károly a szintén lázadó Petenye fia Péter ellen küldte seregvezéreit, vélhetően azért választva ezt a megoldást, hogy távol tartsa Pétert a fő hadszíntértől. Druget Fülöp szepesi és újvári ispán március második felében kezdett bele a Péter birtokában lévő abaúji Regéc ostromába, melyet hamarosan elfoglalt. Ákos Mikcs sárosi ispán március közepe után vonult Zemplénbe, hogy bevegye Petenye fia Péter várait: Borostyánt, Bodrogszöveget és Barkót hosszasan ostromolta, mígnem elfoglalta azokat, és ugyanez a sors jutott Jeszenőnek is, ami azért vehető bizonyosra, mert ez utóbbi várat még 1317-ben Druget Fülöpnek adományozta I. Károly. Mindezen események 1317 júniusának vége előtt történtek, júliusban ugyanis Druget Fülöp és Ákos Mikcs már a szepesi káptalan birtokügyeivel foglalkozott királyi parancsot hajtva végre. Valamelyik zempléni várat Péter személyesen védelmezhetette, mert egy forrásunk megemlékezik arról, hogy kis híján fogságba esett, s bár ő maga elmenekült, egyik fia Mikcs kezébe került. Az nem ismert, hogy hol talált menedékre Péter, alighanem csatlakozhatott korábbi ellenségei, az Amadé-fiak második lázadásához, mert megbízható híradás tanúskodik arról, hogy az ungi harcokban ő is részt vett. Ezt követően legközelebb Erdélyben, az Ákos Mojshoz menekült Borsák oldalán tűnik a szemünk elé, ám 1318 után semmit sem tudunk sorsáról egészen addig, míg 1321 februárjának elején

egy királyi oklevél „átkos emlékü”-nek nem mondja, kétséget sem hagyva afelől, hogy akkor már nem volt életben. A legvalószínűbbnek az ítéltető, hogy az 1320. évi bonchidai csatában esett el – esetleg már 1318-ban, a topaiban –, elképzelhető azonban, hogy más módon érte a vég.

Petenye fia Péter történetéhez hozzátartozik még, hogy I. Károly egy 1317-re keltezett, csupán újkori kivonatban ránk maradt oklevele szerint Péter két alkalommal is kísérletet tett arra, hogy végezzen a királlyal: egyszer személyesen, amikor a király betegen feküdt Sárospatak mellett, egyszer pedig bérgyilkos által Temesvárott, amiért is Károly minden zempléni birtokától megfosztotta és Druget Fülöpnek adta azokat. Egy Temesvárott a király ellen elkövetett merényletkísérletről egy évtizedekkel későbből való, további forrásunk szintén hírt ad. A politikai merénylet lehetősége önmagában nem zárható ki, hiszen régóta jelen van az emberiség történetében, mindazonáltal ez esetben forrásaink több kérdést vetnek fel, mint ahányra válaszolnak. A Sárospatak melletti merénylet feltételezné az I. Károly és Petenye fia Péter közötti bizalmi viszonyt, mely olyan erős, hogy Péter még a beteg királyt is felkeresheti; ez nem lehetetlen, de nem is valószínű különösebben. Ráadásul I. Károly ismert tartózkodási helyeinek listájával a merénylet feltételezett időpontja – 1316 vége – nem egyeztethető össze, mert akkoriban Sárospatak-nak még csak a közelében sem járt a király. A temesvári eset leírása alapján indokoltan gondolhatunk arra, hogy a bérgyilkost a sikertelen merényletkísérlet után elfogták és kivallatták – ellenkező esetben honnan derült volna ki, hogy bérgyilkosról van szó –, márpedig akit vallatnak, az gyakran azt mondja, amiről úgy gondolja, hogy a vallató hallani akarja. A Petenye fia Péter által megkísérelt és megszervezett állítólagos merényletek történetei ennél fogva nehezen tekinthetők többnek, mint olyan, bizonytalan hitelességű híradásoknak, amelyek kétségtelenül léteznek ugyan, ám rejtélyek maradnak mindaddig, míg újabb források elő nem segítik megfejtésüket. Ahogy a politikai merénylet nem számít ritkaságnak, az sem példa nélküli, hogy merénylet vádját alaptalanul fogalmazzák meg valakivel szemben. Ennek megtaláljuk a példáját a Borsák történetében.

I. Károly király egy 1325-ben kiadott oklevele Borsa Kopasz bűneit ecsetelve megemlíti, hogy „Kopasz [...] különböző szentségtelen gonosztettein kívül, amelyeket véghez vitt, némely cinkosával összeesküdött a mi meggyíl-

kolásunkra, és a felségsértő bűnt, amelyet László úr, Magyarország híres emlékeztető egykori királya, igen kedvelt nagybátyánk halálával elkezdett, a mi személyünkkel kívánta befejezni” (Géczi Lajos ford.). Az említett „László király”, amint azt könnyű kitalálni, IV. László, akit kunok öltek meg, itt azonban, bár a szöveg nem mondja nyíltan a Károly élete ellen állítólag szintén fenekedő Borsa Kopaszt IV. László gyilkosának, mégis félreérthetetlenül azt sugallja, hogy valami módon köze volt a király halálához. Az I. Károly oklevelében olvasható híradással szemben van helye a kételkedésnek. Az oklevél szövegét a Borsák lázadásának leverése után vetették pergamenre, s a bukott hatalmasságok számláját időnként megterhelték olyan tettekkel is, amelyeket valójában nem követtek el. Az szintén óvatosságra készítő körülmény, hogy az 1325. évi oklevél szerint Kopasz hasonló – bár sikertelen – merényletet kísérelt meg I. Károly ellen, miközben más forrásaink ugyanezt a vádat fogalmazzák meg másokkal szemben is: Petenye fia Péter csak az egyik közülük. Az sem feledhető végezetül, hogy Kopasz csupán bátyja, Roland halálát követően, azaz a 14. század első éveitől számított a Borsa nembéli Tamás-fiak fejének, 1290-ben sokkal inkább Roland lehetett volna az, aki egy olyan súlyú ügyben, mint amilyen a király megölése vagy megöletése, a döntést meghozza, feltéve, persze, hogy az állítólagos döntés megszületett egyáltalán.

Hasonló vád tűnik fel a Gutkeled nemzetség Szilágyságban birtokos és I. Károly ellen – Petenye fia Péterhez hasonlóan – a Borsák oldalán fegyvert fogó tagjaival szemben, akik megint csak a király életének kioltására esküdtek össze állítólag. Nem kerülheti el a figyelmünket, hogy rendre a Borsák és szövetségeseik kerülnek elő ezekben a történetekben, ami annak jele lehet, hogy egy – vagy akár több – merénylet híre hozzátartozhatott a róluk a közeli utókor által őrzött képhez, az azonban ma már megállapíthatatlan, hogy ennek volt-e alapja, mivel a kép – akárhányszor csak elővették – új és új formát öltött formálói keze nyomán, mintha kaleidoszkópon keresztül szemlélték volna.

A királyi hatalommal ugyancsak fegyveresen szembeforduló Ákos nembéli Mojs fia Mojssal találkoztunk már a Borsák története kapcsán. Mojs nagyapja V. István lovászmestere, Albert volt, apja pedig az a Mojs, aki az 1290-es években székelyispánként, majd királynéi tárnokmesterként kerül

elénk, ezt megelőzően pedig – 1287–1288 táján – talán erdélyi vajda is volt. Az idősebb Mojs három gyermekét ismerjük: egyikük Mojs, Borsa Kopasz többször említett veje, másikuk Ellős – azaz nyilván Achilles –, s a fivéreknek volt egy leánytestvérük is. Birtokaik Bihar mellett Erdélyben – Kolozs, Doboka és Küküllő megyékben – feküdtek. Mojs abban az időszakban vehette feleségül Borsa Kopasz leányát, amikor apósa még I. Károly nádora volt, mivel Mojssal 1313–1314 táján királyi pohárnokmesterként és besztarcei ispánként találkozunk, s észszerű feltevésnek tűnik, hogy a kinevezését a befolyásos após pártfogásának köszönhette.

Mojs számos alkalommal harcolt I. Károly különböző seregvezérei ellen, részint Biharban apósa, Borsa Kopasz oldalán vagy érdekében, részint Erdélyben. Mojs említett harcainak két szembetűnő jellemzője érdemel figyelmet. Ezek egyike, hogy a Borsák hozzá csatlakoztak azt követően, hogy a Királyhágótól nyugatra már vereséget szenvedtek a királytól. Mivel Borsa Kopaszt családi szálak fűzték Mojshoz, nincs ebben semmi feltűnő, legfeljebb azt érdemes megjegyezni, hogy a zempléni várait elvesztett Petenye fia Péter ugyancsak ezt tette. Hiba lenne azonban a jelenség magyarázatának arra következtetni, hogy az oligarchák valamiféle egymást segítő szövetsége állt össze az 1310-es évek végén Erdélyben, sokkal inkább arról lehet szó, hogy a király már legyőzött, várait és hatalmukat veszített kelet-magyarországi ellenfelei utolsó reménységükként tekintettek Mojsra.

A Mojs személyével kapcsolatos erdélyi hadiesemények másik figyelemre méltó vonása, hogy azok kivétel nélkül csaták. Ez annál inkább feltűnő, mert egyébként a királyi hatalom helyreállítása érdekében az oligarchák ellenében vívott harcok legjellemzőbb eseményének a várak ostroma tekinthető, ami értelemszerűen következik abból, hogy a várak birtoklása volt az oligarchák hatalmának egyik tartópillére. Nem ok nélkül került bele I. Károly egyik oklevelének szövegébe az az uralkodó nevében fogalmazott megállapítás, mely szerint „országunkban a várak sokasága miatt növekszik a hűtlenek révén a zűrzavar és a háború”. Nincs azonban egyetlen olyan adat sem a birtokunkban, mely Mojs várát vagy várait említené, amiből aligha vonhatunk le más következtetést, mint azt: ennek az az oka, hogy nem is volt vára. Ez a körülmény kétségkívül megfosztotta Mojsot attól a lehetőségtől, hogy szilárd ellenőrzése alá vonjon valamely régiót, mint tették azt a kor oligar-

chái a váraik környékén fekvő területekkel, másfelől ugyanakkor egyfajta rugalmasságot biztosított számára. Egy oligarcha ugyanis arra kényszerült, hogy mindenáron megvédelmezze várát (vagy várait), mert ha ez nem sikerül, hatalma összeomlik, amint azt jó néhány példa mutatja, Mojs ellenben hiába szenvedett vereséget Topánál Debreceni Dózsa vajdától, ellenállásának megtöréséhez a bonchidai kudarc is kellett, s talán nem teljesen indokolatlan a gyanú, hogy ez utóbbi csatát csak az a véletlen körülmény tette döntő ütköztetővé, hogy a harc során Mojs elesett. Mojsot nem a várából kellett kiostromolni, hanem nyílt ütközetben kellett megverni, mégpedig ott, ahol a csata vállalására rá lehetett kényszeríteni.

Mojsot egyértelműen megkülönbözteti tehát a kor oligarcháitól a vár (vagy várak) birtoklásának hiánya, s ugyanezen okból még az sem valószínű, hogy egy feltörekvő, az oligarchikus magánhatalom kiépítésének csupán a kezdeti fázisában járó előkelőről lenne szó, aki a Kán László halála utáni politikai helyzetben kívánta kiterjeszteni a maga hatalmát Észak-Erdélyre. Mojs mindenekelőtt Borsa Kopasz veje volt: ez ad magyarázatot arra, hogy könnyedén megőrizhette függetlenségét Kán László tartományának közepén, hiszen támaszkodhatott a Borsák hatalmára. Jelenléte Erdélyben ugyanakkor lehetőséget teremtett a Borsák számára ahhoz, hogy befolyásuk egy részét a Királyhágótól keletre évtizedekkel azt követően is megőrizték, hogy le kellett mondaniuk az erdélyi vajdaságról, s tehették mindezt anélkül, hogy nyílt konfliktust kellett volna vállalniuk Kán Lászlóval.

IV. A KIRÁLYI HATALOM ÚTJA A GYŐZELEMIG

A későbbi oligarchák közül az idősebb Kőszegi Henrik már IV. Béla uralkodása idején hozzákezdett hatalma kiépítéséhez, s V. István két éve a trónon csak megakasztani tudta a folyamatot, mely aztán újult erővel folytatódott IV. László megkoronázását követően. A tíz éves gyermekként trónra lépett László helyett édesanyja próbálkozott meg az ország kormányzásával, ám a kísérlet zátonyra futott az előkelők mesterkedésein, melyek esetenként anyát és fiát fordították egymással szembe, s így IV. László gyermekkirályságának évei az előkelők érdekcsoportjainak harcaival teltek, mely küzdelem részben a bárói tisztségek birtoklásáért folyt. A kialakult helyzet kedvező lehetőségeket kínált „az ország [...] rendjének megbontói”, „a hűtlen [...] konkolyhintők és viszályszítók”, „az álnok zsarnok”-ok számára, hogy a jogrendet félretolva erővel érvényesítsék akaratukat hol a király ellenében, hol pedig rá hivatkozva.

Az anarchia évei alatt a magyarországi egyházak igen keserves tapasztalatokat szereztek, elsősorban a maguk kárán, nem csoda tehát, hogy a főpapok közül kerültek ki azon csoportosulás vezetői, akik megelégtették az ország romlását. Az 1277 májusának végén nagykorúvá nyilvánított IV. László esküt tett arra, hogy keményen fellép az „ország [...] meggyalázói és pestisesei ellen”. Az eseményre az ország „általános gyűlésén” került sor, s ezt követte az év végén a Kőszegiek ellen indított nyugat-dunántúli hadjárat, aminek eredeti terveit alaposan szétzilálta a Geregyék és szövetségesük, Márk fia Roland Kelet-Magyarországon kitört lázadása.

Az említett „általános gyűlés”, valamint a Kőszegiek és a Geregyék ellen – részben párhuzamosan folyt – hadjárat azon két stratégiai elképzelést állítja

38. IV. László pecsétje, 1274

elénk, amelyeket az oligarchák ellenében és a királyi hatalom helyreállítása érdekében fellépni akarók céljaik elérése érdekében követtek.

A fegyveres fellépés a királyi hatalom ellen lázadókkal szemben kézenfekvő megoldás, mely gyors és végleges sikerrel kecsegtet, feltéve, persze, hogy nem marad el a győzelem. Szerfelett valószínű, hogy éppen a győzelembe vetett hit állt a háttérben annak, hogy IV. László makacs következetességgel tett meg-megújuló kísérleteket arra, hogy fegyverrel kényszerítse térdre az oligarchákat. A hitet alighanem a kezdeti sikerek táplálták: a Geregyék kiépülőfélben lévő tiszántúli hatalmát az 1277–1278 fordulóra körüli hónapokban sikerült felszámolni, s közvetlenül ezt követően a Magyar Királyság a Közép-Európa feletti hegemoniáért folytatott küzdelemben is a győztes oldalon találta magát, amikor Habsburg Rudolf német király szövetségeseiként kivette részét az 1278 augusztusának végén megvívott morvamezei ütközetben aratott diadalból, mely egyszerre vetett véget az

ellenfél, II. Ottokár cseh király nagyhatalmi álmainak és életének. A győzelmet Kézai Simon, IV. László udvari papja kizárólag a „győzhetetlen és hatalmas” magyar királynak tulajdonította, akit „dicső, bátor és nagyratörő László király”-ként ünnepelt krónikájában, egy szót sem vesztegetve arra, hogy néhány hónappal korábban a Sopronból Kőszeg ostromára induló királyi sereget már Szentvid aprócska várának bevétele is megoldhatatlan feladat elé állította, s így IV. László kénytelen volt békét kötni Kőszegi Ivánnal és fivéreivel. A király még két ízben tett kísérletet a Kőszegiek megtörésére: 1284 elején eredménytelenül ostromolta Borostyánkő várát, s ezért megint békére kényszerült, 1286 végén pedig sikerült ugyan Kőszeg várát bevennie, ám a Zsitva folyó mellett a következő év tavaszán megívott ütközetben már vereséget szenvedett a Kőszegiektől és az azok szövetségében harcoló Borsáktól, ami következmények nélküli epizóddá tette az előző évi sikert. A sorozatos kudarcok miatti csalódottság teszi érthetővé, hogy amikor aztán Habsburg Albert osztrák herceg – az említett Rudolf fia – vezetett hadjáratot 1289-ben, elvileg a Kőszegiek ellen, valójában azonban a Nyugat-Dunántúl jelentős részét hódoltatva, IV. László tétlenül szemlélte az eseményeket. A Stájer rímes krónika szerzője tudni véli, hogy Albert herceg jó előre bejelentette a magyar királynak, hogy a Kőszegiek ellen vonul, amire IV. László – állítólag – így válaszolt: „érdekében áll [tudniillik IV. Lászlónak], hogy akárhogy is, de szenvedést okozzon Iván grófnak és a nemzetségének. Mivel nem tudja őket jó útra terelni, hogy békében lehessen élni velük, szabad utat ad az összes ellenségüknek, hogy ellenük forduljanak”, ami viszont – folytatja elbeszélését a krónikás – meg hasonlást idézett elő a magyarok és IV. László között, mivel „mérhetetlenül bántotta és dühítette az urakat, hogy a királyuk hagyta felperzselni az osztrák hercegnek a magyar földet” (Bagi Dániel ford.). Az élesebb szemű kortársak figyelmét az sem kerülhette el eközben, hogy míg IV. László olykor a Kőszegiek egy-egy várának bevételeivel sem boldogul, sőt, valójában a kudarcok gyakoribbak a sikereknél, Albert herceg hadjárata során jó harminc várát és erődített helyet foglalt el, igaz, ezek egy része csupán alkalmi menedék volt, mint például a pinkafői templom. Ha mindezek mellett még azt is figyelembe vesszük, hogy Aba Finta lázadásakor, 1281–1282-ben csak második nekirugaszkodásra tudott némi sikert felmutatni a király Patak várának bevételeivel, aligha lehet két-

séges, hogy az oligarchák elleni katonai fellépés csupán elméleti lehetőség maradt IV. László uralkodása idején, mivel éppen annak volt a leginkább híján az uralkodó, ami a siker egyetlen záloga lehetett volna: az erőnek.

A IV. László meggyilkolása után magyar királlyá koronázott III. András felnőttként lépett ugyan trónra, ám a korábbiakban csupán két alkalommal töltött néhány hétnél összesen sem több időt Magyarországon, így személyes tapasztalatokon alapuló helyismerettel, értelemszerűen, nem rendelkezett, ami bizonyos mértékig kiszolgáltatottá tette azokkal szemben, aki a királyi méltóságba segítették. A támogatók köre két csoportra oszlott: az egyikhez az ország főpapjai, a másikkhoz pedig a világi előkelők tartoztak. E csoportok más-más elvárásokkal tekintettek az új király uralkodása elé.

Az oligarchák garázdálkodásai a IV. László uralkodására jellemző káosz éveiben jelentős károkat okoztak az egyházaknak. Ez voltaképpen érthető, hiszen egy-egy monostor vagy egyházi birtok feldúlása a könnyű zsákmány reményével kecsegtette a vállalkozó kedvű hatalmaskodót, mivel jóval kisebb ellenállásra lehetett számítani, mint az olyan magánbirtokok felprédálása esetében, ahol a megtámadottnak éppoly brutális eszközök álltak a rendelkezésére a védekezéshez, mint a birtokára rátörőknek a támadáshoz, s nem is habozott használni azokat. Az egyházakat ért sérelmekről szemléletesen tájékoztat az a levél, melyet még 1281-ben írt Timót zágrábi püspök a többi magyarországi főpapnak: „Tudja meg Atyaságtok – szól a püspök hangján a levél –, hogy március tizenharmadikán [...] püspökségem Vaska nevű birtokára mentem, hogy szemügyre vegyem, milyen nyilvánvaló prédálást, erőszakos megszállást, pusztítást és rablást műveltek ott Henrik bán fiai, Miklós [...] és Henrik [...] meg a csatlósaik és cinkosaik, s azt olyan elhagyatottnak és elpusztítottnak találtam, hogy nemcsak az ott lakóknak mindenét elrabolták, hanem a pusztítás miatt ember is alig maradt benne. A házakból kiüldözött öt asszony megfagyott a nagy hidegben, az apróbb marhát pedig, a juhokat és kecskéket, amelyeket a nagy hó miatt elhajtani nem tudtak, megnyúzták az irhájukért. Mikor pedig más birtokainkra mentünk, azokat [is ...] teljesen elpusztítva és lerombolva, minden feltalálható javaikból kifosztva találtuk, az egyházi szabadság és a dicső magyar királyok eddig tiszteletben tartott [ok]levelei ellenére. [...] Henrik bánnak ugyanezek a fiai [...] szedetik be csatlósaikkal [...] a nekünk járó tizedeket is Isten és

a szentegyház sérelmére. Miklós [...] még tisztjeinket és főbb alattvalóinkat is fogságra vetette, s egy országszerte körözött, bizonyos Wrycz nevű útonálló és lator által addig kínoztatta őket, míg utolsó fillérüket is ki nem csikarta belőlük. Ennyi, püspökségünk és káptalanunk ellen elkövetett gonosztetre, pusztításra, rablásra, rombolásra nem hunyhattunk szemet és az igazság és lelkiismeretünk követelésére, miután a mi [...] többszöri intésünket és figyelmeztetéseinket semmibe vették [a Henrik-fiakat] és követőiket nyilvánosan kiközösítettük, írásban is kiközösítettnek nyilvánítottuk, s harangzúgás és gyertyák kioltása mellett kihirdettük, hogy mindenki kerülje őket és birtokaikra is egyházi tilalmat vetettünk ki, mindaddig tartót, amíg az Istennek, egyházunknak, nekünk és zágrábi káptalanunknak okozott károkat és sérelmeket jóvá nem teszik.” A püspök sérelmeinek okozói – a nevek alapján aligha nehéz feladat kitalálni – Kőszegi Henrik fiai, Miklós és az ifjabb Henrik voltak, velük és hasonló társaikkal szemben azonban az egyház rendelkezésére álló lelki fegyverek elégtelenek bizonyultak. Emlékezhetünk rá: a család különböző tagjaira az itt említetten kívül még legalább két esetben kimondták a kiközösítés büntetését, ám minden eredmény nélkül. Kán László sem esett kétségbe, amikor ugyanezen fenyítékben részesült: a Gentilis legátus által meghozott döntést egyszerűen figyelmen kívül hagyták Erdélyben, igaz, arról maradt fenn adat, hogy a vajda ekkor csak magánkápolnájában hallgatott misét, ámbár erre sem lett volna joga. Az oligarchák nem voltak kevésbé vallásosak, mint kortársaik, azzal azonban tisztában voltak, hogy az említett büntetések valójában politikai fegyverek az egyház kezében, s ennek megfelelően tekintettek a döntésekre.

A bárói méltóságokat birtokló s az azok kínálta hatalmi lehetőségekkel visszaélő előkelőkkel szembeni hatékonyabb fellépés eszközét a főpapok egy sajátos, a korban újdonságnak számító, s európai mintákat követő kormányzati rendszer bevezetésében keresték. Ennek a királyi hatalmat korlátozó vonásai jól felismerhetők, elsősorban mégis az oligarchák megrendszabályozására szolgáló eszközként számoltak a reformokkal bevezetésük szorgalmazói.

Az államszervezet átalakításának programját kidolgozó főpapok életútjában számos közös vonás fedezhető fel. Valamennyiük esetében kimutatható, hogy külföldi egyetemeken készültek fel egyházi karrierjükre, s többségük

hosszabb-rövidebb ideig a királyi kancelláriában tevékenykedett, némelyikük pedig emellett még diplomáciai megbízatásokat is teljesített. Vezetőjük, Lodomér esztergomi érsek talán Bolognában, talán egy másik itáliai egyetemen folytatott tanulmányokat, majd IV. Béla idősebb fiának, Istvánnak az alkancellárjaként szerzett tapasztalatokat az államkormányzat terén. Innen került a váradi püspökség élére, hogy aztán 1279-ben a magyar egyház feje legyen Esztergom érsekeként. Aligha lehet kétséges, hogy e főpapi kör világlátott tagjai a külföldi egyetemeken töltött évek során szerzett tapasztalataikat akarták átültetni a hazai talajba, az pedig bizonyosra vehető, hogy a konkrét példával a Német-római Birodalom egyik egyházi fejedelemsége, a friaul–aquileiai patriarchátus szolgált.

Az új intézmények meglétének nyomai már a közvetlenül III. András megkoronázása után meghozott 1290. évi törvényben kimutathatók. A törvény elrendelte IV. László adományainak felülvizsgálatát mégpedig oly módon, hogy III. András „az igazságosan és törvényesen adott” adományokat „érsekeink, püspökeink és az ország által kiküldött tanácsosaink tanácsa szerint” érvényben fogja hagyni, ellenben azokat, amelyeket „meg nem érdemelten és igazságtalanul” tettek, vissza fogja venni „ugyanezen tanácsosok tanácsa szerint” (Szilágyi Loránd ford.). Az idézett szövegekben megkülönböztetett figyelmet érdemel az „ország által kiküldött tanácsosok” emlegetése, mivel feltűnésük a királyi tanácsnak a reformok szellemében történt átalakításáról tanúskodik. A királyi tanács intézménye egyidős az Árpádok monarchiájával, már Szent István törvényei hivatkoznak annak határozataira. Tagjai a királyon és családjának felnőtt tagjain kívül a főpapok, valamint a fontosabb világi méltóságok viselői, a bárók voltak. Feladatuk az volt, hogy tanácsaikkal segítsék királyukat az ország kormányzásának munkájában, ily módon a királyi tanács volt az operatív kormányzati döntések meghozatalának színtere. A tanácsot időnként – kiváltképp akkor, ha kiemelkedően fontosnak ítélt kérdések megvitatására került sor – kibővítették a méltóságot éppen nem viselő előkelőkkel, s ha ez történt, akkor a döntésre úgy tekintettek, mint amit „az egész ország tanácsára és beleegyezésével” hoztak meg.

A tanács összetételének kialakítása eredetileg a király kizárólagos joga volt. Szent István korában még az egyes főpapi székek betöltésében is egyedül a király szava döntött, ami mindenben megfelelt a kor politikai gondol-

kodásában élő normáknak. A 11. század végétől az egyház szabadságának jelszavával fellépő szellemi irányzat, a gregorianizmus elvitatta a világi uralkodóktól a főpapok kinevezésének és méltóságukba való beiktatásának, az investitúrának a jogát. Ennek megfelelően a 12. század folyamán több magyar uralkodó lemondott az investitúra jogának gyakorlásáról, ám a magyar király mégiscsak képes volt befolyásolni a főpapi méltóságok betöltésének kérdését, mivel egyfelől őt illette meg a jelöltajánlás joga, másfelől pedig az egyházi szabályoknak megfelelően megválasztott püspök személyével kapcsolatban előbb a király nyilvánította ki beleegyezését, s csak ezt követően terjesztették fel a pápához az illető ügyét megerősítésre. A világi méltóságviselők pedig a dolog természetéből adódóan a királytól kapták kinevezésüket, mégpedig az uralkodó „tetszése tartamára”, ami annyit jelentett, hogy ki-ki addig maradhatott meg hivatalában, amíg élvezte a király bizalmát. A tanács világi tagjainak kijelölését illetően a király kizárólagos döntési jogát csak azok, a 13. századi törvényekben rendre felbukkanó előírások igyekeztek korlátozni, amelyek tilalmazták „idegenek”, illetve nem keresztények tisztséghez juttatását, s hasonló rendelkezés az 1290. évi törvénybe is belekerült. Az „ország által kiküldött tanácsosok” megjelenése a törvény szövegében ugyanakkor a reformok gyakorlatba való átültetésének egyértelmű jele, s félreérthetetlenül utal arra, hogy immár nem kizárólag a király dönt a tanács összetételéről, hanem abban az „ország” képviselői szintén helyet kaptak. Feltűnő ugyanakkor, hogy a törvény, amikor a IV. László kori birtokadományok felülvizsgálatának kérdésével foglalkozik, csak a főpapokat és „az ország által kiküldött tanácsosok” említi meg, s teljességgel mellőzi a tanács bárói tagjait. Ráadásul a törvény a tanácsosoknak szerepet juttat a bárók tetteinek elbírálásában is, elrendelve, hogy „minden évben egyszer országunk összes bárói és nemesei Székesfehérvárra gyűlésre tartoznak menni”, ahol részint az országos ügyek megtárgyalására kerül sor, részint pedig „megvizsgálják a bárók tetteit, miképpen járt el ki-ki közülük a saját tisztségében, és tartották meg az ország jogait, és ki-ki érdemei szerint jutalmát vagy mulasztásai és vétkei szerint büntetését a mi [tudniillik a király] és tanácsosaink ítélete szerint még aznap elvegye” (Szilágyi Loránd ford.). Mindebből meglehetősen világossággal bontakozik ki az a kép, mely

szerint az „ország által kiküldött tanácsosok” voltaképp a bárók ellensúlyozására kerültek be a tanácsba.

A törvény által említett székesfehérvári gyűlés ugyancsak része lett a reformoknak. Kormányzati és bíraskodási feladatokat ellátó gyűlések tartása addig is szokásban volt, ezek azonban a királyi tanács – alkalmoszerűen esetleg kibővített – ülései voltak, s bizonyosra vehető, hogy ilyen gyűléseken születtek meg a korai Árpád-kor törvényei. A gyűlések ugyanakkor alkalmat adtak arra, hogy a király személyesen gyakorolja legfőbb uralkodói kötelezettségét, az igazságszolgáltatást, meghallgatva és orvosolva elébe járuló alattvalói panaszait. Az 1222. évi Aranybullában egy efféle archaikus gyűlés évente történő megrendezésére vállalt kötelezettséget II. András.

39. II. András a Képes Krónika miniatúráján

A 13. század második felében aztán a gyűlések jellege jelentősen átalakult. A bíráskodás nem tűnt el teljesen, ám a gyűlések az ország egészét érintő politikai kérdések megtárgyalására hivatott „általános gyűlés”-ekké alakultak át. Az új típusú gyűlések viszonylag rendszeres megtartására az 1270-es évek második felétől került sor; ilyen gyűlés nyilvánította IV. Lászlót nagykorúvá annak idején. Az országos gyűléseket már ritkán tartották Székesfehérvárott és augusztus 20-a táján, éppen ellenkezőleg: a leggyakrabban Buda környékén ültek össze – Buda, Óbuda, Pest, Rákos, Tétény egyaránt az ismert helyszínek közé tartozik –, az időpontok pedig szerfelett nagy változatosságot mutatnak, ami arra utal, hogy a gyűlések összehívására szükség szerint került sor, s nem az egyházi naptárhoz igazodva, ami voltaképpen érthető azok megváltozott jellegére tekintettel.

Az ország tényleges irányítása terén ugyanakkor a III. Andrást trónra segítő előkelők érdekeire szintén tekintettel kellett lenni, ami sajátos helyzetet alakított ki a nádori – azaz a legtekintélyesebb világi – méltóság betöltését illetően. Az eredeti elképzelés az lehetett, hogy Aba Amadé és Kőszegi Miklós évente váltják majd egymást a méltóságban: ez a rendszer figyelhető meg 1290–1291-ben, valamint 1293–1295-ben. Amadé és Miklós olyan egyhangú szabályossággal váltották egymást évente, hogy azt aligha lehet a véletlen számlájára írni, sokkal inkább bátorítja valamiféle megegyezés feltételezését. A rendszer kialakítása nyilvánvalóan azt a célt szolgálta, hogy fenntartsa azt a szövetséget, mely a trónra juttatta a királyt. Maga a kormányzat ennek megfelelően koalíciós jellegű volt, s így a legfontosabb méltóságok élén szerephez jutottak benne a Héder nembéli Kőszegiek éppúgy, mint a Tiszántúl és Erdély urai, a Borsák: Amadé lett a nádor, Kőszegi Iván a tárnokmester, öccse, Henrik Szlavónia bánja, míg Borsa Roland az erdélyi vajda. III. András 1290. évi bárói sorából szembetűnően hiányzik Kőszegi Miklós, vélhetően azért, mert már eleve azzal számoltak, hogy ő fogja váltani egy év elteltével a nádori méltóságban Amadét.

Az András mögött felsorakozó oligarchák tehát voltaképpen felosztották egymás között az ország kormányzásában kulcsszerephez jutó méltóságokat, amibe a király támogatóinak másik csoportja, a magyar püspöki kar – élén Esztergom érsekével, Lodomérral – kénytelen volt beletörődni, jöllehet bizonyosra vehető, hogy az oligarchák hatalmának efféle legalizálása aligha

volt kedvük szerint való. Pedig a rendszernek megvoltak a maga nyilvánvaló előnyei. A megoldás lehetőséget biztosított arra, hogy a kormányzat koalíciós jellege hosszú távon fennmaradjon, kiszámíthatóságával pedig elejét vette annak, hogy a leváltott nádor „vetélytársai áskálódását”-nak tulajdonítsa elmozdítását s fellázadjon, miközben anélkül biztosította a kormányzat folytonosságát, hogy a nádor túlságosan hosszú ideig töltené be egyhuzamban méltóságát. Mindezt, úgy tűnik, Lodomérék is belátták, s ezért csak azzal próbálkoztak meg, hogy az 1290. évi törvény egy – éppen annyira naiv, mint amennyire radikális – intézkedésének segítségével féket építsenek be, mint láthattuk, a kormányzat rendszerébe, elrendelvén, hogy az évenként megtartott székesfehérvári országos gyűlések ítéljék meg, hogy a bárók – s köztük persze, a nádor – miként jártak el tisztségeikben, s szükség esetén a felelősségre vonás se maradjon majd el.

Az 1291. évi osztrák háborút lezáró békét követően kibontakozott válság – amikor is a Kőszegiek váraik előirányzott lerombolása miatt kiváltak III. András támogatóinak köréből, s a nápolyi Anjouk mellé szegődtek – új helyzetet teremtett, melyben az egymást szabályszerűen váltó nádorokra alapozott rendszer nyilvánvalóan nem volt tovább fenntartható; legalábbis, míg a Kőszegiek vissza nem térnek a király hűségére. A megoldást a főpapok abban találták meg, hogy két személy tölti be egyidejűleg a nádori méltóságot, akik között területi alapon osztják meg a hatáskört: egyikük a Dunától keletre, a másik pedig a folyótól nyugatra tevékenykedik. Ugyanez ismétlődött meg 1296–1297 folyamán, amikor ismét harcok folytak a király és a Kőszegiek között. Két nádort állítani a válság idejére, ez talán kényszer szülte intézkedésnek tűnhet, ugyanakkor azonban egyfelől nagyon is beleillett a III. Andrást támogató főpapok általános báróellenes politikai irányvonalába – az egymás mellett működő két nádor szükségképpen kisebb politikai súlyt képvisel, mint egyetlen –, másfelől valóban célszerűnek tűnhetett a válság idejére szorosabb ellenőrzés alá vonni az ország területét. Lodomérék IV. László uralkodása idején megtapasztalhatták, hogy milyen zűrzavart képes okozni, ha az ország több pontján egyidejűleg üti fel fejét lázadás, az igazi rémálmuk azonban alighanem az lehetett, hogy a különböző oligarchikus magánhatalmak urai összefognak a királyi hatalom ellen. Az ilyen esetek megelőzésének érdekében a nádori hatáskör területi megosztása

tűnhetett a legjobb megoldásnak, hiszen így mind a keleti, mind a nyugati országrészben rendelkezésre áll a királyi hatalom képviselője, aki azonnal elfojthatja a lázadást (vagy legalább megpróbálkozhat azzal). Szerfelett valószínű tehát, hogy a főpapok nemcsak a válság idejére, hanem hosszabb távon is kíváncsún tartották ezen újítás bevezetését, amire az utalhat, hogy 1298-ban annak ellenére fenntartották a nádori hatáskör megosztását, hogy akkor éppen nem folytak harcok az országban. Végül azonban, ezen egyetlen esetet leszámítva, csak a válságok idején működött két nádor egyidejűleg, ami arra vall, hogy a kormányzat többi tényezője, a király és a vele éppen együttműködő előkelők elismerték ugyan annak célszerűségét a lázadásokkal terhes idők feszült viszonyai közepette, ám egyébként ragaszkodtak a nádori méltóság betöltésének hagyományos rendjéhez, s a püspöki kar reformjainak ezen elemét csak rendkívüli körülmények esetén voltak hajlandók támogatni.

1298 első napjaiban elhunyt a III. Andrást kezdettől fogva támogató Lodmér esztergomi érsek, s ezt követően repedések támadtak a király és az ország főpapjai közötti együttműködés épületének falán. A szakításra egyik fél sem szánta rá magát, mindazonáltal határozott jelei mutatkoznak annak, hogy András megpróbálta kitágítani politikai mozgásterének határait, s igyekezett lazítani azokon a szálakon, amelyek a magyar püspöki kar támogatásához kötötték uralmát. Ezen törekvéseinek tudható be, hogy valamikor 1298 második felében szabályos szerződést kötött öt bárójával. A szerződések kölcsönös jogokat és köteleességeket írtak elő a feleknek, s ennyiben határozottan hűbéries színezetűek, ami előzmények nélküli jelenség a magyar uralkodó és alattvalói viszonyában, legyenek bár az utóbbiak még oly hatalmasok.

A szerződések közül csak az maradt ránk, amelyet a király – és második felesége, Ágnes királyné – Ákos nembéli Istvánnal kötött, aki nem sokkal korábban vette át az országbírátságot a „Dunán inneni” nádorra tett Péc nembéli Aportól. Az uralkodó esküvel megerősített kötelezettséget vállalt arra, hogy Istvánt mindaddig megtartja kegyében, amíg az hűséges marad hozzá, és ellenségeivel szemben védelmet nyújt neki. Ha III. András „az ország dölőfősei és lázongói ellen” harcba küldi Istvánt, akkor az a király tudta és beleegyezése nélkül nem köt békét azokkal, ellenben, ha István vezetne a királyi udvarba valakit az uralkodó korábbi ellenfelei közül, az akkor is szabadon távozhat onnan, ha nem sikerülne kibékülni vele. Arról szintén

biztosította András új országbíráját, hogy esetleges ellenfelei áskálódásainak nem fog meghallgatása nélkül helyt adni, s csak akkor távolítja el udvarából, ha nem sikerülne tisztázni magát az ellene felhozott vádak alól. Ákos István ugyanakkor – hasonlóképpen eskü alatt – megfogadta, hogy „minket [ti. III. Andrást] természetes urának fog tekinteni, parancsainknak engedelmeskedik, és ezen a világon élő minden ellenséggel szemben, országunkon belül és kívül, bármilyen rendű és rangú, akár egyházi, érseki méltóságú személyek és pápák [...] ellen is szolgálni fog, mivel Szent István király Magyarország apostola, és helyébe lépnek utódai a leszármazás rendje szerint.” Hogy a szerződés alapvető célja teljesen világos legyen, a szöveg még egyszer kiemeli, hogy István bárki, akár saját rokonai ellen is fellép majd a király parancsára, s „minden ellenségünknek ellensége, ellenfelünknek ellenfele, nyílt és titkos hűtleneinknek üldözője lesz”. Azt ugyancsak vállalta végül az országbíró, hogy jó kapcsolatot fog ápolni mindazokkal, akikkel királya hasonló szerződésre lépett, jelesül Rátót Domokos tárnokmesterrel, Aba Amadéval, Demeter pozsonyi és zólyomi ispánnal, valamint Pál komáromi, mosoni és győri ispánnal.

A szerződés félreérthetetlen bizonyossága annak, hogy III. András önállóan kialakított politikai koncepció megvalósításától remélte hatalma megszilárdítását. Az az előírás, hogy a bárók „akár egyházi, érseki méltóságú személyek és pápák [...] ellen is” szolgálni fogják királyukat, egyfelől burkolt fenyegetést jelentett a magyar főpapok számára, másfelől arra a kortársak előtt közismertnek számító tényre reagált, hogy a pápai udvar a III. Andrást bitorlónak tartó nápolyi Anjouk magyar trónra támasztott igényét támogatja. Az új politikai elképzelés lényege pedig abban állt: együttműködni azokkal a világi hatalmasságokkal, akik erre hajlandóságot mutatnak. A királlyal szerződést kötő bárók ugyanis vagy oligarchák voltak maguk is – mint Aba Amadé –, vagy szerettek volna azzá válni, mint a többiek mind. Az öt báró által akár oligarchaként, akár hivatali tisztüknél fogva ellenőrzés alatt tartott terület az ország északkeleti határvidékétől a Dunántúl északi részéig húzódó széles sávot ölelte fel. Aba Amadé tartománya, mint láthattuk, Északkelet-Magyarország nagy részére kiterjedt Sároستól a Tiszáig és Ungtól Abaújig. Ákos István valamivel nyugatabbra, elsősorban Borsodban volt otthon, Rátót Domokos pedig Heves, Nógrád és Gömör megyékben, ám családi birtokok

révén részint Pest megyei, részint már a mai Dunántúlra eső, Fejér és Veszprém megyei uradalmakkal is rendelkezett. Az észak-magyarországi sávot végül Demeter zólyomi és pozsonyi ispánt és rokonságát uraló országrész zárta. Szinte az egész 13. század folyamán Demeter rokonságából kerültek ki a hatalmas kiterjedésű zólyomi erdőispánság kormányzói, s minden bizonynyal ennek köszönhették, hogy szerény kisbirtokos famíliából jó néhány vár és számos uradalom uraivá küzdötték fel magukat a század végére. Az ötödik báró, a forrásainkban gyakran „Komáromi”-nak nevezett Pál, dicsekedhetett a legszerényebb múlttal és birtokállománnyal. A rokonságból először fivére, Mikó mondhatott magának egy kisebbfajta karriert: ő volt IV. László feleségének, Izabellának az utolsó és III. András első lovászmestere. Pál jelenlétét a szövetségi rendszerben elsősorban az általa kormányzott megyék földrajzi fekvése indokolhatta: Komárom, Győr és Moson megyék tömbje ugyanis éppen a királyi hatalom két legveszedelmesebb ellenfelének, a Kőszegieknek és a Csákoknak – Máténak és az 1298-ban még életben lévő fivérének, Csáknak – az uralma alá tartozó területeket választotta el egymástól.

A szövetség elsődleges célja az volt, ez aligha lehet kétséges, hogy biztosítsa a király számára a Kőszegiekkel és Csákokkal szemben azt az erőt, amelyet az uralkodót szintén támogató püspöki kar képtelen volt nyújtani. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a főpapok által sugalmazott törvények hasznos és üdvös célokat szolgáltak, s az sem lehet kétséges, hogy az államkormányzat átalakítása elméletben valóban alkalmas lehetett volna a központi hatalommal szembeszegülő és a jogbiztonság helyett az ököljog uralmát érvényesítő oligarchák ellenében, csakhogy néhány év uralkodás bőségesen elegendő tapasztalatot biztosított III. András számára annak felismeréséhez, hogy a királyi hatalommal való együttműködésre képtelen oligarchákkal szemben kizárólag az erő nyelvén lehet és érdemes beszélni. Ott keresett tehát politikai támogatást, ahol találhatott, nevezetesen a szerződéssel magához kötött bárók oldalán. Az érintettek érdekei ugyanis bizonyos mértékig egybeestek a királyi hatalom érdekeivel, hiszen azok, akik – mint Demeter vagy Komáromi Pál – a Kőszegiek vagy a Csákok közvetlen szomszédságában próbáltak boldogulni, maguk is fenyegetve érezhették magukat azok csillapíthatatlan terjeszkedési vágya miatt, a többiek viszont saját hatalmuk továbbépítése vagy egyszerűen csak nyugalma miatt találhatták kedvezőnek III. András

ajánlatát. A király és az öt báró szövetsége tehát, ellentétben a püspökök politikájával, éppen nem szilárd elvi alapokon nyugodott, hanem a pillanatnyi érdekezésszerűságon. Andrásnak azonban minden lehetőséget meg kellett ragadnia hatalma növeléséhez, s nyilván többre becsülte a „hű bárói” által csatasorba állítható fegyvereseket, mint akár a legszebb elveket.

III. András elképzeléseit nem valamiféle pánikroham szülte, hanem a tények józan mérlegelése. Az első intó jel az lehetett, hogy egyre később az 1298. január 2-án elhunyt Lodomér érsek utódjául már februárban megválasztott Bicskei Gergely székesfehérvári prépost pápai megerősítése új méltóságában. 1299 januárjának végén aztán VIII. Bonifác pápa végre lépett az esztergomi érsekség betöltésének több mint egy éve nyitott kérdésében. Bicskei Gergelyt nem erősítette ugyan meg az érseki székhely, de kinevezte az érsekség kormányzójává. Gergely nem értette félre a pápa ki nem mondott, de egyértelmű üzenetét – ha a pápaság érdekeinek hatékony képviselőjeként teszi hasznossá magát Magyarországon, reménye lehet az érsekség végleges elnyerésére, egyébként azonban nem sok jóra számíthat –, s az év folyamán már nyílt kenyéértörésre került sor a pápai elvárásoknak megfelelni akaró, s ezért a magyar trónt már IV. László halála óta a magukénak tudó Anjouk oldalára áttért Bicskei Gergely és királya között, miközben magyar előkelők egy csoportja a pápához fordult, hogy adjon III. András helyett új királyt az országnak, 1300 tavaszán pedig döntés született az Anjouk nápolyi udvarában arról, hogy IV. László nővérének, Mária nápolyi királynénak az unokáját, Károlyt a Magyar Királyságba küldik, hogy a jogos örökségének tartott országot birtokba vegye.

A szorult helyzetbe került III. András merész lépésre szánta el magát: kiegyezett az oligarchákkal. A velük folytatott tárgyalás vagy tárgyalások eredményéről diplomatája, Bonzanói Péter 1300. szeptember 18-án kelt leveléből értesülhetünk, akit III. András vélhetően azért küldött a pápai udvarba, hogy elérje Antal csanádi püspök esztergomi érsekké történő kinevezését az Anjouk oldalára áttért Bicskei Gergely helyett. A velencei előkelőknek írott levél szerint, amikor Bonzanói Péter még Magyarországon tartózkodott, III. András „egészséges volt, és értesült ugyan Károly király unokájának érkezéséről, de nem törődött vele. Henrik fiai eljöttek a királyhoz és Turcho feleségül kapta Henrik bán leányát; láttam, igen szép, s jelenlétemben min-

40. Mária nápolyi királyné síremléke, Santa Maria Donnaregina templom, Nápoly

denben megegyeztek. Trencsényi Máté és sok más báró, akik előbb lázadók és hűtlenek voltak, valamennyi püspök és a kalocsai érsek a király rendeletére a király úrral vannak. Sokan közülük még akkor is ott voltak a király udvarában, amikor én eljöttem.” A szövegben a „Henrik fiai” meghatározás, természetesen, a Kőszegiekre utal, Ivánra és fivérére, a „Henrik bán”-ként megnevezett ifjabb Henrikre, Turcho pedig III. András nagybátyjának, az az idő szerint Szlavóniát kormányzó Albertino Morosininak az unokája.

Az, persze, magától értetődik, hogy III. András nem fegyverrel kényszerítette meghódolásra az oligarchák közül is a legfélelmetesebbeket, a Kőszegieket és Csák Mátét, hiszen ahhoz nagyszabású és győzelmesen megvívott hadjárat kellett volna, s nem is feltétlenül egyetlen, ám ezeknek nyoma sincs forrásainkban, mégpedig azért, mert ilyesmire nem is került sor, hiszen a Henrik-fiak és Csák Máté legyőzéséhez egyszerűen nem volt elegendő a király rendelkezésére álló katonai erő, ami az előző évek során többször

bebizonyosodott. Aligha gondolhatunk tehát másra, mint hogy valamiféle megegyezés jött létre a király és leghatalmasabb ellenfelei között: András valami olyat kínálhatott fel az oligarcháknak, amit azok többre értékeltek, mint azt, amit az Anjouktól remélhettek. A király ajánlatának lényegére nagy biztonsággal következtethetünk, ha a III. Andrással 1298-ban szerződést kötő bárók listáját egybevetjük egyfelől az 1300 nyarán meghódolókéval, másfelől a 14. század első évtizedének nádoraiéval.

Az régóta ismert tény, hogy a 14. század első évtizedében nem egyszerűen csak rendkívüli gyorsasággal váltották egymást az előkelők a nádori tisztségben, hanem minden kétséget kizáróan igazolható: egyidejűleg több személy is viselte a méltóságot. A jelenség, mely – mint láthattuk – nem különbözi az Árpád-kori előzményeket, rövid ideig tartott, így minden nehézség nélkül beilleszthetőnek látszott a III. András halálát követő évek általános politikai zűrzavarába: elvégre, ha király sem csak egy volt, miért ne lehetett volna nádorból is több. Nem csoda tehát, hogy a különös helyzet viszonylag szerény érdeklődést váltott ki a történetírásban, s ha mégis kísérlet történt értelmezésére, a korábban ténylegesen viselt méltóság pusztán címként való további használata éppúgy felmerült, mint – minden bizonnyal az Árpád-kori példa hatására – a nádori hatáskör területi alapon való felosztásának gondolata, vagy éppen – mivel személy szerint többnyire a kor nagy hatalmú oligarchái az érintettek – a nádori cím önkényes felvétele.

Alaposabban szemügyre véve azonban az érintett előkelők körét, illetve az őket nádorként említő adataink sorozatát, kiderül, hogy egyik magyarázat sem kielégítő, jöllehet a legtöbbjük tartalmaz olyan elemet (vagy elemeket), amellyel (vagy amelyekkel) nehéz lenne vitába szállni. Ákos István 1301-től a minden bizonnyal 1315 táján bekövetkezett haláláig viselte a nádori címet, s 1307-ig mások is megadták neki azt. Csák Máté 1302 és 1309 között szerepel nádorként, majd 1310-től haláláig ismét annak címezte magát. (A közbeeső rövid időszakban, amikor I. Károly hívének számított, a valóságnak megfelelő tárnokmester méltoságnév szerepel neve mellett.) Kőszegi Iván és Aba Amadé egyaránt 1302-től viselte a nádori címet, s mindketten halálukig, 1308-ig, illetve 1311-ig. Rátót Rolandot és Péc Aport szintén nádornak mondják forrásaink: előbbi 1303-tól, utóbbit 1304-től, s mindketten 1307-ben tűnnek el a szemünk elől, minden bizonnyal haláluk

miatt. Végezetül Borsa Kopaszcól kell majd szót ejtenünk, aki 1306 és 1314 között szerepel nádorként.

Azon elgondolásnak, amely az oligarchikus magánhatalommal rendelkező előkelők önkényes címhasználatában vélte felfedezni a kusza jelenség kulcsát, több gyenge pontja van. A nádor volt az ország első világi méltósága, így joggal lenne elvárható, hogy csak a leghatalmasabb oligarchákkal találkozzunk az érintettek listájában. Csák Máté, Aba Amadé, Kőszegi Iván vagy Borsa Kopasz meg is felel ennek az elvárásnak, a többiek közül azonban Ákos István már csak másodvonalbeli lehet hozzájuk képest, míg Rátót Roland és különösen Pécs Apor még az sem. Az érem másik oldalát szemügyre véve feltűnő, hogy Roland és Apor példáját nem követték a velük egy súlycsoportba tartozó előkelők, jóllehet nyilván akadt volna köztük nem is egy, akinek ambíciói nem voltak kisebbek e két nádorénál. Az sem feledhető ugyanakkor, hogy a nádori cím önkényes felvétele esetén okkal gondolhatnánk egyúttal arra is, hogy az önmagát nádori címmel felruházó oligarcha saját magát tekinti az egyetlen „igazi” nádornak. Ezzel szemben azonban azt tapasztaljuk, hogy a nádori címet következetesen használó Ákos István, amikor fia menyegzőjének körülményeiről számol be egy oklevelében, nem tagadta meg Aba Amadétól és Rátót Rolandtól sem azok nádor voltának elismerését, mintha mi sem lenne természetesebb annál, hogy az országnak egyszerre több nádora van. Minden jel arra vall, hogy István nádor említett oklevele nem alkalmi – udvariassági vagy politikai szempontok által sugallt – véleményt fogalmazott meg, hiszen számos más eset ismert, amikor ugyanazon forrásunk több személyt nevez meg nádorként. Különösen figyelemreméltó, hogy ez utóbbi adataink rendre I. Károly oklevelei közül kerülnek ki, s ha mégsem, olyan okmányok, amelyek az ő politikai környezetének álláspontját tükrözik. Károly 1307. szeptember 3-án kiállított adománylevele Borsa Beke javára szólt, akinek egyik fivéréként az okmány „Kopasz nádor”-t nevezi meg, a király döntését tanácsukkal segítő egyházi és világi bárók között pedig ott szerepelnek Aba Amadé, Ákos István és Rátót Roland nádorok. Károly egy másik – szintén az 1307. évben kelt, de napi dátummal el nem látott – adománylevelében, ismét a hozzájárulásukat adó előkelők között tűnik fel Aba Amadé, Rátót Roland és Pécs Apor nádor. Az I. Károlyt Magyarország királyának elismerő 1307. évi rákosi országos

gyűlésen megjelent előkelők közül Aba Amadé, Borsa Kopasz, Ákos István és Rátót Roland címeztette magát nádornak, míg az 1308. november 18-i pesti gyűlés résztvevői között az eseményről oklevélben beszámoló közjegyző Aba Amadét és Borsa Kopaszt mondja nádornak. Az I. Károly budai koronázásakor kiállított oklevélben Aba Amadé mellett Csák Máté is nádorként kerül elő. Mint látható: I. Károly a vizsgált korszakban nádori címet viselő hét személy közül hatnak a nádor voltát elismerte, s még érdekesebb, hogy 1310 nyaráig nem ismeretes Károly egyetlen olyan oklevele sem, amelyben az említett előkelők nádori címük nélkül szerepelnének. A kivétel ebből a szempontból Kőszegi Iván: őt Károly soha nem említi nádorként, jóllehet okleveleiben találkozunk a nevével, igaz, csak akkor, ha a király Esztergom 1306. évi ostromáról emlékezik meg, amelyet éppen Iván védelmezett a király ellenségeként Károly csapatai ellenében. Az eset így további magyarázatot nem igényel, sőt, még élesebben világít rá arra, hogy I. Károly kész volt elismerni mindazon előkelők nádor mivoltát, akik elfogadták őt királyukul. Elismerésről volt azonban szó, s nem kinevezésről, amit az tesz kétségtelenné, hogy valamennyi esetben kimutatható, hogy a nádori címet viselő előkelők már az előtt is nádornak tekintették magukat, hogy I. Károly párthíveiül szegődtek volna. Némelyiküket, s ez sem mellékes körülmény, korábban Károly riválisai szintén nádornak nevezték, mint a cseh Vencel-László Ákos Istvánt és Csák Mátét vagy a bajor Ottó Aba Amadét és Borsa Kopaszt.

Bármilyen okból is vette birtokba az említett hét előkelő a nádori méltóságot, szemlátomást nem igényelték a III. András halála után a magyar koronáért vetélkedők egyikének jóváhagyását sem. Különösen szembeűnő ez a magatartás Kőszegi Iván esetében, aki mind Vencel-László, mind Ottó párthívei között megfordult, ám egyik királytól sem maradt ránk olyan oklevél, mely „Iván nádor”-t említené, jóllehet Vencel-László környezetéből számos méltóságviselőt ismerünk, akik között ott találjuk Iván fivérét, a szlavóniai bánaságot, a somogyi és tolnai ispánságot, valamint a tárnokmesterséget viselő ifjabb Henriket is.

Mindezek előrebocsátását követően érdemes összevetni egymással az 1298-ban III. Andrással szerződést kötő bárók, az 1300 nyarán a királlyal kiegyező oligarchák, valamint az 1301 után nádori címet viselő előkelők

névsorait. A három lista, természetesen, nem egyezik egymással minden elemében, de ahol mégis, az elég világos magyarázatot kínál a történetekre, az eltérések pedig különösebb nehézség nélkül értelmezhetők. A hét, méltóságát azonos időben viselő nádor közül a III. Andrással szerződők között találjuk Ákos Istvánt – akkor a király országbíráját – és Aba Amadét. Az 1300 közepén meghódoló oligarchák közül név szerint ismertekből ugyanakkor szintén ketten, Csák Máté és Kőszegi Iván szerepelnek az 1301 utáni másfél évtized nádorai között. Ha mármost azt vesszük szemügyre, hogy az 1298. évi névsorban szereplő Rátót Domokos, Komáromi Pál és Demeter zólyomi ispán miért hiányzik a hét nádor közül, a két utóbbi esetében meglehetősen kézenfekvő magyarázattal szolgálhatunk. Demeter 1299-ben III. András azon seregének vezéréként vitézkedett, mely hasztalan próbálta megtörni Csák Máté hatalmát, így érthető, hogy egy olyan politikai kombinációban, amelynek célja III. András és Máté viszonyának rendezése volt, neki nem juthatott szerep. Ugyanez még inkább igaz lehet Komáromi Pálra, aki Csák Máténak és Kőszegi Ivánnak egyaránt az útjában lehetett. Mivel egy alkalommal – 1297-ben – Csák nembéli Mátéval együtt szerepel azok felsorolásában, akik a pannonthalmi apátság javait feldúlták, felmerült, hogy Pál valójában Máté familiárisa lehetett, ám ezt teljesen valószínűtlenné teszi méltóságviselése és III. Andrással kötött szerződése éppúgy, mint az, hogy valamikor 1304 áprilisa előtt Máté unokatestvérének, Csák nembéli Márk fia Istvánnak a fogságát volt kénytelen elszenvedni. Ezt a krízist ugyan sikerült átvészelnie, ám halála után birtokközpontját, Komáromot Máté kaparintotta meg magának. Demetert és Pált tehát III. András 1300 nyarán minden bizonnyal feláldozta a Csák Mátéval és a Kőszegiekkel való megegyezés oltárán.

Az 1298-ban királyával szerződést kötő ötödik báró, Rátót Domokos szintén nem szerepel a 14. század elejének nádorai között, ám az utóbbiak között ott találjuk unokatestvérét, Rolandot. Domokos éppoly megbízható híve volt III. Andrásnak, mint Roland: előbbi 1291-től szolgálta tárnokmesterként uralkodóját, utóbbi pedig a nádori méltóságot töltötte be Pécs nembéli Apor társaként 1298–1299-ben. Minden jel szerint éppen ez volt az a különbség, ami Domokossal szemben Roland javára döntött. Annál is inkább észszerűnek ítéltető ez a feltevés, mert egyúttal feleletet kínál arra az egyébként

nehezen megválasztható kérdésre, hogy miért viselte a nádori címet 1301 után Pécs nembéli Apoc.

Ezek a tények szilárd körvonalakkal rajzolják meg III. András és az oligarchák között 1300 nyarán létrejött egyezséget: a király azzal az ajánlattal állította a maga oldalára hatalma legveszedelmesebb ellenfeleit, a Kőszegi-eket és Csák Mátét, hogy elismerte őket az általuk éppen az idő szerint birtokolt terület urává. Kőszegi ifjabb Henrik ezenfelül a királyi család rokona lett lánya házassága révén, míg a fivérével, Ivánnal és a Csák Mátéval való kiegyezésnek az adott formát, hogy az uralkodó nádori címet adományozott nekik. Az szintén okkal feltehető, hogy Kán László ugyanilyen módon megkapta az erdélyi vajdaságot, míg Kőszegi ifjabb Henrik a szlavóniai bánság általa birtokolt részét. A bánság déli része ugyanakkor, ahol Baboníciók voltak az urak a Kőszegiekkel évtizedekkel korábban kötött megállapodások révén, nekik jutott. Azt, hogy III. András őket szintén bevonta az egyezkedésekbe, igazolja, hogy rendelkezésünkre áll a Szlavóniát kormányzó Albertino által 1300. június 7-én kiállított oklevele, melyben III. András nagybátyja kinyilvánítja, hogy azt a megállapodást, amit a Baboníciók kötöttek a királlyal, a maga részéről kész betartani. Azt itt említett „megállapodás” aligha utalhat másra, mint az oligarchákkal való kiegyezésre, az oklevél dátuma pedig arra enged következtetni, hogy III. András igen gyorsan reagált Anjou Károly herceg Magyarországra küldésének hírére; II. Károly nápolyi király ugyanis április 26-án kelt okmányában tájékoztatta erről magyarországi híveit.

A tárgyalások a többi oligarchával ugyanezen időszakban folyhattak, meglehet azonban, hogy esetenként elhúzódtak, mindenesetre, amint az Bonzanoi Péter leveléből világosan kiderül, még a nyár vége előtt lezárultak. III. András a hűségére térő oligarchákkal szembeni ellensúlyról is gondoskodott, s ezért négy bizalmasát hasonló kegyben részesítette. Ez utóbbiak kiválasztásakor elsősorban arra a körre számított, akikkel 1298-ban szövetségre lépett, közülük viszont azokról, akik nem voltak elfogadhatók a Henrik-fiak és Máté számára, lemondott, s helyükbe az 1298–1299. év két nádorát állította.

Az Anjou trónkövetelő közeli érkezésének híre által kirobbant válság kivédésére választott megoldás forradalmian újnak tűnhet, valójában azonban korántsem jelentett olyan radikális szakítást a korábbi kormányzati rendszerrel, mint azt gondolhatnánk. Egy meghatározott területre szóló felha-

41. Caroberto Magyarországra érkezik, miniatúra a Képes Krónikában

talmazással rendelkező, s a királyhoz hűséges nádor helyzete a valóságban nem sokban különbözött egy engedelmes erdélyi vajdáétól vagy szlavóniai bánétól, s arról, hogy a rendszer működőképes lehet, akár egy oligarchikus ambícióktól sem mentes előkelő esetében is, az 1294 óta az erdélyi vajdaság élén álló s uralkodójával soha összetűzésbe nem keveredő Kán László példája győzhette meg III. Andrást. Nem feledhető végül az sem, hogy a király voltaképpen semmi kockázatot nem vállalt, hiszen ha számítása mégsem válik be, s a hat nádor közül az egyik mégis ellene fordulna, gyakorlati szempontból nem lett volna annak jelentősége, hogy a nádori cím birtokában lázad-e fel, vagy anélkül.

Kőszegi ifjabb Henrik, a Baboníczok és Kán László esetében magától értetődő, hogy milyen területeket engedett át nekik a király, miként Ákos István esetében is csak Borsod jöhet szóba – aligha lesz véletlen, hogy egyik 1304. évi oklevelében „borsodi István nádor”-nak mondja magát –, Rátót Roland és Pécs Apór területe pedig aligha léphette túl jelentős mértékben magánbirtokaik határait. Csák Máté ez idő tájt még csak Nyitra és Trencsén megyéket tarthatta szilárdan a kezében, így aztán, amikor Vence-Lászlóval magának adatta e két megye ispánságát 1302-ben, voltaképpen a III. Andrással két évvel korábban megkötött egyezséget erősítette meg azzal, akiről akkor azt gondolhatta, hogy huzamosabb időn át magyar király lesz. Kőszegi Iván minden bizonnyal Vas, Sopron és Zala megyék területére tarthatott igényt 1300 nyarán. Aba Amadét illetően határozottabban lehet állást foglalni. Ung megye ispánságának birtoklása a Fintának tett adomány 1290. évi megerősítését követően aligha lehetett kérdéses, azt pedig, hogy Amadé mely területek felett kapott hatalmat azon felül királyától, a fiaival halála után kötött kassai szerződés árulja el. Annak megkötése idején az Amadé-fiak hatalma Ungon kívül bizonyosan kiterjedt Beregre, Zemplénre, Abaújra, Szepesre és részben Sárosra, az egyezmény azonban csak Abaúj és Zemplén visszaadását írta elő, ami nehezen magyarázható mással, mint hogy éppen ezt a két megyét kapta meg annak idején apjuk III. Andrástól.

A király régi bizalmasaként ugyanakkor Amadé, úgy tűnik, többet kapott, mint a többiek. Az egykori Gömör megye keleti szélén az 1990-es évek közepén előkerült középkori kincslelet ugyanis arra vet fényt, hogy Amadé az uralkodói felségjogok legszilárdabbnak hitt elemével, a pénzveréssel is élt

tartományában. A sok száz pénzérme mellett veretlen ezüstdarabokat is tartalmazó lelet bizonyosan 1314 után, de még 1323 előtt került a földre, amint az a jól keltezhető érmék alapján megítélhető. A pénzérmék közül tizenhatot Aba Amadé nevében vertek; erre mind köriratuk („Amadé pénze”), mind az előlapjukon feltűnő és Aba Amadé oklevelein ránk maradt pecsétjei alapján egyértelműen azonosítható címer félrerérthetetlen bizonytságot szolgáltat. (Az érmék hátlapján korona s abból kinövő lilium látható, melyet csillag és madáralak vesz közre.) Az érmék előzetes vizsgálata arra az eredményre vezetett, hogy azok előállítására III. András uralkodásának második felében kerülhetett sor, ami az első veretek esetében igaz is lehet, ám az szintén indokolt feltevésnek tekinthető, hogy nem egyszerre készítették az előkerült példányokat, mivel azok között egymástól kisebb-nagyobb mértékben eltérő változatok figyelhetők meg, így a legkevésbé sem lehet kizárni, sőt, valószínűbbnek tűnik, hogy a 14. század elején folytatódott a pénzverés Amadé nevében. Az érmék verésének legvalószínűbb helyszíne az 1290-ben már bizonyosan létező északkelet-magyarországi kamara lehetett, melynek székhelye ekkoriban nem ismert – éppúgy lehetett Gölnicbányán, mint Kassán –, mindenesetre annak 1297-ben említett királyi kamaraispánja nem sokkal később Amadé kassai tisztartójaként szerepel. A legfogósabb kérdés, mely felmerül Amadé pénzverésével kapcsolatban, hogy az királyi engedéllyel történt-e, vagy inkább egy újabb példa arra, hogy az oligarchák a kizárólag a királyt megillető jogok némelyikét – esetünkben a pénzverést – önkényesen gyakorolták. A válasz alighanem abban található meg, hogy a pénzeket, amint azt említett köriratuk kétségtelenné teszi, Amadé nevében verték, s ennek alapján indokoltan feltételezhető, hogy az oligarcha valóban rendelkezett királyi felhatalmazással, ellenkező esetben ugyanis, ha közönséges pénzhamisítóként kívánt volna némi többletjövedelemhez jutni, nyilván a király nevében veret pénzt magának vagy az országban forgó külföldi érméket utánozta volna.

Azt ugyanakkor, hogy a királyhoz hűséges oligarchák csoportjának kialakítására vonatkozó elképzelés beváltotta volna-e III. András reményeit, soha nem fogjuk megtudni, mert néhány hónappal később, 1301 januárjának közepén a király elhunyt. Az egyezmény mindazonáltal tovább élt hatásaiiban: nemcsak azt magyarázza meg, hogy miért viselt egyidejűleg több sze-

42. Aba Amadé által veretett dénár a pelsőci éremleletről

mély a 14. század első másfél évtizedében nádori címet, de választ ad arra a kérdésre szintén, hogy miért szálltak szembe az oligarchák – vagy utódaik – olyan elszántan I. Károllyal még a legreménytelenebb helyzetben is: azt védelmezték, ráadásul egy idegennel szemben, amit királyi adományból a magukénak tudtak.

A III. András halálát követő másfél évtizedben nádori címet viselők közül egyedül Borsa Kopasz nem volt részese az 1300 nyarán kötött egyezésnek. Ez azért vehető bizonyosra, mert Kopasz – egyedüliként a hét nádor közül – a nádori méltósággal 1270 óta együtt járó „kunok bírāja” címet szintén viselte, s a jelek szerint nem alaptalanul, mert ismeretes e minőségében való eljárása. Kopasz nádorságának másik szembetűnően egyedi jellemzője, hogy ő az egyetlen, akit I. Károly 1310 közepe után is elismert a méltóság viselőjének. Ennek jeleként királyi parancsra általános gyűlést tartott Újvár és Zemplén megye számára 1312 májusában, tehát az akkor már halott Aba Amadé egykori tartományában, s valószínűleg hasonló gyűlés adhatott alkalmat arra, hogy Szerém, Bács és Valkó megyék nemességével együtt üléshez hívdék valamikor 1314 nyarának első felében. Még egyértelműbb jele annak, hogy nádori méltóságát I. Károly elismerte, hogy a király

egy 1314 tavaszán kiállított oklevelének kizárólag a főpapokat felsoroló méltóságsorában egyetlen világi méltóságviselőként éppen Kopasz nádor tűnik fel. Mindezen körülmények egyértelműen arra vallanak: Kopaszt az különböztette meg a 14. század első évtizedében nádori címet viselő többi előkelőtől, hogy ő I. Károly nádora volt, méltóságát ő valóban a királytól kapott kinevezés alapján birtokolta.

Uralkodása első évtizedében – III. Andráshoz hasonlóan – I. Károly szintén megpróbálkozott azzal, hogy együttműködésre bírja az oligarchákat, még az elődje által adományozott nádori címeket is elismerte, amint azt az előzőekben bemutatott példák igazolják.

Aba Amadéval, Kán Lászlóval és Borsákkal ebben az időszakban feszült-ségmentes volt az együttműködés, ami bizonyos mozgásteret biztosított I. Károly számára ahhoz, hogy megegyezést keressen Csák Mátéval, ami az 1308. évi kékesi találkozón meg is történt. 1310-re ugyanakkor nagy jelentőségű nemzedékváltás következett be az ország politikai színterén. Kőszegi Iván már 1308 tavaszán elhunyt, öccse, az ifjabb Henrik pedig 1310-ben halt meg – szintén még I. Károly harmadik koronázása előtt –, s a király kísérletet tett arra, hogy az elhunyt oligarchák utódait szintén a maga oldalára állítsa. Biztató jelnek számított ebből a szempontból, hogy Kőszegi Iván halálát követően az akkor még élő ifjabb Henrik – Iván örököse és unokája, Gergely fia Miklós nevében is – elismerte királyának Károlyt. A király harmadik, a magyar hagyományoknak végre minden tekintetben megfelelő koronázása idejére nem maradt az országban olyan oligarcha, aki – színleg vagy őszintén – ne nyilvánította volna ki együttműködési szándékát Károlylyal. I. Károly ezért ítéltette meg úgy a koronázást követően, hogy immár a királyi hatalom teljességének birtokában hozhat döntéseket, amit meg is tett, amikor Babonić Istvánt nevezte ki Szlavónia bánjává, mellőzve Kőszegi ifjabb Henrik idősebb fiát, Jánost, aki minden bizonnyal maga is igényt formált a méltóságra.

Babonić István beváltotta I. Károly kinevezéséhez fűzött reményeit, miként a szlavóniai bánság élén utódként őt váltó öccse, János is. Pedig a Babonićok oligarchák voltak, ehhez kétség sem férhet, hiszen az oligarchák minden jellegzetessége megfigyelhető esetükben az erőszakos birtokszerzéstől és a familiárisok gyűjtésétől kezdve a királyi jogok bitorlásán és a helyi

egyház saját szolgálatukba állításán át az uralom örökletességének igényéig. Történetük mégis merőben eltér a többiekétől. István és János bán azt példázzák, hogy I. Károly azon kísérlete, hogy együttműködésre bírja az oligarchákat, nem volt eleve reménytelen, legfeljebb a próbálkozás sikere volt felettébb kétséges. A két Baboníc közül István olyan hűséges oligarchának tekinthető, mint amilyennek Aba Amadé mutatkozott egészen haláláig. István bán királyi hozzájárulással bírta mindazt, amit szerzett, ám hatalma nem terjedt saját uralmi körzetén túl, hiszen Kőszegi ifjabb Henrik fiai és azok szövetségesei az 1310-es évek első felében még szilárdan az ellenőrzésük alatt tartották Szlavónia északi felét. Baboníc János viszont valóban a király bánjaként tevékenykedett: sereg élén szolgálta I. Károlyt Kőszegi ifjabb Henrik fiai szlavóniai uralmának felszámolása során, s készen mutatkozott elfogadni királya azon, egyfajta száműzetéssel felérő döntését, mely eltávolította Szlavóniából, és a messzi Zemplénben jelölte ki új otthonát. A Babonícok esete ritkaságszámba ment ugyan, de nem volt példa nélküli, hiszen Aba Amadé mellett 1310-től egészen haláláig Kán László szintén hűséges maradt I. Károlyhoz, s a Borsákkal is éveken át sikerült fenntartani a jó viszonyt.

Más oligarchákkal alkalmi alkukat kötött I. Károly, ha annak szükségét látta. Világos nyomai fedezhetők fel ennek a gyakorlatnak 1311-ben, amikor már mutatkoztak jelei annak, hogy a király és Csák Máté addig többé-kevésbé rendezettnek mondható kapcsolatában változás érlelődik. Március végén még Máté volt a királyi tárnokmester, április 20-án azonban már Kőszegi Iván unokája, Miklós töltötte be a méltóságot, a hónap utolsó napján pedig a Székesfehérváron tartózkodó I. Károly – szokatlannak számító előzékenységgel – külön oklevélben tájékoztatta Kőszegi Miklóst arról, hogy egy soproni polgárt megerősített annak a földnek a birtokában, amit az még IV. Lászlótól nyert el. Újabb néhány nap múlva, május 4-én pedig a fehérvári káptalan állított ki oklevelet arról, hogy Miklós – fivére, András nevében is – egy Veszprém megyei birtokot egyik familiárisának adományoz. A hasonló ügyek elintézéséhez a Kőszegiek ezen ágának tagjai rendszerint a vasvári vagy a győri káptalan szolgálatait szokták igénybe venni, az eladományozott birtok fekvése miatt a veszprémi káptalan is kézenfekvő választás lehetett volna, ha mégis a fehérvári káptalannal foglaltatta írásba döntését Miklós,

az csak azért történhetett, mert maga is Székesfehérváron volt, mégpedig a királlyal azonos időben. Az teljesen valószínűtlen, hogy a véletlennek köszönhetően alakult így. Augusztus elején aztán a Budára visszatért I. Károly további gesztusokat tett tárnokmesterének: kérésére adott birtokot Miklós pannonhalmi várnagyának, s ugyanilyen körülmények között kiváltságolta Miklós más familiársait. Az azonos irányba mutató adatok alapján indokoltan gondolhatunk arra, hogy április utolsó napjaiban személyes találkozóra került sor a király és frissen kinevezett tárnokmestere között, s az év eseményeinek ismeretében nem nagy kockázatot vállalunk annak feltételezésével, hogy az akkor már a Csák Máté elleni hadjáratra készülődő I. Károly akarta elnyerni Kőszegi Miklós támogatását vagy legalább jóindulatú semlegességét. Ugyanilyen célt szolgálhatott, amikor 1312-ben, minden bizonnyal közvetlenül az Amadé-fiak első lázadásának kitörését követően, a király kiegészített Kőszegi ifjabb Henrik korábban hűtlennek számító fiával, Jánossal, és kinevezte lovászmesterének.

Az uralkodó és az oligarchák kapcsolatát korántsem kizárólag a politikai vagy fegyveres szembenállás jellemezte tehát, forrásaink ennél jóval összetettebb képet tárnak elénk, miközben világos jelei figyelhetők meg annak, hogy I. Károly tudatosan igyekezett csökkenteni annak veszélyét, hogy az oligarchák összefogjanak ellene, ami, amint azt láthattuk a korábbiakban, sikeres törekvés volt. I. Károly kezére játszott ezen a téren az a körülmény, hogy az 1310-es évekre az oligarchák tartományai elérték növekedési lehetőségeik végső határait. A továbbiakban már csak egymás rovására terjeszkedhettek volna, amit azonban – érthető módon – igyekeztek elkerülni, másfelől viszont így nem is kínálhattak fel egymásnak semmit a segítség fejében.

Az oligarchák külpolitikai mozgástere szintén jelentősen leszűkült az 1310-es évekre. IV. László uralkodása idején a későbbi III. Andrást fel lehetett léptetni trónkövetelőként – amint azt a Kőszegiek meg is tették legalább két esetben –, III. András ellenében pedig az Anjou-kártyát lehetett kijátszani, amivel szintén a Kőszegiek próbálkoztak a legtudatosabban. A 14. század elején már csak a Borsák tettek kísérletet arra, hogy egy orosz herceget állítsanak trónkövetelőként I. Károllyal szemben, ez a próbálkozás azonban, úgy tűnik, még a tervezgetés szakaszán sem jutott túl. Károly ezzel szemben már 1304-ben szövetségre lépett Habsburg Rudolf osztrák herceggel,

amit annak utódával, Frigyessel is megújított, s az 1311-ben cseh királlyá koronázott Luxemburgi Jánossal szintén jó viszonyt alakított ki. Ezekben a diplomáciai lépésekben ott volt a lehetőség, hogy a hadszíntéren is kamatozzanak az oligarchák ellen. A János cseh királlyal eltervezett közös támadás ugyan megmaradt kihasználatlan lehetőségnek, ám Komárom ostrománál Habsburg Frigyes tényleges segítséget nyújtott I. Károlynak. Az oligarchák tehát nemcsak egymástól nem várhattak semmit, de számottevő külföldi segítségben sem reménykedhettek: ki-ki egyedül saját erejében bízhatott, ha Károly seregei megindultak ellene.

Azok pedig megindultak előbb-utóbb, csakhogy I. Károly elkerülte azt a csapdát, amibe Árpád-házi elődei közül IV. László rendre belesétált. László makacs következetességgel arra törekedett, hogy egyetlen jól sikerült hadjáratral kényszerítse térdre a vele nyíltan szembeforduló oligarchákat – többnyire a Kőszegieket –, hogy aztán hasonló szabályszerűséggel következzen a keserű csalódás. Károly megfontoltabban kezdett hozzá az oligarchák hatalmának fegyveres felszámolásához.

Az Aba Amadé fiaira rákényszerített kassai szerződés – mely, amint azt gyakori felidézése bizonyítja, nem csupán az Amadé-fiak és az uralkodói hatalom viszonyának rendezésére tett kísérlet szempontjából tarthat számot figyelmünkre, hanem valójában a korszak egyik kulcsdokumentuma – pontosan tükrözi I. Károly elképzelését. Az Amadé-fiak nevében megfogalmazott szöveg egyik pontja, mellyel találkoztunk már az oligarcha és a tartományúr fogalmának megkülönböztetésekor, úgy fogalmaz Amadé fiainak nevében, hogy „meg fogjuk engedni azt, hogy akármelyik nemes bármely, hatalmunk alatt levő megyében és földön szabadon szolgálhat király urunknak vagy akinek akar, és emiatt semmilyen kárt vagy nehézséget vagy jogtalanságot nem okozunk és nem szerzünk nekik” (Géczi Lajos ford.). A rendelkezés a korban jól ismert jelenséggel foglalkozik, már III. András törvényeiben találkozunk azzal az előírással, hogy a nemesek szabadon választhassák meg, szolgálnak-e valakit familiárisként, s ha igen, kit. Az előírás bizonyosan azért kerül elő ismétlődően a 14. század első másfél évtizedének forrásaiban is, mert a valóság más képet mutatott. A kassai szerződés ezen pontjában említett, az Amadé-fiak hatalma alatt maradó „megye vagy föld” alatt minden bizonyosan a még Aba Finta által IV. Lászlótól elnyert Ung megye értendő,

ahol Amadé fiai oligarchák már nem, de engedelmes tartományurak lehetnek még I. Károly akkori elképzelése szerint. A korábbiakban a hűséges oligarchák és a királyi hatalom közötti egyensúly kialakítására III. András által kidolgozott politika talált folytatóra tehát I. Károlyban, aki ezt az örökséget felhasználva teremtette meg a maga változatát a kérdés rendezésére: nagyobb lehetőségek birtokába jutva azonban feladta az egyensúly elvét, s immár a királyi hatalom kizárólagossága irányába mozdította el a mérleg nyelvét, megteremtve a kassai szerződésben az „engedelmes tartományúr” modelljét.

Az oligarchából tartományurat formáló elképzelés lehetett ugyan alkalom szülte ötlet, Károly azonban ragaszkodott hozzá, sőt, idővel koncepcióvá érlelte, amit az igazol, hogy máskor is találkozunk ezzel a megoldással, s olykor maga provokálta ki az oligarchával a fegyveres összecsapást, így teremtve meg a remélt győzelmet követő alkalmazásának lehetőségét, mint történt az a Borsák és Kán László fiai esetében.

A Borsák ellen folytatott villámháborút I. Károly kezdeményezte 1314 decemberében, a győzelmet követően pedig hasonló megegyezésre jutott velük, mint az Amadé-fiakkal, ámbar különbségek is megfigyelhetők. A Borsák tartományuk jóval szerényebb hányadáról kényszerültek lemondani, mint néhány évvel korábban az Amadé-fiak, Borsa Beke pedig nagyobb bárósághoz jutott mindjárt a lázadást követően – tárnokmester lett egy időre –, amiben szerepe lehetett annak is, hogy a 14. század első éveiben Károly és Beke kifejezetten jó kapcsolatot alakított ki egymással. I. Károly ezzel felkínálta a Borsáknak azt a lehetőséget, hogy – megbékélvén a történetekkel – megtalálják helyüket a király engedelmes tartományurai között.

Kán László fiai ellen néhány hónappal később, 1315 tavaszán indított támadást a király. Serege előbb elfoglalta az Arad megyei Solymost, majd ütközetet vívott a Kán fiúkkal Déva vára alatt, melynek kimenetelét forrásaink homályban hagyják, kétségtelen azonban, hogy döntő győzelmet éppúgy nem aratott Károly, mint a Borsák ellenében sem az előző év végén. I. Károly mindenesetre szilárdan megvetette a lábát Erdélyben, a Kánok tartománya központjának tekinthető Déva azonban az akkor már halott Kán László vajda fiainak kezén maradt.

A Kelet-Magyarország oligarchái ellen kidolgozott modell korlátait mutatja, hogy mind az Amadé-fiak, mind a Borsák fellázadtak az egyezséget

rájuk kényszerítő király ellen, lázadásai leverése ellenben arról győzhette meg a királyt, hogy a siker nagyobb reményével indulhat harcba egy-egy oligarcha ellen, ha nem egy csapásra próbálja meg legyőzni ellenfelét, hanem lépésről lépésre számolja fel annak hatalmát. Egyedül a rokonaihoz képest jelentéktelen erőt képviselő Kőszegi „Kakas” Miklóst söpörte el egyetlen lendülettel, Kőszegi András ellenben két lázadást is túlélte, s végül „Farkas” János legyőzése után számolta fel végleg a király Kőszegi Iván utódainak tartományát, s ugyanez a szakaszosság figyelhető meg Kőszegi ifjabb Henrik utódainál is, míg Csák Máté esetében az oligarcha hatalmának 1317. évi megroppantását követően türelemmel kivárta az oligarcha halálát, s akkor indult feltenni a koronát művére.

Azért lehetünk biztosak abban, hogy mindez tudatos döntés volt, mert egyrészt I. Károly ereje egyre gyarapodott, aminek következtében az 1310-es évek második felében már képes volt egyidejűleg több fronton is helytállni, másfelől jó oka volt arra, hogy az első csapás után hagyja megérni munkája gyümölcsét. Az említett két elem szorosan összefügg egymással.

Az utolsó Árpádok – IV. László és III. András – magukkal az oligarchákkal törekedtek megegyezésre, ha nem volt más lehetőségük, s uralkodása elején Károly szintén követte példájukat. Ennek megfelelően az V. Kelemen pápa által 1307-ben legátusként Magyarországra küldött Gentilis bíboros személyesen tárgyalt Csák Mátéval, hogy rábírja Károly uralmának elfogadására. Az eredmény ugyanaz volt, mint IV. László és III. András hasonló próbálkozásai esetében: az oligarcha egy ideig késznek mutatkozott együttműködni az uralkodóval, majd újra a nyílt konfliktus vállalása mellett döntött. I. Károly a megfelelő következtetést vonta le az esetből: az utolsó Árpádokkal ellentétben a továbbiakban nem az oligarchákat, hanem azok familiárisait törekedett megnyerni magának. Ez a megoldás – szemben a korábbi gyakorlattal – valóban működőképesnek bizonyult, s jelentősen hozzájárult Károly végső sikeréhez.

Mindaddig, amíg az oligarchák csillaga felfelé ívelő pályán haladt, hatalmuk komoly vonzerőt gyakorolt formálódóban lévő vagy már szilárd körvonalakat nyert tartományuk nemességére. A Geregyék bihari tartományépítő kísérletének gyors bukásában kulcsszerephez jutott, hogy ők a birtokok, s nem a familiárisok gyűjtésére összpontosították törekvéseiket, s erőszakos-

43. I. Károly uralkodói díszben, miniatúra a Képes Krónikában

ságukkal maguk ellen fordították Bihar megye birtokostársadalmának igen jelentős részét. Aba Amadé ellenben tartós és szilárd hatalmat volt képes felépíteni elsősorban „rokonai és barátai” körére támaszkodva. Az oligarchák korábbi vonzereje azonban idővel, minden jel szerint az 1310-es évek közepére, szemlátomást megkopott. A jelenség első alkalommal az Aba Amadé halálát követő eseményekben figyelhető meg. A megölt oligarcha Kassának túszt adó egykori vezető familiárisai közül hozzávetőleg már ugyanannyian harcoltak a rozgonyi csatában Károly seregében, mint az Amadé-fiak oldalán, s ez utóbbiak közül többen a vereséget követően tértek meg a király hűségére, tovább siettetve az Amadé *familia* felmorzsolódásának már közvetlenül az oligarcha halála után megindult folyamatát. A jelenséghez bizonyára hozzájárult, hogy a familiaritás hangsúlyozottan személyes kapcsolatot alakított ki az úr és familiárisa között, így az utóbbit e kötelékek urához fűzték, de nem annak fiához vagy fiáihoz, márpedig Károly többnyire a tartományt

felépítő oligarcha utódaival került szembe, s csak ritkábban az oligarchával, az utóbbira voltaképpen Csák Máté az egyetlen példa.

Az oligarcha elhagyása korántsem volt veszélytelen vállalkozás, amint azt Elefánti Dezső története bizonyítja. A Nyitra megyében birtokos nemes Csák Máté *familiájából* vált ki, s állt át legkésőbb 1314 vége előtt I. Károly oldalára, hiszen az uralkodó Borsák ellen vívott első háborúja idején már Kővár királyi várnagyaként szolgálta új urát. Hűtlen familiárisa tettét Csák Máté azzal torolta meg, hogy fiait megvakíttatta, feleségét pedig az asszony élete végéig fogságban tartotta. A Borsákat még szintén az első háború előtt faképnél hagyó Gutkeled nembéli Batoriaknak birtokaik pusztulását kellett elszenvedniük, s a hasonló példák sora hosszan folytatható lenne.

Ennek ellenére mind többen vállalták a kockázatot, s választották a királyt korábbi uruk helyett. 1316-ban még az oligarchák leghatalmasabbikának, Csák Máténak is egy tartománya erejét apasztó lázadással kellett szembenéznie. A részletekről meglehetősen kevés ismerettel rendelkezünk, bár közel tucatnyi forrásunkat tudjuk az üggyel kapcsolatba hozni. Az bizonyos, hogy a lázadás még 1316 februárjának vége előtt kirobbant, ugyanis Csák Máté Tapolcsányban ekkor kiállított oklevele már lázadónak nevezi jókői vára várnagyait, bizonyos Mokát és „Lövä” Istvánt, akiket óva int attól, hogy vele ellenséges viszonyba kerüljenek, egyúttal biztosítja őket arról, hogy mindazt, amiben három bizalmasa megegyezik velük – minden bizonnyal a vár átadásával kapcsolatban –, a maga részéről szintén megtartja majd. Az ígéretet fenyegetéssel vegyítő levél azonban hosszú időn át hatástalan maradt, s ezért Máté kénytelen volt személyesen a Nyitra megyei Jókő alá vonulni, ahol szeptember 26-án nem kevesebb mint hat oklevelet bocsátott ki az üggyel kapcsolatosan. Ezek többsége a két várnagyot vette célba, s némelyik betekintést ad az ügy előzményeibe. Az egyikből kiderül, hogy az említett Moka a korábbiakban megcsonkította és megvakította Aba fia Miklóst, ám Máté kész büntetlenséget biztosítani a számára, a másik pedig az oligarcha azon ígéretét foglalja írásba, hogy visszaadja Mokának birtokait és vagyontárgyait. A további oklevelek egyike „Lövä” Istvánnak tesz ígéretet javai visszaszolgáltatására, emellett azonban arról is értesülhetünk, hogy István szintén konfliktusba keveredett az említett Aba fia Miklóssal, aki megvásárolta a lázadó várnagy egyik lovát, de a vételár nagyobbik ré-

szével adósa maradt, ám Máté kész lenne a saját pénzéből megtéríteni István kárát. Egy újabb oklevél részint birtokokat adományoz Istvánnak, aki egyúttal kiváltságokban is részesül: sem István, sem birtokainak népei nem állíthatók Máté bírósága elé, s hadba vonulni sem kötelesek vele, ez utóbbi alól egyedül István fia, Miklós a kivétel, akinek viszont katonáskodnia kell Máté oldalán. István várnagy fia, Miklós a következő oklevélben is előke-
rül: ő is birtokot kap az oligarchától. Végezetül – szintén még szeptember 26-án – Csák Máté felajánlja a szabad elvonulás lehetőségét Jókő minden védőjének, s kiváltképpen bizonyos Lampert fiának és Kázmér fiának, akik távozni akarnak tartományából, amire az oligarcha lehetőséget ad nekik. Az oklevelek közül négy – azonos névsort adva – felsorolja Máté azon bizalmasait, akik szavatolják, hogy Máté megtartja majd ígéreteit.

Az ügy háttérében több ízben feltűnő Aba fia Miklós apja maga is Csák Máté híveinek egyike volt, elestét a rozgonyi csatában a magyar krónikás említésre méltónak ítélte. A lázadó várnagyok egyike, „Lövvő” István eredetileg az ő familiárisa volt. Aba fiával, Miklóssal mindkét várnagynak konfliktusa támadt, mígnem végül Moka elbánt vele az említett módon, ám a megcsonkítás és megvakítás csak 1316. május 1-je után történhetett, hiszen aznap Aba fia Miklós még személyesen megjelent a nyitrai káptalan előtt, a jókői várnagyok ügyével pedig, mint láthattuk, február végén már foglalkoznia kellett Csák Máténak, így csak az történhetett, hogy Moka a lázadás közben talált alkalmat arra, hogy kegyetlenül kitöltse bosszúját Miklóson. Nem lehetetlen, hogy az Aba fia Miklóssal kirobbant viszály állt a lázadás háttérében, különösen, ha a várnagyok úgy találták, hogy Máté igazságtalanul fogta a pártját viszályukban, de elképzelhetők más okok is. Azt sem lehet kizárni, hogy I. Károly csábította a maga oldalára Mokát és „Lövvő” Istvánt, aminek feltételezésére az ad alapot, hogy ismerünk erre példát, s éppen abból az időből, amikor már zajlott a jókői lázadás. 1316 júliusának közepén ugyanis I. Károly birtokadományt tett két nemesnek, ám kikötötte, hogy az csak akkor lép érvénybe, ha urukkal, Pécs nembéli Lászlóval együtt átállnak az ő oldalára. Az említett László 1308-ban még Csák Máté privigyei várnagya volt, 1317 júliusának elején azonban már I. Károlynak a Borsák adorjáni várát ostromló seregében találkozunk vele, így az átállás valóban megtörtént, abban viszont a legkevésbé sem lehetünk bizonyosak,

hogyan volt az egyetlen vagy első kísérlet, amelyben a király Máté familiárisait kísérelte meg a maga oldalára csábítani; ugyanez megtörténhetett a jókői várnagyokkal is. Azt nem tudjuk, hogy pontosan miként végződött a jókői lázadás, ám az bizonyos, hogy „Lövvő” István 1324-ben még életben volt, Jókő várában pedig már Máté halála, 1321 előtt királyi várnagy parancsolt. Az szintén bizonyosra vehető, hogy a jókői várnagyok lázadása nem maradt hatástalan Máté familiárisainak körében: 1329-ben egy nemesnek azon vád alól kellett tisztáznia magát, hogy az apja volt az, aki tizenhárom évvel korábban – azaz éppen 1316-ban – egy novemberi napon elárult egy, a királyhoz csatlakozni kívánó nemeset, akinek így Máté börtönében kellett sýnylődnie. A Csák Mátét ekkortájt elhagyók csoportját gyarapította „Vörös” Ábrahám, az oligarcha egykori tárnokmestere is, akit 1317-ben már a Komáromot ostromló Károly táborában találunk.

Akár I. Károly mesterkedése állt a jókői lázadás hátterében, akár nem, az kétségtelen, hogy a király különös örömmel fogadta el a hűségére térők szolgálatait, miként az szintén vitán felül áll, hogy a habozókat kifejezetten bátorította, hogy kövessék elszántabb társaik példáját. Az eredmény nem is maradt el. A Borsák gyors legyőzésében átállt familiárisaik – élükön Debreceni Dózsával – döntő érdemeket szereztek, miként Csák Máté akkor már a király oldalán küzdő egykori familiárisai szintén. Kőszegi ifjabb Henrik fia János és Kán László fiainak várnagyai közül jó néhányan hagyták faképnél uraikat, s adták át a királynak vagy seregvezéreinek a rájuk bízott erősségeket, s ugyanez ismétlődött meg, már az oligarcha halálát követően Csák Máté tartományában. Kőszegi Andrást szintén tekintélyes familiárisai hagyták el, akik aztán az egykori uruk elleni harcokban tevékeny részt vállaltak. A Kőszegi ifjabb Henrik szolgálatát a királyéra felcserélők egyikét, Gutkeled Miklóst már azzal a felhatalmazással küldte Csák Máté halála után I. Károly a tartomány hódoltatására, hogy kegyelmet adhat az addig Mátét szolgálóknak, ha nem haboznak meghódolni neki, s az eset megismétlődött 1327-ben, amikor a Kőszegi „Farkas” János ellen induló Köcski Sándor – aki maga is a király oldalára átállt Kőszegi-familiárisok közé tartozott – belátása szerint tehetett a király nevében különféle ígéreteket a korábbi uruktól elpártolók számára. Az oligarchák hatalmának több szakaszban történő felszámolása pedig azért függ össze a familiárisok átcsábításának kérdésével, mert a ki-

rály első győzelme egyfelől világossá tette az oligarcha familiárisai számára, hogy kit érdemes választaniuk, másfelől pedig időt hagyott a habozóknak, hogy rászánják magukat a lépésre.

I. Károly azon felismerése, hogy nem az oligarchákkal kell keresni a meg-egyeződést, hanem familiárisaikat célszerű átcsábítania a maga oldalára, olyan újítás volt a királyi hatalom és az oligarchák között évtizedek óta folytatott küzdelemben, mely bőségesen kamatozott az uralkodónak. Az átállók hűségében feltétlenül megbízhatott, hiszen az oligarchák árulóknak tartották őket, s így nem volt visszaút számukra. Az oligarchák ereje ugyanakkor minden átállóval apadt, az övé viszont nőtt, ez sem volt éppen mellékes szempont az állandósult háborús viszonyok közepette. A döntés tehát helyesnek bizonyult, s jelentős mértékben hozzájárult Károly végső sikeréhez.

V. A KIRÁLY ÉS A TARTOMÁNYOK

I. Károly az oligarchikus tartományok azon maradványait is felszámolta, amelyek már semmiféle veszélyt nem jelentettek a királyi hatalom számára: ez történt Kán László fiai esetében éppúgy, mint Kőszegi „Kakas” Miklóséban. A példák sora gyarapítható, ezek közül kettőt veszünk közelebbről szemügyre.

Csák nembéli Márkot és a tőle leszármazókat eleinte a Csák nemzetség önálló, Hont és Esztergom megyében honos ágaként azonosította a kutatás, utóbb azonban sikerült igazolni, hogy Márk valójában a nemzetség ugyanazon ágához tartozott, mint Csák Máté, a trencsényi oligarcha, akinek Márk az egyik nagybátyja volt. Márk fiai – István és Péter – Fejér megye északnyugati és Veszprém keleti részein építették ki a maguk uralmi területét. Fejér megyében a csókakői várat Márk fia István valamikor III. András uralkodása idején szerezte meg egy per folyamán a Csák nemzetség egy másik, dudari ágának tagjaitól, aztán sorra a kezére került a veszprémi Bátorkő és Csesznek, valamint a Fejér és Komárom megyék határán fekvő Gesztes vára.

A Csák Máté és III. András király között az 1290-es évek végén kirobbant fegyveres összecsapásokban Márk fia István unokafivére oldalán harcolt, s követte akkor is, amikor Máté az Anjouk oldalára állt: az 1300. február 10-ére keltezhető nápolyi feljegyzésben ott találjuk Csák Máté és fivére, Csák mellett Márk fia István nevét is. Mátéval ellentétben Márk fia István kitarzott az Anjouk oldalán, s 1302-ben, amikor I. Károly megpróbálkozott a riválisa, Vencel-László kezén lévő Buda bevételével, seregében – mások mellett – ott találjuk Istvánt, míg veje, Rátót nembéli Roland fia Roland Fejér megyében pusztította Vencel-László híveinek birtokait. Érthető tehát, hogy Márk fia Istvánt 1304 nyarának végén azon világi előkelők között sorolják fel, akik

44. Csókakő vára

Pozsonyban hitet tettek az I. Károly és Rudolf osztrák herceg között létrejött szövetség megtartása mellett, s a legkevésbé sem lenne meglepő, ha ott harcolt volna I. Károly csehországi hadjáratában, jóllehet nincs olyan forrás a birtokunkban, mely ezt a feltételezést igazolná. Márk fia István 1307 novemberének végén szerepel utoljára forrásainkban, s nem sokkal később meghalhatott, mivel 1309 júniusában, I. Károly második koronázásán már fiai, Péter és Márk vettek részt, értelemszerűen a király híveiként. Mégis: I. Károly egy 1315 januárjában keltezett oklevele elárulja, hogy István fia Péter, aki az oklevél kiállításának idején már lovászmesterként szolgált a királynak, valamikor korábban szembefordult az uralkodóval, ám Ákos Mikcs vereséget mért rá. Az eset hátterét a király egy újabb oklevele világítja meg, ez ugyanis az említett Mikcs érdemeinek előadásakor említést tesz arról, hogy Márk fia István fia Péter egyik familiárisa Mikcs fogságába esett ak-

kor, amikor Péter csapatai naponta támadták a király székhelyéül szolgáló Budát. Ez az utalás mindenben megfelel annak a leírásnak, amit Gentilis bíboros azon oklevelében olvashatunk, amely írásba foglalja döntését Csák Máté kiközösítéséről: ott olvashatunk arról, hogy Csák Máté rendszeresen zaklatta Buda lakosait, s támadásai csúcspontjaként 1311. június 25-én egészen Buda kapujáig nyomult. Szerfelett valószínű tehát, hogy ezen akcióknak lehetett részese Csák Péter a trencsényi oligarcha szövetségeseiként. Az együttműködéstől Csák Máté a Visegrád birtoklása révén megszerzett dunántúli hídfőállása kiterjesztését remélhette, míg Péter csatlakozása a nagy hatalmú rokonhoz általánosan megfigyelhető magatartásmintának számított a korban.

Utóbb azonban Péter meghódolt I. Károlynak, s ennek következményeként nyerhette el a lovászmesteri méltóságot, melyet még 1317 szeptemberének végén, a Csák Máté kezén lévő Komárom és Visegrád ostroma idején is betöltött. 1323 tavaszán már méltóság nélkül szerepel az országnagyok között, újabb három év múlva pedig, 1326-ban, Péter és fivére, az ifjabb István kénytelenek voltak valamennyi várukat, valamint Fejér és Veszprém megyei birtokaikat – azaz lényegében addigi uralmi területüket – átadni a királynak, aki cserébe a Tolna megyei Nyék és Dombó várakat, valamint azok uradalmait adta nekik. I. Károly akkor már Visegrádon tartotta székhelyét, s ha kockázatosnak nem is ítéltette, hogy a két testvér ott birtokol a szomszédságban, úgy tűnik, kíváncsian sem volt számára, s olyan területen talált nekik új otthont, ahol gyökérteleneknek számítottak, így a továbbiakban semmiféle bajt nem keverhetnek még akkor sem, ha ilyesmi megfordulna a fejükben.

Jóval tovább tartott életben I. Károly egy másik oligarchikus tartományt, Doncs mester zólyomi ispánságát. A király döntésének háttérében két tényező azonosítható. Ezek egyike abban jelölhető meg, hogy a zólyomi ispánság az Árpádoktól megörökölt ország intézményrendszerének egyik eleme volt, nem egy oligarcha erőszakos terjeszkedésének eredményeként jött tehát létre, s ebből a szempontból joggal hasonlítható a Kán Lászlót uraló Erdélyhez. A másik abban a sajátos kapcsolatban sejthető, amely I. Károly és Doncs között jött létre még a 14. század első éveiben.

A zólyomi ispánság, mely a későbbi Árva, Turóc, Liptó és Zólyom megyék együttes területére terjedt ki, a 13. század elején, II. András reformjai révén kelt életre a korábbi erdőuradalom átszervezésével, melyet Anonymus még

45. Visegrád vára

„Zólyom-erdő” néven említett. A zólyomi ispánság első ismert ispánja, Synk fia Detre három fiától terjedelmes rokonság származott le, melynek egyik ága alkotja majd a későbbiekben oly nevezetes Balassi (Balassa) családot. A rokonság tagjai szorgalmasan gyűjtötték a birtokokat részint a zólyomi erdőispánságban, részint a szomszédos megyékben – Trencsénben, illetve Hontban és Nógrádban –, s a vagyonból arra is futotta, hogy több birtokukon várat emeljenek. Synk fia Detre leszármazottai feltűnő gyakorisággal álltak a zólyomi ispánság élén a 13. század folyamán, jelentősebb karriert azonban csak Detre egyik unokája, Miklós fia Demeter mondhatott a magáénak; ő a kor jelentős alakjai közé tartozott, érthető, hogy találkoztunk már vele nemegyszer. 1285-ben rövid ideig országbíró és királynéi tárnokmester volt, III. András uralkodása idején aztán a király egyik bizalmasának számított: 1291 végétől egészen III. András haláláig állt a zólyomi ispánság élén, miközben a királlyal szembe forduló Csák Mátét váltotta a pozsonyi ispánságban, s egyike volt azon báróknak, akikkel az uralkodó szerződést kötött 1298-ban.

III. András halálát követően már Miklós fia Demeter fivére, Domokos szerepel néhány évig Zólyom ispánjaként; mindketten a Magyarországon László néven uralkodó cseh Vencel hívei közé tartoztak.

I. Károly 1306-ban, mint láthattuk, Csák Máté támogatását élvezve támadást intézett a zólyomi ispánság ellen, s a hadjárat során Miklós fia Demeter és unokaöccse, az említett Domokos fia, Doncs több várát elfoglalta. A hadjárat következményeként Doncs mester elismerte királyának I. Károlyt. Ez minden bizonnyal még 1306 júniusának végét megelőzően történhetett, mivel I. Károly akkor kiállított azon oklevele, mely tudósítást hagyott ránk Doncs és Miklós fia Demeter zólyomi és honti várainak említett ostromáról, már múlt időben beszél kettejük lázadásáról. A király és Doncs kapcsolatát az ezt követő időszakban Doncs egy 1308 novemberében kiadott oklevele világítja meg, melyben azt olvashatjuk, hogy egy örökös nélkül meghalt lip-tói nemes birtoka jog szerint rá háramlott, s azt egyik hívének adományozza az „ura, Károly király különös kegyéből elnyert felhatalmazása” alapján. Nem érdektelen, hogy az oklevelet 1321 februárjában I. Károly király megerősítette, az tehát fel sem merülhet, hogy Doncs olyan jogára hivatkozott volna, aminek valójában nem volt a birtokában. A király tehát Doncs meghódolását azzal viszonzotta, hogy elismerte őt a zólyomi ispánság urának, mégpedig igen széles jogkörrel, hiszen az örökös nélkül meghalt nemes birtokának a magyar szokásjog szerint a királyra kellett volna háramlania; a megyésispán csak addig tehetett rá a kezét, s akkor is a király nevében, amíg az nem hozott döntést a birtok sorsáról. Károly és Doncs egyezsége, erről nem tanácsos elfeledkezni, akkor született, amikor a király még elismerte az Árpádoktól megörökölt előkelők által viselt címeket és az általuk maguknak igényelt uralmi területeket. A megegyezés révén ezen előkelők közé került Doncs az Aba Amadéhoz vagy Babonics Istvánhoz hasonló hűséges oligarchaként. Doncs és I. Károly egyezségét az sem borította fel, hogy 1312-ben Doncs csapatokat küldött nagybátyjának, Miklós fia Demeternek a király által ostromolt Sáros védelmére, mert ezt a megingást háttérbe szorította a közös ellenséggel, Csák Mátéval szembeni együttműködés kényszere.

I. Károly hatalmának megizmosodásával aztán hűséges oligarchából fokozatosan a király által elismert tartományúr lett Doncs, aki kénytelen volt elfogadni immár a királyi hatalom elsőbbségét, mely azonban még mindig

elismerte a terület urának, lényegében az Aba Amadé halála után a fiaira kényszerített kassai szerződés modelljének megfelelően. Nem elhanyagolható különbség azonban, hogy Amadé fiai végül fellázadtak a király ellen, Doncs azonban, minden jel szerint, kész volt beletörödni egykori teljhatalma korlátozásába. Korántsem ingyen azonban: I. Károly ígéretet tett arra, hogy megerősíti Doncsot minden olyan birtokában, amelyeket az nagybátyjától kapott. Ez feltűnően előzékeny gesztus volt I. Károlytól, hiszen Doncs nagybátyja, Miklós fia Demeter a király ellen harcolók élén esett el a rozgonyi csatában. Igaz, és Károly hajlandósága aligha volt független ettől a körülménytől, még élt Csák Máté, amikor a király az ígéretet tette 1318 elején.

Doncs a király zólyomi ispánjaként szerepel forrásainkban 1317-től, ami félrevezető némiképpen: valójában a zólyomi tartomány ura volt egészen addig, míg I. Károly el nem távolította a zólyomi ispánság éléről, magát az ispánságot pedig fel nem osztotta megyékre.

A zólyomi ispánság felszámolása több szakaszban zajlott, s a folyamat közel egy évtizeden át elhúzódott. Először az ispánsághoz tartozó Árva várát és uradalmát adta át Doncs I. Károlynak 1330 második felében, s cserébe megkapta a királytól a Zala megyei Muraközben fekvő – a zólyomi tartománytól tehát szembetűnően messze eső – Csáktornya és Sztrigó várait. Az említett várakat, melyek jó ideig osztrák kézen voltak, 1328-ban szerezte vissza a király 4000 ezüst márkáért. Az említett csere azért félreérthetetlen jele annak, hogy I. Károly még mindig elismerte Doncsot a zólyomi ispánság birtokosának, mert a király, amint az magától értetődik, szabadon dönthetett a megyék és ispánságok területének átszervezése felől, s ha így tett, semmiféle cserebirtokot nem kellett ajánlania ispánjának, esetünkben mégis ez történt. 1332-ben Doncs a zólyomi ispánság mellett már Komárom – és egy rövid ideig Győr – megye ispánja is volt, amit a legegyszerűbb úgy magyarázni, hogy Doncs Árva váráért kapta cserébe Csáktornya és Sztrigó várait, míg a két említett megye élére zólyomi ispánsága megcsonkítása miatt, egyfajta kárpótlásként került.

1333-ban aztán újabb csere jött létre I. Károly és Doncs között: a király ez alkalommal Csáktornya és Sztrigó fejében adta Komárom várát Doncsnak. Az ügyletet írásba foglaló egyik oklevél megjegyzése szerint Doncs csak Komárom várát és annak uradalmát kapta meg a királytól, a megye ispáni

méltóságát azonban a király fenntartotta magának, ami azért érdemes figyelmünkre, mert az idő szerint éppen Doncs volt Komárom megye ispánja, így ez a megszorítás a kortársak előtt egyértelművé tette, hogy Doncs zólyomi és komáromi méltóságviselésének jellege alapvetően eltér egymástól: az előbbinek ura, az utóbbinak királyi ispánja.

Doncs ezt követően még évekig megmaradt a zólyomi ispánság maradékának birtokában, majd következett eltávolítása Zólyomból: 1338-ban váltotta fel a zólyomi ispánság élén Csór nembéli Tamás, 1339-ben pedig saját ispánt kapott Liptó, Turóc és Zólyom, melyek így betagozódtak a megyék sorába, s ezzel az Árpád-kor zólyomi ispánságának története véget ért.

A zólyomi ispánság felszámolása szembetűnően egybeesett azzal az időszakkal, amikor Doncs, 1337 szeptemberének végét követően, évekre eltűnik forrásainkból. Ez utóbbi jelenséget egy forrásunk Doncs „nehézségei”-vel hozza összefüggésbe, aminek jelentését csak találgathatjuk, ám a lehetséges magyarázatok közül a legvalószínűbbnek az tűnik, hogy valamiféle súlyosabb betegségről lehet szó, mely hosszasan elhúzódott. Talán már halálán lehetett Doncs 1338 első felében – Csór nembéli Tamás első ízben június 12-én szerepel zólyomi ispánként –, s I. Károly ezért vélhette úgy, hogy immár szükségtelen tekintettel lennie az évtizedekkel korábban Donccsal kötött egyezsége, s megragadhatja a kínálkozó alkalmat zólyomi tartományurasága felszámolására, mely jócskán túlélte a létét igazoló politikai szükségszerűséget, Csák Máté sakkban tartását. Doncs komáromi ispánságával kapcsolatosan efféle megfontolások nem merülhettek fel, így annak esetében Károly türelemmel várhatta bárója halálhírét. Mire aztán Doncs mégis felépült, kész helyzet fogadta, melyben ő – zólyomi ispánként – már felesleges volt.

Azt követően, hogy az egykori zólyomi ispánság területe a királyi hatalom korlátlan ellenőrzése alá került, I. Károly elérkezettnek látta az időt arra, hogy rendezze a helyi birtokviszonyokat. 1340-ben szinte az egész őszt ott töltötte: előbb Zólyomban, majd Zólyomlipcsén keltezte okleveleit, miközben Turócban és Liptóban bizonyosan, de alighanem Zólyomban is általános birtokvizsgálat folyt éppen ebben az időszakban, s az uralkodó jelenlétének ez adott különös súlyt. A vizsgálat során jó néhányan panaszt terjesztettek elő arra hivatkozva, hogy Doncs a korábbiakban jogtalanul megfosztotta őket

birtokaiktól. A vádak némelyike hamis volt – ez nem okozhat különösebb meglepetést –, az már inkább tarthat igényt figyelmünkre, hogy miként reagált részint a király, részint a megvádolt az igazukat követelők állításaira. I. Károly több esetben birtokot kínált fel cserébe a panaszosnak ahelyett, hogy – a szokásos eljárást alkalmazva – egyszerűen elrendelte volna a jogszerűtlenül elvett birtok visszaadását, maga Doncs pedig egy alkalommal arra hivatkozott, hogy a panaszosok által rajta követelt birtok ügyében a király szavatosságot vállalt magára bárkivel szemben.

A szavatosság a középkori magyar birtokjog intézménye volt, lényege abban állt, hogy birtokelidegenítés alkalmával – történjék az akár adásvétel, akár csere révén vagy bármely más módon – a birtokot átadó fél tartozik a birtokot megszerzőt saját költségén és fáradságával megvédeni, ha a gazdát cserélt birtokkal kapcsolatosan utóbb valaki követeléssel lépne fel és perre kerülne sor, ha pedig nem tudna megfelelni e kötelezettségének, akkor azonos értékű cserebirtokot kell adnia a birtokot jóhiszeműen megszerző félnek.

A szavatosság intézményének ez utóbbi eleme nem hagy kétséget afelől, hogy amikor I. Károly birtokcserét ajánlott fel a panaszosoknak, szintén joggal kereshetjük a szavatosság intézményét az esetek háttérében. A szavatosság elveinek alkalmazását nagyon is gyakorlati szempont indokolta ezen esetekben: a panaszosok által visszakövetelt földeken építtette fel ugyanis Doncs mester egyfelől Újvár, másfelől pedig Likava várát, melyekről I. Károly nem kívánt lemondani, ami magától értetődik. Az már inkább magyarázat után kiált, hogy miként keveredik egy magánjogi intézmény – tudniillik a szavatosság – az ispánváltás alapvetően közjogi jellegű aktusába. Kiváltképpen érdekessé teszi az esetet, hogy a szavatosságot a felek, azaz Doncs és I. Károly a szokásossal éppen ellentétes módon alkalmazták: nem az ispánságot átadó Doncs vállalt szavatosságot a király érdekében, hanem fordítva, I. Károly adta azt Doncsnak. Ez a körülmény bizonyos mértékig a modern mentelmi joghoz teszi hasonlatossá a szavatosság ezen, kifordított formáját, lényege ugyanis jól felismerhetően az volt, hogy Doncs gyakorlatilag nem vonható felelősségre a zólyomi ispánság uraként hozott döntéseiért, mert azok következményeit a király magára vállalja.

A birtokvizsgálat ezen sajátossága egy újabb szempontból igazolja, hogy Doncs a korábbiakban nem I. Károly ispánjaként állt a zólyomi ispánság élén,

hanem a tartomány uraként tartotta azt a kezén, s amikor királya eltávolította onnan, az ispánság a nemesi birtokosok között megejtett birtokcserékhez hasonló módon került Doncstól a király kezére. A helyzettel a kortársak maguk is tisztában voltak, s ezért a lipcsei Bobroc – Doncsot földjük elfoglalásával vádoló – birtokosai még 1339-ben eltiltották Doncsot attól, hogy a magukénak tudott birtokot Magyarország királyának átadja vagy vele elcserélje. Nyilvánvaló tehát, hogy a kortársak pontosan tudták: a zólyomi ispánság élén nem egy szokványos ispánváltásra került sor 1338-ban.

Mindez magyarázatot ad arra, hogy 1338 után a zólyomi ispánság egykori területén egyetlen birtok sem maradt Doncs kezén, jóllehet magánbirtokai továbbra is őt illették volna, miként a leváltott megyéispánoknak sem kellett megválniuk a korábban általuk kormányzott megyében fekvő birtokaiktól, ha rendelkeztek olyanokkal. Doncs esete azonban más volt, a zólyomi ispánság egésze került I. Károly kezére Doncs eltávolításakor, s ennek megfelelően az említett birtokvizsgálat alkalmával a király egyfelől minden olyan birtokot a magáénak tekintett, amelyről birtokosa nem tudta igazolni, hogy jogszerűen tartja a kezén, másfelől pedig Doncs birtokaira szintén igényt tartott, bármiként is tett szert azokra.

Arról, a dolog természetéből adódóan, semmit sem tudunk, milyen megoldást választott volna I. Károly a zólyomi ispánságot érintő döntései következtében felmerülő kérdések megválaszolására, ha Doncs valóban meghal 1338-ban vagy nem sokkal azt követően. Márpedig kérdések szükségképpen felmerültek volna, hiszen Doncsnak voltak felnőtt fia, akiket apjuk 1325-ben bevont egy birtokcsere lebonyolításába, legkésőbb tehát már akkor elérték a felnőttkort. A válaszok megkeresésétől az kímélte meg a királyt, hogy Doncs életben maradt. A megoldást a kényelmetlen helyzetre – elvégre Doncs mégiscsak bő negyedszázadon át megingás nélkül, hűségesen szolgált királyát – I. Károly végül abban találta meg, hogy átengedte Doncsnak a Kraszna megyei Valkó várát tartozékaival együtt, s egyúttal kinevezte Kraszna megye ispánjává. Minden jel szerint tehát ugyanazt a megoldást alkalmazta, mint Komárom esetében. Doncs ily módon valójában elcserélte a zólyomi ispánságot I. Károllyal, amit azért tehetett meg, mert azt a tartomány uraként ő birtokolta, és azért kellett megtennie, mert királya így akarta.

Mindezen fejlemények végső soron az I. Károly és Doncs között még 1306 nyarán megkötött egyezés következményei voltak, s I. Károly mindaddig életben tartotta Doncs zólyomi tartományát az egyezésnek megfelelően, amíg azt nem gondolta, hogy Doncs meghal, s így az egykor vele kötött alku érvényét veszti. Azt követően, hogy kiderült, Doncs szívósabbnak bizonyult a betegségnél, Valkó várával és a krasznai ispánsággal kárpótolta báróját, mely éppoly egyenlőtlen csere volt, mint Csák nembéli Márk fia István fiai esetében.

Ezek és a hasonló példák azt a látszatot kelthetik, mintha I. Károlyban az oligarchák ellen folytatott hosszú küzdelem egyfajta lélektani hatásaként kifejlődött volna valamiféle ellenérzés a tartomány intézményével szemben, s talán az erdélyi és a szlavóniai is csak annak köszönhetten fennmaradását, hogy mindkettő igen nagy hagyományokkal rendelkezett. Valójában azonban éppen ellenkezőleg: voltak olyan tartományok, amelyeket maga hozott létre. I. Károly nem a tartományok ellen folytatott hosszú küzdelmet, hanem az uralkodói hatalom kizárólagosságának helyreállításáért harcolt.

I. Károly két tartományt hozott létre újonnan: az egyiket legfőbb bizalmasa, Druget Fülöp számára, a másikat pedig az 1319-ben újjászervezett macsói bánságot kormányzó bánok alá rendelte.

Károllyal együtt érkezett Magyarországra Nápolyból a vele csaknem egyidős Druget Fülöp, aki végigharcolta királya oldalán az 1310–1320-as évek háborúit. Jutalma nem is maradt el: részint kiterjedt birtokokat kapott Károlytól, részint egyre jelentősebb tisztségeket. Karrierje csúcsára 1323 elején jutott fel, amikor elnyerte a nádori méltóságot, melyben meg is maradt haláláig, 1327-ig.

Ekkor már bizonyosan Magyarországon tartózkodott Fülöp öccse, János és annak fia, Vilmos. I. Károly nem mondott le a Drugetek szolgálatairól, így Fülöp örökségét megosztotta János és Vilmos között: a nádori méltóságot az apa, János kapta, a korábban Fülöp által kormányzott északkelet-magyarországi megyéket, valamint Fülöp adománybirtokait pedig a fiú, Vilmos, aki apja elhunyt után, 1334-ben, a nádori méltóságot szintén elnyerte.

A Drugetek tartománya abból az uralmi területből fejlődött ki, melyet I. Károly bízott Fülöpre, aki 1315-től szerepel szepesi ispánként, két év múlva már Abaúj megyét is ő kormányozta, majd – ahogy halad előre a követke-

46. Drugeth Fülöp nádor gyűrűje

ző években a királyi hatalom helyreállítása Északkelet-Magyarországon –, a Szepestől és Abaújtól nyugatra fekvő megyék sorra szintén az irányítása alá kerültek, mígnem 1320-ra kialakult az a terület, mely Druget Fülöp életében már nem változott, s az említetteken kívül felölelte Torna, Borsod, Gömör és Heves megyét. A folyamat az 1320–1330-as évek fordulóján folytatódott, azt követően, hogy Fülöp halála után unokaöccsét, Vilmost tette meg I. Károly a megyék urává. Vilmos 1328-ban megkapta Sárosp, 1334-ben pedig az addig apja által kormányzott Unggal és Zemplénnel bővült megyéinek köre. Az ily módon felépült, tekintélyes nagyságú uralmi terület ugyanazon ispánnak alávetett, egymással szomszédos megyék csoportjának tűnhet, valójában azonban ennél jóval többről van szó: egy olyan tartomány kialakulása indult meg Északkelet-Magyarországon, mely mind területének nagyságát, mind intézményeit illetően joggal vethető össze Erdéllyel és Szlavóniával.

A Druget Fülöp, majd Vilmos által kormányzott megyék között az azonos megyésispán személyén túlmutató, szorosabb kapcsolatot egy, az 1310-es években felbukkanó intézmény teremtette meg. Az intézménynek – mely vol-

takeppen egy sajátos tisztség volt – állandósult neve nem alakult ki, a tisztség viselőjére forrásainkban többnyire „a király úr által kirendelt bíró” körülírással utalnak, a modern történetírás pedig „királybíró”-ként emlegeti őket. A rendelkezésünkre álló adatok alapján jó néhány királybíró azonosítható az 1310-es évek közepén. Valamennyien azon megyében tevékenykedtek királybíróként, amelynek ispánjai is voltak egyúttal, így nyilvánvaló: a szokásos megyésispáni hatalomhoz képest más, nagyobb felhatalmazást jelentett, ha az ispán egyúttal királybíró is volt. E felhatalmazás pontos mibenlétére vonatkozóan azok az adataink szolgálnak felvilágosítással, amelyek a macsói bánsággal kapcsolatosak. Az 1320-as évektől ugyanis I. Károly a macsói bánsághoz csatolta a déli országrész több megyéjét, így a bán 1333-ra Bodrog, Valkó, Szerém, Baranya és Bács megyék ura lett. A macsói bánsághoz kötődő adatok világosan elárulják: a királybíróvá tett megyésispán nádori jogkörrel rendelkezett a maga megyéjében. A királybírói intézmény I. Károly uralmának megszilárdulása után elhalt, egyedül a Drugetek és a macsói bánok esetében maradt fenn tartósan: Druget Fülöp halála után Druget Vilmos szintén királybíróként kormányozta az északkelet-magyarországi tartományt, miként tették azt a macsói bánok is a maguk területén. A Druget-tartományhoz hasonlóan a macsói bánéban is a királybírótság biztosította azt a többletet, mely az együtt kormányzott megyéket elindította a tartománnyá formálódás irányába.

A Druget-tartomány megszervezése nem hozott alapvető változást az érintett megyék történetében, a tartomány igazgatásának megyei szintjén ugyanazokkal a jelenségekkel találkozunk, mint az ország más megyéiben. A megyék ispánja minden esetben a tartomány ura – előbb Fülöp, majd Vilmos – volt, a megye igazgatásával járó tényleges teendőket azonban familiárisaik közül kikerülő alispánjaik végezték. A Druget-tartomány várainak száma időről időre változott. Fülöp idejében a tartomány magját alkotó Szepes és Abaúj megyékben hét vár tartozott a két megye ispáni tisztéhez, a tartomány bővülésével aztán újabb várak kerültek Fülöp kormányzata alá, a tartomány határain kívül pedig két sárosi – Makovica és Szokoly –, valamint a Nógrád megyei Fülek. Vilmos tartományurasa időszakában – részben a tartomány területének bővítése következtében, részben más módon – tovább növekedett a várak száma. Halálának évében, 1342-ben, Vilmos huszonhárom erőssé-

get tartott a kezén: a tizenhárom tisztségeihez tartozó és a kilenc örökjogon birtokolt vár a tartomány területén feküdt, s a tisztség fejében kaptak számát növelte Fülek, mely egyetlenként maradt kívül továbbra is a tartomány határain. Mindezen adatok igazolják: a Druget-tartomány kivételes mértékű hatalmat biztosított urainak, Fülöpnek és Vilmosnak.

A Druget-tartomány központi igazgatását illetően két tisztségről maradtak ránk adatok. Ezek egyike a tárnokmester, aki a tartomány urának bevételeit kezelte. A másik az albíró volt, aki a Fülöp által újjászervezett vizsolyi bíróság élén állt, melyet, mint láthattuk, még Aba Amadé hozott létre. Mivel mind Fülöp, mind Vilmos idővel a nádori méltóságot is elnyerte, korábban úgy tartották, hogy alnádoraik ítélkeztek Vizsolyban, ma már azonban világos, hogy valójában a tartomány bíróságáról van szó éppúgy, mint Amadé esetében.

1342. július 16-án elhunyt I. Károly, s néhány héttel később, szeptember első napjaiban meghalt Druget Vilmos is. Az új király, I. Lajos, némi habozás és hosszas egyezkedések után úgy döntött, hogy felszámolja a Druget-tartományt, melynek megyéi élére új, a király által kinevezett megyésispánok kerültek 1343-ra.

Ha mindezek után kísérletet teszünk arra, hogy megkeressük a Druget-tartomány helyét azon a képen, amelynek egyik szélén az oligarchikus magántartományok, a másikon pedig a Magyar Királyság hagyományos tartományai, Erdély és Szlavónia helyezkednek el, tanácsos különös körültekintéssel eljárni. Bizonyos párhuzamok megfigyelhetők az oligarchák és a Drugetek tartományai között, a hasonlóságok azonban, úgy tűnik, a felszínnél mélyebbre nem hatolnak. A Druget-tartomány és az oligarchikus territóriumok igazgatásának van ugyanakkor olyan közös vonása, mely jól elhatárolja azokat Erdélytől és Szlavóniától, nevezetesen az alvagdához vagy a vicebánhoz hasonló, általános felhatalmazással rendelkező helyettes szembetűnő hiánya. Ez mind az oligarchák, mind a Drugetek esetében a személyes hatalomgyakorlás elsőbbségét mutatja az intézményesült formák működtetése felett.

A Drugetek rendíthetetlen hűsége a királyi hatalomhoz ugyanakkor egyértelműen az ideális – és I. Károly uralkodásának második felében a valóságban is annak megfelelően működő – Erdély és Szlavónia mellé helyezi, mintegy harmadikként, a Druget-tartományt. A létrehozásakor követett modell

viszont mégiscsak közvetlenül kapcsolódik egy oligarchikus tartományhoz, igaz – s ez éppen nem elhanyagolható különbség –, nem az ereje teljében lévőhöz, hanem ahhoz a kísérlethez, mely a tartomány eredeti jellemzőit oly módon törekedett átalakítani, hogy az eredmény a királyi hatalom számára elfogadható legyen. A Druget-tartomány ugyanis abban a formában jött létre, s fennállása idején úgy működött, ahogy azt az 1311. évi kassai szerződésben I. Károly előírta az apjuk halála után sarokba szorított Amadé-fiaknak. A különbség: amire az Amadé-fiak ígéretet tettek, az a Druget-tartomány esetében a mindennapok gyakorlata volt.

A Druget-tartomány története valójában tehát azt a modellt mutatja be, amelyet I. Károly akkor ajánlott fel az oligarcháknak – elsőként az Amadé-fiaknak, s utóbb másoknak is –, amikor még bízott abban, hogy azok a királyi hatalom engedelmes tartományuraivá szelídíthetők. Az elképzelés nem volt teljesen független attól a megoldástól, amellyel 1300 nyarán III. András sikerrel állította a maga oldalára az akkori oligarchák legveszedelmesebb képviselőit, átengedve nekik mindazon területeket, amelyeken a tényleges hatalmat egyébként is ők gyakorolták. Az akkor történelekről I. Károly személyes tapasztalatokkal nem rendelkezett, ám a lényegét illetően felvilágosítást nyerhetett egyik legrégebb magyarországi hívétől, Aba Amadétól, aki maga egyike volt azoknak, akik III. András döntése értelmében viselték életük végéig a nádori címet. Az 1310-es évekre az utolsó Árpád elképzelése idejét múlttá vált, a Drugetek esetében azért bizonyulhatott mégis működőképesnek a modell, mert úgy tette őket tartományúrrá a király, hogy előzőleg sosem voltak oligarchák.

A Druget-tartományban benne rejlett a lehetőség, hogy idővel egy Erdélyhez és Szlavóniához hasonló tartománnyá váljon, ehhez azonban nem csupán a hagyományok hiányoztak. Károly tartományurakká tette a Drugeteket, a tartományt azonban nekik maguknak kellett volna berendezniük. Fülöp meg is tette az első lépéseket ebbe az irányba: ezek közé sorolható a vizsolyi bíróság újbóli felállítása éppúgy, mint a tartomány igazgatásának következetes elkülönítése az 1323 után viselt nádori méltóságtól. Kezdetben, 1334 előtt, Vilmos szintén erősítette a tartománnyá válás folyamatát azzal, hogy a kormányzása alatt álló megyéknek közös gyűléseket tartott, miként az Erdélyben és Szlavóniában akkor már évtizedek óta szokásban volt. Utóbb

azonban éppen ellentétes hatást kifejtő döntéseket hozott: 1334 májusa és 1339 augusztusa között semmi nyoma a vizsolyi bíróság működésének, mely pedig a leginkább alkalmas lehetett volna annak kifejezésére, hogy a hatalma alá rendelt megyéket nem kizárólag az fűzi egybe, hogy történetesen valamennyinek ő maga az ispánja, s végül, 1337-ben, székhelyét ugyancsak a tartomány területén kívülre, Visegrádra helyezte.

Ahhoz ugyanakkor, hogy a Druget-tartomány nem jutott messzire az Erdélyhez és Szlavóniához hasonló tartománnyá válás útján, a királyi hatalom szintén hozzájárult, elsősorban bizonyos döntések elmaradásával. Erdélyben és Szlavóniában I. Károly nem mulasztotta el megerősíteni a vajda és a bán bírói joghatóságát, újra kizárólagossá téve az erdélyi és a szlavóniai nemesség ügyeiben bíróságukat: Erdélyben ez 1324-ben, Szlavóniában pedig 1325-ben történt. A lépés nemcsak azért volt előnyös, mert nyilvánvalóvá tette, hogy a két tartományt továbbra is önálló jogterületet alkotó intézménynek tekinti, hanem a tartományok belső összetartó erejének növekedéséhez szintén hozzájárult, hiszen az erdélyi nemesség utóbb a maga kiváltságai között tartotta számon, hogy kizárólag a vajda ítélőszéke előtt tartozik perbe állni. A Druget-tartomány önálló jogterületté szervezése megoldható lett volna a tartomány nemességének kizárólagos ítélkezési fórumává téve a vizsolyi bíróságot, ez azonban nem történt meg, jóllehet nyilvánvalóan jelentős mértékben növelte volna a tartomány szerkezetének szilárdságát. Sem Fülöp, sem Vilmos nem viselt ugyanakkor olyan méltóságot, amelyhez a joghatóság társítható lett volna: nem a Druget nádoroknak volt tartományuk – Druget János nádor sosem volt a tartomány ura –, hanem a tartomány urából lett nádor, mint történt az Fülöp és Vilmos esetében. Némi találékonysággal ez a nehézség könnyen megoldható lett volna persze, úgy tűnik azonban, hogy ezt sem Károly, sem a Drugetek nem ítélték szükségesnek. Tévedésük súlya jól lemérhető azon, hogy a Károly által a macsói bán alá rendelt megyékből megformált tartomány minden megrázkódtatás nélkül átvészelte az 1342. évi uralkodóváltást, még új bán kinevezésére sem került sor. A két eset közötti különbség lényege minden kétséget kizáróan abban jelölhető meg, hogy míg a macsói bán tartománya egy méltósághoz kapcsolódott, melyet a bárói tisztségek betöltésekor szóba jöhető személyek bármelyike elnyerhet – a király akaratától függően, persze –, ha valamely oknál fogva

új bánra lenne éppen szükség, a Druget-tartomány hangsúlyosan a családhoz kötődött, amibe viszont, értelemszerűen, csak születni lehetett. Az eddig elmondottak mellett ez magyarázza – s nem is utolsósorban talán –, hogy a Druget-tartomány, bár kétségkívül rendelkezett az Erdélyt és Szlavóniát jellemző vonások némelyikével, „igazi” tartománnyá mégsem tudott válni, s fennállása idején mindvégig megmaradt idegen testnek a Magyar Királyság intézményrendszerében. A Druget-tartományt közel negyedszázadig a politikai akarat tartotta életben, mely azonban I. Károlyval együtt a sírba szállt: a király halálával a Drugetek tartományának is vesznie kellett.

VI. IDŐREND

1270

május 3.

Meghal IV. Béla király.

május 3–21. között

Anna hercegnő (IV. Béla leánya) Prágába távozik az országból.

december 8. után

Kőszegi Henrik és társai Prágába távoznak az országból, váraikat átadják II. Ottokár cseh királynak.

1272

május–június

V. István király útja Horvátországba.

június 25. után

Gutkeled Joachim hatalmába keríti László trónörököst.

augusztus 6.

Meghal V. István király.

szeptember 3. előtt

Magyar előkelők egy csoportja rátámad a fia, László herceg koronázására készülő Erzsébet özvegy királynéra annak Székesfehérvár melletti házában.

szeptember 3.

Székesfehérvárott királlyá koronázzák IV. Lászlót.

november 15. körül

Béla macsói herceget a Prágából visszatérő Kőszegi Henrik és emberei meggyilkolják a mai Margit-szigeten.

1274

szeptember 26–29. között

Az András herceget (IV. László király öccsét) fogságba ejtő és Szlavónia irányába tartó Kőszegi Henriket és Gutkeled Joachimot csatára kényszeríti Csák Péter a Székesfehérvár melletti Föveny közelében; a herceg kiszabadul, Kőszegi Henrik elesik az ütközetben.

november

Királyi sereg ostromolja a Kőszegiek szalónaki várát Vas megyében; az ostrom eredménytelenül ér véget.

1275

május 30. előtt

Kőszegi Henrik fiai megszerzik Léka várát Vas megyében.

A veszprémi káptalan Kőszegi Henrik fiát, Péter zágrábi prépostot választja püspökké.

december

IV. László csapatai Zalaszeg mellett győzelmet aratnak a Kőszegiek felett.

1276

március 16. után

Csák Péter feldúlja Kőszegi Péter püspök székvárosát, Veszprémet.

1277

április 21.

Az erdélyi szászok egy csoportja feldúlja Gyulafehérvárt.

április vége

A lázadó Vodicsaiak (Babonicók) és stájer szövetségeseik ellen Szlavóniában hadjáratot vezető Gutkeled Joachim elesik a harcokban.

május 23–30.

A rákosi országos gyűlés nagykorúvá nyilvánítja IV. László királyt.

november–december

Királyi sereg sikertelenül ostromolja a Kőszegiek szentvidi várát Vas megyében; a Szepességben fellázad a Kőszegiek szövetségese, Márk fia Roland.

december 20. előtt

IV. László király és a Kőszegiek békét kötnek.

1277–1278 tele

A királyi sereg elfoglalja a Márk fia Roland lázadását támogató Geregyék adorjáni várát Bihar megyében. A királyi sereghez csatlakoznak Borsa Tamás ispán fiai is.

1278

április 20.

A Kőszegiek és a Vodicsaiak (Baboníciók) békét kötnek egymással, és elkülönítik szlavóniai érdekszféráikat.

április vége

IV. László király seregvezérei leverik Márk fia Roland lázadását.

május 27. előtt

A Kőszegiek hívására az országba érkezik a magát II. András unokájának tartó velencei András herceg, akit a magyar udvarban nem tekintenek az Árpád-ház törvényes tagjának.

augusztus 26.

Habsburg Rudolf német király és szövetségese, IV. László magyar király serege a morvamezei csatában legyőzi II. Ottokár cseh királyt, aki maga is elesik. A magyar seregben ott harcol Aba Amadé.

november 6. előtt

Meghal András herceg, IV. László király öccse.

1279

március 4. előtt

IV. László és a Kőszegiek békét kötnek.

az év folyamán

IV. László király Aba Fintának adományozza az ungi ispánságot.

Kőszegi Miklós és Iván felosztják egymás között Vas megyei váraikat.

1280

október 30.

A Kőszegiek új egyezséget kötnek a Vodicsaiakkal (Baboníciókkal).

1281

március 25.

Timót zágrábi püspök kiközösíti egyháza birtokainak feldúlása miatt Kőszegi Miklóst, Ivánt és fivérüket, az ifjabb Henriket.

július–augusztus

Aba Finta fellázad IV. László ellen, a király serege az Abaúj megyei Szalánc és Gönc, valamint a gömöri Gede várát ostromolja.

1282

június

IV. László elfoglalja Aba Fintától Patak várát.

szeptember 17. – október 21. között

IV. László király a Hód-tavi csatában legyőzi a fellázadt kunokat. A királyi seregben ott harcol Borsa Roland és Aba Amadé.

1284

január 9. – február 16. között

IV. László király sikertelenül ostromolja Kőszegi Iván borostyánkői várát Vas megyében.

július 2. előtt

IV. László békét köt a Kőszegiekkel.

1285

június

A Kőszegiek legyőzik Habsburg Albert csapatait a Vas megyei Borostyánkő közelében.

ősz

Habsburg Albert osztrák herceg békét és szövetséget köt Kőszegi Ivánnal.

az év folyamán

Csák Máté erőszakkal megszerzi a Trencsén megyei Ugróc várát.

1286

vége

IV. László király serege elfoglalja Kőszegi Ivántól Kőszeg várát Vas megyében.

1287

március 16. előtt

A Kőszegiek és szövetségeseik, a Borsák a Zsitva folyó mellett vívott csatában legyőzik IV. László király seregét.

június előtt

A Kőszegiek újra kapcsolatba lépnek a velencei András herceggel.

1289 előtt

Kőszegi Iván megszerzi Németújvár várát Vas megyében.

1289

április vége – december

Albert osztrák herceg hadjáratai Nyugat-Magyarországon.

május vége

Meggyilkolják Kőszegi Péter veszprémi püspököt.

1290

május 27. előtt

Balogsemjén nembéli Mihály fia István elfoglalja a hűtlennek tekintett Aba Amadé kőrévi (tokaji) várát.

július 10.

A Bihar megyei Körösszeg vára mellett kunok egy csoportja meggyilkolja IV. László királyt.

július 23.

Székesfehérvárott királlyá koronázzák III. Andrást (a korábban törvénytelen származásúnak tartott velencei András herceget).

október

III. András felkeresi Aba Amadét, akit megerősít minden birtokában.

1291**július–augusztus**

III. András király ausztriai hadjárata. Vodicsai (Babonić) Radoszló Albert osztrák herceg oldalán harcol.

augusztus. 28.

A III. András és Habsburg Albert osztrák herceg békét kötnek.

az év vége

Kőszegi Iván a magyar trónt a magukénak valló nápolyi Anjouk oldalára áll; Lodomér esztergomi érsek kiközösíti a hűtlen bárót.

1292**tavaszi**

A Kőszegiek fellázadnak III. András ellen, Pozsony megyében Csák Máté harcol a király seregvezéréként.

július előtt

III. András és a Kőszegiek békét kötnek.

augusztus 4. után

Kőszegi Iván fogságba ejti III. Andrást; a király november vége előtt szabadul ki.

november 19. előtt

Kőszegi Miklós erőszakkal elfoglalja a Zala megyei Pölöske várát.

1293

szeptember 27. előtt

III. András várakat és uradalmakat adományoz a hűségére tért Vodicsai (Babonić) Radoszlónak Szlavóniában.

1294

május

A Borsák a váradi püspök fenesi várát ostromolják Bihar megyében.

augusztus 21.

Vodicsai (Babonić) István és fivére, Radoszló megegyezése véget vet korábbi viszályuknak.

szeptember eleje

III. András elfoglalja a lázadóknak tekintett Borsák adorjáni várát Bihar megyében, Borsa Rolandot megfosztja az erdélyi vajdaságtól.

1294–1315

Kán László az erdélyi vajda.

1295

október 25. előtt

III. András édesanyja, a délnyugati országrészeket kormányzó Thomasina Morosini leveri Vodicsai (Babonić) Radoszló lázadását.

1296

május 24.

Aba Amadé vizsolyi bíróságának első ismert oklevele.

szeptember–október

III. András elfoglalja Kőszegi Ivántól a Vas megyei Kőszeg várát.

október 11. után

Trencsén királyi várnagya átadja a várat Csák Máténak.

1297

június 21. körül

Meghal Kőszegi Iván idősebb fia, Gergely.

december 8. előtt

Csák Máté fellázad III. András ellen.

1297 után

Kőszegi Miklós erőszakkal elfoglalja a Vas megyei Rohonc várát, fivére Iván pedig a Zala megyei Lendvát.

1298

augusztus 5. után

III. András szövetségre lép Ákos István országbíróval, Rátót Domokos tárnokmesterrel, Aba Amadéval, Demeter pozsonyi és zólyomi ispánnal, valamint Pál komáromi, mosoni és győri ispánnal.

1299

július 19. előtt

Csák Máté ismét fellázad III. András ellen; a király seregvezérei sikertelenül ostromolják Máté Holics nevű várát Nyitra megyében.

augusztus 1. előtt

Meghal Vodicsai (Babonić) Radoszló.

augusztus 1.

Babonić István és fivérei meghódnak III. Andrásnak, aki a kezükön hagyja váraikat és egyéb javaikat.

október 29. előtt

Csák Máté erőszakkal megszerzi Nyitra megyében Csejte, Bajmóc és Privigye, Trencsénben pedig Rajec várait.

az év vége

Magyar előkelők egy csoportja – köztük Kőszegi Iván és fivére, az ifjabb Henrik, valamint Csák Ugrin – új királyt kér VIII. Bonifác pápától III. András helyett.

1299 után

Meghal Kőszegi Miklós.

1300

április 26.

II. Károly nápolyi király értesíti magyarországi híveit, hogy unokáját, Károly herceget Magyarországra küldi a trón elfoglalása érdekében.

május 14.

II. Károly nápolyi király Baboníc Istvánnak és fivéreinek adományozza az általuk birtokolt szlavóniai területeket, valamint a Zágráb melletti Medvevárat.

május 26.

Mihály zágrábi püspök egyezményt köt a Babonícokkal.

június 7. előtt

III. András és a Babonícok egyezményt kötnek.

augusztus eleje

A dalmáciai Spalatóba érkezik Anjou Károly herceg, hogy birtokba vegye a Magyar Királyságot.

augusztus közepe

III. András megegyezésre jut Kőszegi Ivánnal és Henrikkel, Csák Mátéval, valamint más oligarchákkal.

1300 után

Meghal Csák Máté fivére, Csák.

1301

január 14.

Meghal III. András király.

január vége

Albert osztrák herceg csapatai Bécsbe viszik III. András özvegyét, Ágnes királynét, egyúttal megszállják Pozsony megyét. Az osztrák csapatokhoz csatlakozó Kőszegi Iván elfoglalja Pannonhalmát és Esztergomot.

április eleje

Egy alkalmi koronával Esztergomban megkoronázzák az 1300 nyara óta az országban tartózkodó Anjou herceget, I. Károlyt.

augusztus 27.

Székesfehérvárott magyar királlyá koronázzák Vencel cseh trónörökös, aki Magyarországon a László nevet használja. Kőszegi Iván átadja Esztergomot Vencel-László királynak.

1302

február 28–március 1.

Vencel-László király Csák Máténak adományozza a nyitrai és a trencsényi ispánságot.

június 6. előtt

Meghal Borsa Roland.

nyár

Kőszegi ifjabb Henrik sikertelen támadása Pozsega és Valkó megyékben I. Károly és hívei ellen.

1304

augusztus

Vencel-László visszatér Csehországba, ahol lemond magyar trónigényéről Ottó bajor herceg (IV. Béla unokája) javára. Hazatérte előtt megbízza az ország kormányzásával Kőszegi Ivánt, aki újra birtokba veszi Esztergomot, és elfoglalja Visegrád várát.

augusztus 24.

I. Károly esküvel erősíti meg III. Rudolf osztrák herceggel kötött szövetségét.

szeptember–október

I. Károly, valamint szövetségesei, I. Albert német király és III. Rudolf osztrák herceg hadjáratot vezetnek Csehországba. Oldalukon harcol Csák Máté is.

december 7. előtt

I. Károly birtokba veszi Szepes megyét, melynek ispánjává Aba Amadét teszi meg.

december 20. előtt

Kőszegi Iván megszerzi a Moson megyei Óvár várát.

1304 után

Aba Amadé kiterjeszti hatalmát Bereg megyére.

1305

július 31.

Tamás választott esztergomi érsek kiközösíti Kőszegi Ivánt és fivérét, az ifjabb Henriket.

december 6. (vagy 1306. április 10. előtt)

Magyar királlyá koronázzák Ottó bajor herceget.

1306

február 23. után

Kőszegi ifjabb Henrik elfoglalja Pécszet és sikertelen kísérletet tesz arra, hogy egyik hívével töltsse be Pécs megürült püspöki méltóságát.

június 23. előtt

I. Károly csapatai elfoglalják Esztergomot Kőszegi Ivántól. A királyt Csák Máté csapatai is támogatják.

június 27. előtt

I. Károly és Csák Máté hadjárata a zólyomi ispánságban Miklós fia Demeter és Doncs ellen; Doncs elfogadja I. Károlyt királyának, aki elismeri Doncsot a zólyomi ispánság urának.

december 26.

Monoszló Péter erdélyi püspök fellebbezést nyújt be V. Kelemen pápa Kán Lászlót kiközösítő ítélete ellen.

1306–1314

Borsa Kopasz I. Károly nádora.

1307

február 22. előtt

I. Károly és Kőszegi Iván békét köt.

február 22.

Kőszegi Gergely fia Miklós a királyi tárnokmester.

tavas

Az Erdélybe látogató Ottó királyt Kán László fogságba ejti, s elveszi tőle a Szent Koronát.

június eleje

I. Károly elfoglalja Budát, seregében jelen van Borsa Kopasz és Beke.

augusztus 14. előtt

Csák Máté megszerzi Komárom várát.

október 10.

A rákosi országos gyűlésen megjelent előkelők – köztük Aba Amadé, Borsa Kopasz és Ákos István – elismerik I. Károlyt királyuknak.

november 27.

Meghal Monoszló Péter erdélyi püspök; Kán László lefoglalja az erdélyi egyház várait és birtokait, s kísérletet tesz arra, hogy egyik fiát választassa Erdély püspökévé.

1307 körül

Kőszegi Iván megvásárolja Ugod várát Veszprém megyében.

1307–1308

Viszály tör ki Borsa Kopasz és öccse, Beke között, amit vezető familiárisaik közvetítésével sikerül elsimítani.

1308

április 5.

Meghal Kőszegi Iván.

május 1. – október 16. között

A győri káptalan Kőszegi Iván törvénytelen fiát, Miklóst választja püspökké.

május 30. előtt

Gentilis bíboros, pápai legátus megérkezik a Magyar Királyságba.

június 2.

Csák Máté Pozsonyban tárgyalásokat folytat a cseh királyi címet magának igénylő Habsburg Frigyes osztrák herceggel.

november 10.

Csák Máté és Gentilis bíboros, pápai legátus találkozója Kékesen: Máté elismeri királyának I. Károlyt.

november 27.

A pesti országos gyűlésen megjelentek – köztük Aba Amadé, Borsa Kopasz, Kőszegi ifjabb Henrik és Kőszegi Gergely fia Miklós – királyuknak nyilvánítják I. Károlyt.

december 3.

A Gentilis pápai legátus által összehívott budai zsinat felszólítja Kán Lászlót a Szent Korona visszaszolgáltatására.

1308–1309

Borsa Beke a királynéi tárnokmester.

1309

június 4.

Kőszegi ifjabb Henrik – Kőszegi Gergely fia Miklós nevében is eljárva – ismételten elismeri királyának I. Károlyt.

június 15.

Budán ismét magyar királlyá koronázzák I. Károlyt.

július 19.

Kán László lemond arról, hogy fiát erdélyi püspökké választassa, azt viszont kiköti, hogy a káptalan csak egyik hívét választhatja püspökké.

december 25.

Gentilis bíboros, pápai legátus kiközösíti Kán Lászlót, mert nem szolgáltatta vissza a Szent Koronát, leányát pedig az ortodox szerb király fiához akarja feleségül adni.

1309–1311

Csák Máté a királyi tárnokmester.

1310

április 8.

Kán László Szegeden találkozik I. Károly és Gentilis bíboros, pápai legátus megbízottaival: elismeri I. Károlyt királyának, ígértet tesz – egyebek mellett – a Szent Korona visszaadására.

május 5. előtt

Meghal Kőszegi ifjabb Henrik.

augusztus 27.

Székesfehérvárott a Kán László által visszaszolgáltatót Szent Koronával az esztergomi érsek harmadszor koronázza magyar királlyá I. Károlyt.

augusztus 28. előtt

Kőszegi ifjabb Henrik fia János szembefordul I. Károly királlyal.

november–december

I. Károly felkeresi Kán Lászlót Erdélyben.

1310–1316

Babonić István a szlavóniai bán.

Kőszegi ifjabb Henrik fia János a somogyi, tolnai és bodrogi ispán.

1311

április vége

I. Károly Kőszegi Gergely fia Miklóssal tárgyalást folytat Székesfehérvárott.

június 25.

Csák Máté támadása Buda ellen.

július 6.

Gentilis bíboros, pápai legátus kiközösíti Csák Mátét.

augusztus–szeptember

I. Károly eredménytelen hadjáratot vezet Csák Máté ellen.

szeptember 8. előtt

A kassaiak megölik a településükön tartózkodó Aba Amadét.

október 3. előtt

Aba Amadé fia János a királyi lovászmester.

október 3.

I. Károly király megbízottai egyezséget közvetítenek Aba Amadé özvegye és fiai, valamint a kassaiak között; az elfogadott egyezmény nagy része a király és az Amadé-fiak jövőbeli kapcsolatára vonatkozó kérdéseket rendez.

1311–1313

Kőszegi Gergely fia Miklós a királyi tárnokmester.

1312

január 23.

Kőszegi Gergely fia Miklós – a többi Kőszegi nevében is eljárva – megerősíti a Habsburg Frigyes osztrák herceggel korábban kötött egyezményt.

február

Aba Amadé fiai fellázadnak I. Károly ellen: feldőlják Sárospatakot, Petye fia Péter – mások mellett – száll szembe velük.

március–május

I. Károly hadjárata az Amadé-fiak ellen: a király birtokba veszi Bereg, Sáros és Szepes megyéket.

június 15.

I. Károly a Rozgony mellett vívott csatában legyőzi a Csák Máté által támogatott Miklós fia Demetert és az Amadé-fiakat: Miklós fia Demeter elesik, az Amadé-fiak meghódnak.

1312–1313

Kőszegi ifjabb Henrik fia János a királyi lovászmester.

1313

február–március

I. Károly hadjáratot vezet Csák Máté ellen Nógrád és Hont megyékben.

június 8.

Babonić István és fiverei megosztóznak a szlavóniai bánság jövedelmein és a családi birtokokon.

június 20–22.

I. Károly Gyulán tárgyalásokat folytat Kán Lászlóval.

október

Csák Máté feldúlja Nyitra városát és lerombolja Esztergom várát.

1313–1317

Aba Amadé fia László az ungi ispán.

1314

március 7. előtt

Meghal Kőszegi Gergely fia Miklós.

május 12.

Babonić István és fivérei megosztóznak a szlavóniai vámok jövedelmein.

július 23.

I. Károly megújítja szövetségét III. Frigyes osztrák herceggel.

szeptember 16. előtt

Királyi hadjárat Kőszegi ifjabb Henrik fiai ellen Szlavóniában.

december

I. Károly seregvezérei a Borsák ellen harcolnak Ugocsa, Szolnok, Kraszna és Szatmár megyék területén.

1314–1317

Kőszegi Gergely fia András a vasi, soproni és zalai ispán.

1315

az év eleje

Meghal Kán László.

február 14. körül

Tárgyalások I. Károly és a Borsák között; a Borsák meghódnak.

február–március körül

Kőszegi ifjabb Henrik fia János sikertelen kísérlete a Baranya megyei Siklós várának elfoglalására.

március–április

I. Károly hadjáratot indít Kán László fiai ellen; a felek megegyezése zárja az összecsapást.

május 21. – július 25. között

János cseh király hadjárata Csák Máté ellen.

november

I. Károly csapatai sikertelenül ostromolják Nyék várát Tolna megyében; a megtámadott Kőszegi ifjabb Henrik fia János oldalán harcolnak rokonai, Kőszegi „Kakas” Miklós és Gergely fia András.

1315–1316

Borsa Beke a királyi tárnokmester.

Kőszegi ifjabb Henrik fia János a baranyai ispán.

1316

február 25. – szeptember 26. között

Lázadás Csák Máté familiárisai körében.

március 1. után

Meghal Baboníc István szlavóniai bán.

április–július

I. Károly hadjárata felszámolja Kőszegi ifjabb Henrik fiainak délkelet-dunántúli hatalmát.

szeptember eleje

Megérkezik Erdélybe Meggyesi Miklós, az I. Károly által újonnan ki-nevezett vajda.

szeptember–december

Ákos Mojs legyőzi és kiszorítja Erdélyből Meggyesi Miklós vajdát.

október 22. előtt

Kőszegi ifjabb Henrik fiai meghódolnak I. Károlynak.

az év vége

Petenye fia Péter fellázad I. Károly ellen.

1316–1317

Aba Amadé fia János az abaúji ispán.

1316–1322

Babonić János a szlavóniai bán.

1317

az év eleje

Kőszegi Gergely fia András fellázad I. Károly ellen, sikertelen kísérletet tesz Sopron és Győr városainak elfoglalására, az I. Károly oldalán álló Kőszegi „Kakas” Miklós Vas megyei várait, Lékát és Rohoncot sem sikerül elfoglalnia.

február 10.

A fellázadt Borsák és szövetségeseik, Ákos Mojs vereséget szenvednek I. Károly csapataitól a debreceni csatában.

február vége

I. Károly sereget küld Erdélybe Ákos Mojs lázadásának leverésére.

március–április

I. Károly seregvezérei elfoglalják a lázadó Petenye fia Péter Abaúj és Zemplén megyei várait.

az év első fele

I. Károly seregvezére az Abaúj megyei Szepsi mellett legyőzi Csák Máté csapatait.

június–július

I. Károly hadjáratot vezet a lázadó Borsák ellen, akiknek várait elfoglalja, Borsa Kopasz Súlyomkő várába zárkózva továbbra is ellenáll.

július eleje után

Ákos Mojs legyőzi Erdélyben az ellene küldött királyi sereget.

augusztus

I. Károly seregvezérei elfoglalják Visegrád várát Csák Mátétól.

szeptember vége

Kőszegi Gergely fia András meghódol I. Károlynak.

szeptember–október

I. Károly elfoglalja Komárom várát Csák Mátétól.

december 20. előtt

Babonić István szlavóniai bán számos várat elfoglal Kőszegi ifjabb Henrik fiától Közép-Szlavóniában, a harcok 1320-ig folynak.

az év vége

I. Károly seregvezérei leverik az Amadé-fiak újabb lázadását.

1317–1321

Kőszegi „Kakas” Miklós a zalai és vasi ispán.

1318

március 3. előtt

Csák Máté felégeti Nyitra városát, a várat lerombolja.

április

Borsa Kopasz feladja Sólyomkő várát, s miután a király megkegyelmez neki, Erdélybe távozva vejéhez, Ákos Mojszhoz csatlakozik.

július

Debreceni Dózsa erdélyi vajda a Kolozs megyei Topa mellett legyőzi Ákos Mojsot és szövetségeseit, Borsa Kopaszt és Petenye fia Pétert.

1318–1321

Kőszegi „Kakas” Miklós a királyi lovászmester.

1319

június 16. előtt

Kőszegi Gergely fia András ismét fellázad I. Károly ellen, de csatát veszít a király seregvezérei ellenében Zalafőnél és Kőszeg mellett, majd meghódol.

szeptember

Debreceni Dózsa erdélyi vajda elfoglalja Ákos István I. Károly ellen lázadó fiaitól Újvár (Diósgyőr) várát Borsod megyében.

1320

február körül

Ákos Mojs elesik az I. Károly seregvezéreivel a Doboka megyei Bonchida mellett vívott csatában.

augusztus

I. Károly seregvezérei elfoglalják a Heves megyei Sirok és a nógrádi Fülek várát Csák Máté híveitől.

1321

február 10. előtt

Meghal Petenye fia Péter.

március 18.

Meghal Csák Máté.

március 21. előtt

I. Károly seregvezérei elfoglalják a hűtlenné nyilvánított Kőszegi „Kakas” Miklóstól Kanizsa és Pölöske várait Zala megyében; „Kakas” Miklós meghódol I. Károlynak.

április–június

I. Károly seregvezérei Csák Máté tartományát hódoltatják.

június második fele

I. Károly seregvezérei elfoglalják Kán László fiaitól Déva várát.

július–augusztus

I. Károly bevonul Csák Máté tartományába; Trencsén várát ostrommal veszi be.

november 1.

Kán László fiainak várnagya átadja Csicsó várát Szécsényi Tamás erdélyi vajdának.

1321–1324

Kőszegi Gergely fia András a vasi ispán.

1322

március 18. előtt

Kőszegi ifjabb Henrik fia János meghódol I. Károlynak.

1323

február 20.

I. Károly megújítja szövetségét a Habsburgokkal, viszonzásul visszakapja Pozsony megyét.

1324

december 11. előtt

Meghal Kőszegi Gergely fia András.

1326

szeptember 8. előtt

Ákos Mikcs szlavóniai bán várakat foglal el Szlavóniában Kőszegi ifjabb Henrik hűtlenné nyilvánított fiaitól.

szeptember–október

I. Károly seregvezére elfoglalja Kőszegi „Farkas” János Kőszeg, Sárvár és Németújvár várait Vas megyében; „Farkas” János meghódol.

1327

január 30. után

Meghal Kőszegi ifjabb Henrik fia János.

szeptember 16.

Ákos Mikcs szlavóniai bán egyezséget köt Babonić István fiaival, akik átadják a bánnak Sztenicsnyák várát.

1328

szeptember 15. előtt

Kőszegi ifjabb Henrik fia „Herceg” Péter meghódol I. Károlynak.

1332

október 4. után

Meghal Kőszegi „Kakas” Miklós.

október 6. előtt

Meghal Borsa Kopasz.

december 6. után

I. Károly visszaszerzi a Nyitra megyei Berencs és Holics várakat, melyek Csák Máté halála után unokafivére, „Cseh” István kezén maradtak.

1336

január 20.

Kőszegi „Kakas” Miklós fiai Habsburg Albert és Ottó osztrák hercegek szolgálatába állnak. Minden bizonnyal ekkor (vagy ehhez közeli időpontban) teszik ugyanezt Kőszegi ifjabb Henrik fia „Herceg” Péter és unokaöccsei (fivére, János fiai), valamint Kőszegi „Farkas” János, továbbá Babonić István fiai.

1337

június 8. után

Ákos Mikcs szlavóniai bán hadjáratot vezet Varasd megyében Kőszegi ifjabb Henrik fia („Herceg” Péter), valamint unokái (János fiai) ellen, akik meghódolnak I. Károlynak: váraikat átadják a királynak, s cserébe Henrik fia János fiai a Tolna megyei Tamási várát, „Herceg” Péter pedig a baranyai Szekcső és Kőszeg várát kapja. Ugyanezen hadjárat alkalmával szerzi meg Mikcs a Zágráb megyei Lipovec várát a király számára Babonić István fiától, Páltól.

1338

június 12. előtt

I. Károly Csór nembéli Tamást nevezi ki zólyomi ispánná.

1339

június 17.

„Borostyánkői János gróf” (véltetően Kőszegi „Farkas” János fia) II. Albert osztrák herceg szolgálatába áll.

november 19. előtt

Az egykori zólyomi ispánság területéből megszervezik az önálló Liptó, Turóc és Zólyom megyéket.

tavas

I. Károly elkobozza a Vas megyei Léka várát Kőszegi „Kakas” Miklós fiaitól, Borostyánkő várát pedig az Ausztriába áttelepült Kőszegi „Farkas” János fiától.

BIBLIOGRÁFIA

FORRÁSOK ÉS FORRÁSKIADVÁNYOK

(a korszak forrásait magyar nyelvű kivonatban vagy teljes szövegű fordításban közlő kiadványok)

- Anjou-kori Oklevéltár I–XV. (1301–1331), XVII–XXXVIII. (1333–1354), XL. (1356), XLII–LII. (1358–1368). Szerk. Almási Tibor, Blazovich László, Géczi Lajos, B. Halász Éva, Kőfalvi Tamás, Kristó Gyula, Makk Ferenc, Papp Róbert, Piti Ferenc, Rábai Krisztina, Sebők Ferenc, Teiszler Éva, Tóth Ildikó. Budapest–Szeged 1990–2024.
- Anjou-kori Oklevéltár. Supplementum I. Keltezetlen és hiányos keltezésű oklevelek 1301–1342. Szerk. Szócs Tibor. Budapest–Szeged 2023.
- Anonymus: A magyarok cselekedetei – Kézai Simon: A magyarok cselekedetei. Anonymus művét Veszprémy László, Kézai Simon művét Bollók János fordította. Az utószót és a jegyzeteket Veszprémy László írta. (Millenniumi magyar történelem. Források) Budapest 2004.
- Az Árpád-házi hercegek, hercegnők és a királynék okleveleinek kritikai jegyzéke. Szentpétery Imre kéziratának felhasználásával szerk. Zsoldos Attila. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 45.) Budapest 2008.
- Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I/1–II/4. Szerk. Szentpétery Imre, Borsa Iván. Budapest 1923–1987.
- Árpád-kori és Anjou-kori levelek XI–XIV. század. Sajtó alá rendezte Makkai László és Mezey László. (Nemzeti Könyvtár – Levelestár) Budapest 1960.
- Az Árpád-kori nádorok és helyetteseik okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta palatinum et vices gerentium tempore regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica. Szerk. Szócs Tibor. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 51.) Budapest 2012.
- Árpád-kori törvények. Latinból fordította Szilágyi Loránd. Budapest 1961.
- Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez I–II. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel regesztákban közlést teszi Jakó Zsigmond. Budapest 1997–2004., III. Regesztákban jegyzetekkel közlést teszi Hegyi Géza és W. Kovács András közreműködésével †Jakó Zsigmond. Budapest 2008., IV. Jakó Zsigmond kéziratát szerkesztette és kiegészítette Hegyi Géza, W. Kovács András. Buda-

pest 2014., V. Jakó Zsigmond kéziratát szerkesztette és kiegészítette Hegyi Géza, W. Kovács András. Budapest 2021.

I. Frigyes császár tettei. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Gombos F. Albin. (Középkori krónikások XV–XVI.) Budapest 1913.

Károly Róbert emlékezete. A szöveganyagot válogatta, szerkesztette, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Kristó Gyula és Makk Ferenc. A képanyagot Marosi Ernő válogatta. (Bibliotheca Historica) Budapest 1988.

Képes krónika. Fordította Bollók János. A fordítást gondozta és a jegyzeteket készítette Szovák Kornél, Veszprémy László. Az utószót írta, a függelék és az irodalomjegyzéket összeállította Szovák Kornél. (Millenniumi magyar történelem. Források) Budapest 2004.

Köblös József – Süttő Szilárd – Szende Katalin: Magyar békeszerződések 1000–1526. Pápa 2000.

Középkori históriák oklevelekben (1002–1410). A szövegeket válogatta, az előszót és a jegyzeteket írta Kristó Gyula. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 1.) Szeged 1992.

Kun László emlékezete. A bevezetőt írta, a forrásszövegeket válogatta és a jegyzeteket összeállította Kristó Gyula. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 5.) Szeged 1994.

Legendák és csodák (13–16. század). Szentek a magyar középkorból II. Összeállította és szerkesztette Madas Edit és Klaniczay Gábor. Az utószót írta Klaniczay Gábor. (Millenniumi magyar történelem. Források) Budapest 2001.

Ottokar aus der Gaal: Stájer rimes krónika (részletek). Fordította, bevezető tanulmánnyal és kommentárokkal közreadja Bagi Dániel. A fordításban közreműködött Orsós Julianna. (Arpadiana XI.) Budapest 2023.

KÉZIKÖNYVEK

A középkori Magyar Királyság történeti kronológiája 997–1526 I–II. Főszerk. Weisz Boglárka. Budapest 2023.

Engel Pál: Magyarország világi archontológiája 1301–1457 I–II. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 5.) Budapest 1996.

Engel Pál: Magyarország világi archontológiája 1301–1457 – Középkori magyar genealógia. (Magyar Középkori Adattár) CD-ROM. Budapest 2001.

Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza ²I–IV. Budapest 1966–1998.

Karácsonyi János: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Budapest ²1995.

Nógrády Árpád: Sáros vármegye. (Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Új sorozat) Budapest 2022.

Wertner Mór: Az Árpádok családi története. (Történeti, nép- és földrajzi könyvtár 51.) Nagybecskerek 1892.

Zsoldos Attila: Magyarország világi archontológiája 1000–1301. (História könyvtár. Kronológiák, adattárak 11.) Budapest 2011.

FELDOLGOZÁSOK

- Bárány Attila*: Debreceni Dózsa küzdelme a bihari oligarchákkal. In: Debrecen város 650 éves. Várostörténeti tanulmányok. Szerk. Bárány Attila, Papp Klára, Szalkai Tamás. (Speculum historiae Debreceniense 7.) Debrecen 2011. 67–113.
- Botka Tivadar*: Trencsényi Chák Máté nádor halálának éve és napja. Századok 6. (1872) 190–193.
- Budaj, Marek*: Aba Amadé érméi és pénzverése. In: Határon innen és túl. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk. Kádas István, Weisz Boglárka. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) Budapest 2021. 39–51.
- Bunyitay Vincze*: Kopasz nádor. Életrajz a XIII–XIV. századból. Századok 22. (1888) 15–32., 129–155.
- Csoma József*: Omode nádor fiai és Kassa városa. Turul 29. (1911) 89–92.
- Csukovits Enikő*: Az Anjouk Magyarországon I. I. Károly és uralkodása 1301–1342. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) Budapest 2012.
- Daróczy Zoltán*: A Hamadey, az Aba nemzetség lengyelországi ága. Turul 44. (1930) 31–32.
- Engel Pál*: Adatok az Anjou-kori magyar hadseregről. In: Tanulmányok a középkorról. Szerk. Neumann Tibor. (Analecta Mediaevalia I.) H. n. [Budapest–Piliscsaba] 2001. 73–82.
- Engel Pál*: A honor. A magyarországi feudális birtokformák kérdéséhez. Történelmi Szemle 24. (1981) 1–19.
- Engel Pál*: Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323). Századok 122. (1988) 89–146.
- Engel Pál*: Honor, vár, ispánság. Tanulmányok az Anjou-királyság kormányzati rendszeréről. Századok 116. (1982) 880–922.
- Fügedi Erik*: Ispánok, bárók, kiskirályok. A középkori magyar arisztokrácia fejlődése. (Nemzet és emlékezet) Budapest 1986.
- Fügedi Erik*: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 82.) Budapest 1977.
- Galambsi Péter*: Csák Ugrin, a hűséges tartományúr. Fons 24. (2017) 289–322.
- Gerics József*: A korai rendiség Európában és Magyarországon. Budapest 1987.
- Horváth Richárd*: A favár rejtélye, avagy mennyire régi Újvár vára? Németújvár várának „vélelmezett” története a kezdetektől a 13. század végéig. Castrum 18. (2015) 5–24.
- Horváth Richárd*: Váráépítés engedélyezése az Árpád-kori Magyarországon. In: Várak nyomában. Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére. Szerk. Terei György, Kovács Gyöngyi, Domokos György, Miklós Zsuzsa, Mordovin Maxim. Budapest 2011. 79–93.
- Kandra Kabos*: Erne bán és fiai. Századok 18. (1884) 114–126.
- Karácsonyi János*: Súlyomkö első urai. In: A biharvármegyei és nagyvárad régészeti és történelmi egyesület 1896/97-iki évkönyve. Nagyvárad 1897. 3–15.

- Kádár Tamás*: Egy rejtélyes politikai gyilkosság és háttere a XIII. századi Magyarországon: Béla macsói és boszniai herceg pályája. Fons 16. (2009) 411–430.
- Kádár Tamás*: Harcban a koronáért. I. Károly (Róbert) király uralkodásának első éveit 1305 végéig. In: Történeti tanulmányok XXIII. Szerk. Bárány Attila, Bacsa Balázs Antal. (Acta Universitatis Debreceniensis. Series historica LXVII.) Debrecen 2015. 42–111.
- Kádár Tamás*: Harcban a koronáért. (II.) I. Károly (Róbert) király uralkodásának 1306–1310 közötti szakasza. In: Történeti Tanulmányok XXV. Szerk. Miru György, Novák Ádám, Bacsa Balázs Antal. (Acta Universitatis Debreceniensis. Series Historica LXIX.) Debrecen 2017. 126–192.
- Kádár Tamás*: Püspökgyilkosság Veszprémben. Kőszegi (II.) Péter veszprémi püspök pályája. Veszprémi Szemle 23. (2021: 4.) 16–38.
- Kis Péter*: „A király hű bárója”. (Ákos nembeli Ernye pályafutása). Fons 2. (1995) 273–316.
- Kis Péter*: Ákos nembeli István. Egy magyar előkelő életútja a 13–14. század fordulóján. In: R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére. Szerk. Tusor Péter, Rihmer Zoltán, Thoroczkay Gábor. Budapest 1998. 57–78.
- S. Kiss Erzsébet*: A királyi generális kongregáció kialakulásának történetéhez. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica 39. Szerk. Karácsonyi Béla. Szeged 1971.
- Komáromy András*: Dózsa nádor és a Debreczeni család. Turul 9. (1891) 1–9., 67–78.
- Kristó Gyula*: A Csákok és a Kőszegiek harca Sopron megyében. Soproni Szemle 20. (1966) 331–340.
- Kristó Gyula*: A feudális széttagolódás Magyarországon. Budapest 1979.
- Kristó Gyula*: A korai Erdély (895–1324). (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 18.) Szeged 2002.
- Kristó Gyula*: A Kőszegiek kiskirálysága. Vasi Szemle 29. (1975) 251–268.
- Kristó Gyula*: A rozgonyi csata. (Sorsdöntő történelmi napok 3.) Budapest 1978.
- Kristó Gyula*: Az Anjou-kor háborúi. Budapest 1988.
- Kristó Gyula*: Csák Máté (Magyar História) Budapest 1986.
- Kristó Gyula*: Csák Máté tartományúri hatalma. Budapest 1973.
- Kristó Gyula*: Erdély 1315-ben. In: Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára. Szerk. Kovács András, Sipos Gábor, Tonk Sándor. Kolozsvár 1996.
- Kristó Gyula*: Kán László és Erdély. Valóság 21. (1978: 11.) 83–96.
- Kristó Gyula*: I. Károly király főúri elitje (1301–1309). Századok 133. (1999) 41–62.
- Kristó Gyula*: I. Károly király harcai a tartományurak ellen (1310–1323). Századok 137. (2003) 297–347.
- Kristó Gyula*: Tartományúri rezidenciák Magyarországon (1301–1320). Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica 115. Szerk. Kristó Gyula. Szeged 2001. 33–40.
- Lenkey Zoltán – Zsoldos Attila*: Szent István és III. András. (Párhuzamos életrajzok a magyar történelem századaiból) Budapest 2003.

- Maliszewo-Maliszewski János*: A magyar Amade-nemzetség lengyelországi ága. Turul 42. (1928) 125–127.
- Mályusz Elemér*: Turóc megye kialakulása. Budapest 1922.
- Neumann Tibor*: Az első lipthói regisztrum – egy Károly-kori birtokrendezés Liptó megyében. In: Birtok és birtoklás a középkori Magyarországon. Szerk. Zsoldos Attila. (Közlemények Székesfehérvár történetéből) Székesfehérvár 2020. 93–115.
- Pauler Gyula*: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt I–II. Budapest 1899.
- Petrovics István*: Orgyilkosok Temesvárott: merénylet I. Károly király ellen. In: „Magyaroknak eleiről”. Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szerk. Piti Ferenc, szerkesztőtárs Szabados György. Szeged 2000. 421–434.
- Piti Ferenc*: Egy Károly Róbert-kori oklevél keltezése és a dévai csata időpontja. In: Studia professoris – professor studiorum. Tanulmányok Érszegi Géza hatvanadik születésnapjára. Szerk. Almási Tibor, Draskóczy István, Jancsó Éva. Budapest 2005. 281–284.
- Pór Antal*: Bogár István és Bogárfia Márton. Századok 24. (1890) 217–230.
- Pór Antal*: László erdélyi vajda (1291–1315). Rajzok Erdély múltjából a középkorban. Erdélyi Múzeum 8. (1891) 433–481.
- Pór Antal*: Trencsényi Csák Máté 1260–1321. (Magyar Történeti Életrajzok) Budapest 1888.
- Pór Antal*: Viszály a pécsi káptalanban (1302–1309). Ujabb adalék Gentilis biboros követsége történetéhez Magyarországon. Történelmi Tár (III. sorozat) 12. (1889) 401–420.
- Révész Ferenc*: Németújvári Iván. Erdélyi Múzeum 8. (1891) 49–71., 133–158., 222–246.
- Rudolf Veronika*: Közép-Európa a hosszú 13. században. Magyarország, Csehország és Ausztria hatalmi és dinasztikus kapcsolatai 1196 és 1310 között. (Arpadiana XV.) Budapest 2023.
- Skorka Renáta*: A csökkentett vámtarifájú út kialakulása I. Károly uralkodása alatt. Történelmi Szemle 55. (2013) 451–470.
- Skorka Renáta*: A „mohó farkas” utóda. Egy Kőszegi Habsburg-szolgalatban. Világtörténet 7. [39.] (2017) 93–124.
- Skorka Renáta*: A Szent Korona kalandos körutazása az interregnum éveiben (1301–1310). In: A Szent Korona hazatér. A magyar korona tizenegy külföldi útja (1205–1978). Szerk. Pálffy Géza. (Magyar Történelmi Emlékek – Értekezések) Budapest 2018. 91–121.
- Spekner Enikő*: Hogyan lett Buda a középkori Magyarország fővárosa? A budai királyi székhely története a 12. század végétől a 14. század közepéig. (Monumenta Historica Budapestinensia XVII.) Budapest 2015.
- Stessel József*: A Németújváriak és Héderváriak leszármazásához. Századok 30. (1896) 429–437.
- Szabó Károly*: Kun László 1272–1290. (Magyar Történeti Életrajzok) Budapest 1886. (reprint: Budapest 1988.)
- Szekfü Gyula*: Serviensek és familiárisok. (Értekezések a történeti tudományok köréből XIII/3.) Budapest 1912.

- Székelly Gusztáv*: A Borsák tartományúri hatalma Ugocsa vármegyében. In: Középkor-történeti tanulmányok 8. A VIII. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2013. június 17–19.) előadásai. Szerk. Tóber Márta, Maléth Ágnes. Szeged 2015. 71–75.
- Szűcs Jenő*: Az utolsó Árpádok. (História Könyvtár. Monográfiák 1.) Budapest 1993.
- Thallóczy Lajos*: A Blagay család történeti szereplése. In: A Blagay-család oklevéltára. Bevezető tanulmánnyal a család történetéhez. Szerk. Thallóczy Lajos, Barabás Samu. Budapest 1897. vii–cclxix.
- Tímár Péter*: Pécs egyházi társadalma Károly Róbert korában. In: Baranyai Helytörténet-írás 1981. Szerk. Szita László. Pécs 1982. 13–56.
- Vajk Ádám*: „Mibe került ezen hűségi levél?”. Kőszegi Miklós győri püspöksége és az országos politika. In: In labore fructus. Jubileumi tanulmányok Győregyházmegye történetéből. Szerk. Nemes Gábor, Vajk Ádám. Győr 2011. 411–440.
- Wertner Mór*: A Csák nemzetség hont-esztergommegyei ága. Turul 14. (1896) 136–139.
- Wertner Mór*: A Güssingiek. Századok 29. (1895) 42–64., 136–154.
- Wertner Mór*: Csák Máté utódai. Turul 20. (1902) 104–112.
- Wertner Mór*: Magyar hadjáratok a XIV. században. Századok 39. (1905) 420–451.
- Wertner Mór*: Újabb nemzetségi kutatások VIII. A Kán-nemzetség erdélyi vagy vajdai ága. Turul 26. (1908) 122–129.
- Zolnay László*: A „Balassák” és a Felvidék. Adatok a XIII–XIV. század néhány kritikus évtizedéhez. In: Borsodi Levéltári Évkönyv V. Szerk. Csorba Csaba. H. n. [Miskolc] 1985. 83–169.
- Zolnay László*: Donch mester és a Balassák ősei. Turul 51. (1937) 22–39.
- Zolnay László*: Miklósfia Demeter mester (1250–1312). Turul 49. (1935) 35–37.
- Zsoldos Attila*: Adorján három ostroma. Oligarchák a Tiszántúlon a 13–14. század fordulóján. (Tanulmányok Biharország történetéről 6.) Nagyvárad 2019.
- Zsoldos Attila*: A Druget-tartomány története 1315–1342. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) Budapest 2017.
- Zsoldos Attila*: A Henrik-fiak. A Héder nembéli Kőszegiek „családi története”. Vasi Szemle 64. (2010) 651–661.
- Zsoldos Attila*: III. András hat nádora. In: Erősségénél fogva várépítésre való. Tanulmányok a 70 éves Németh Péter tiszteletére. Szerk. Juan Cabello, C. Tóth Norbert. (A Jósza András Múzeum Kiadványai 68. sz.) Nyíregyháza 2011. 289–299.
- Zsoldos Attila*: Anjou Károly első koronázása. In: Auxilium Historiae. Tanulmányok a hetvenesztendő Bertényi Iván tiszteletére. Szerk. Körmendi Tamás, Thoroczkay Gábor. Budapest 2009. 405–413.
- Zsoldos Attila*: Az ártatlan oligarcha. Történelmi Szemle 60. (2018) 555–563.
- Zsoldos Attila*: Az erdélyi lázadó: Ákos nembéli Mojs. In: Certamen IV. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. szaksztyályában. Szerk. Egyed Emese, Gálfi Emőke, Weisz Attila. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár 2017. 233–240.
- Zsoldos Attila*: Családi ügy. IV. Béla és István ifjabb király viszálya az 1260-as években. (História Könyvtár. Monográfiák 24.) Budapest 2007.

Zsoldos Attila: Erdélyi háborúk a 14. század elején. In: Elfeledett háborúk. Középkori csaták és várostromok (6–16. század). Szerk. Pósan László, Veszprémy László. Zrínyi Kiadó, Budapest 2016. 198–231.

Zsoldos Attila: Hűséges oligarchák. In: A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére. Szerk. Baráth Magdolna, Molnár Antal. Budapest–Győr 2012. 347–354.

FÖLDRAJZI NEVEK

A jegyzék a kötetben említett, a mai Magyarország határain kívül fekvő helységek neveit tartalmazza

Adorján (Bihar m., ma Adorian, Románia) vár
Ajnácskő (Gömör m., ma Hajnáčka, Szlovákia) vár
Appony (Nyitra m., ma Oponice, Szlovákia) vár
Atyina (Körös m., ma Voćin, Horvátország) vár
Árva (Árva m., ma Orava, Szlovákia) vár
Bajmóc (Nyitra m., ma Bojnice, Szlovákia) vár
Balog (Gömör m., ma Blh, Szlovákia) vár
Barkó (Zemplén m., ma Brekov, Szlovákia) vár
Bálványos (Belső-Szolnok m., ma Unguraș, Románia)
Bátormonostora (utóbb Feketebátor, Bihar m., ma Batăr, Románia)
Belec (Varasd m., ma Belec, Horvátország) vár
Berencs (Nyitra m., ma Branč, Szlovákia) vár
Berstyanóc (Körös m., ma Bršljanica, Horvátország) vár
Bertény (Bihar m., ma Birtin, Románia)
Berzence (Bars m., ma Breznica, Szlovákia) vár
Beszterce (Bistrița, Románia)
Bécs (Wien, Ausztria)
Bécsújhely (Wiener Neustadt, Ausztria)
Béla (Varasd m., ma Bela, Horvátország) vár
Bihács (Zágráb m., ma Bihać, Bosznia-Hercegovina)
Bobróc (Liptó m., ma Bobrovec, Szlovákia)
Bodrogszög (Zemplén m., ma Klin nad Bodrogom, Szlovákia) vár

Bologna (Olaszország)
 Bolondóc (Trencsén m., ma Beckov, Szlovákia) vár
 Bonchida (Doboka m., ma Bontida, Románia)
 Borostyán (Zemplén m., ma Parušan, Szlovákia) vár
 Borostyánkő (Vas m., ma Bernstein, Ausztria) vár
 Borsmonostor (Sopron m., ma Klostermarienberg, Ausztria)
 Borsova (Bereg m., ma Borzsava, Ukrajna)
 Brumen (Zágráb m., ma Brubno, Horvátország) vár
 Budetin (Trencsén m., ma Budatin, Szlovákia) vár
 Csáktornya (Zala m., ma Čakovec, Horvátország) vár
 Csejte (Nyitra m., ma Čachtice, Szlovákia) vár
 Cseklész (Pozsony m., ma Čeklis, Szlovákia) vár
 Csicsó (Belső-Szolnok m., ma Ciceu, Románia) vár
 Detrekő (Pozsony m., ma Plavec, Szlovákia) vár
 Dés (Belső-Szolnok m., ma Dej, Románia)
 Déva (Hunyad m., ma Deva, Románia) vár
 Dobra (Vas m., ma Neuhaus, Ausztria) vár
 Dobronya (zólyomi ispánság, ma Dorá Niva, Szlovákia) vár
 Egervár (Küküllő m., ma Glogoveț, Románia) vár
 Egregy (Belső-Szolnok m., ma Românași, Románia)
 Feketehalom (brassói ispánság, ma Codlea, Románia) vár
 Felsőlendva (Vas m., ma Grad, Szlovénia) vár
 Fenes (Bihar m., ma Feniș, Románia) vár
 Fülek (Nógrád m., ma Fil'akovo, Szlovákia) vár
 Gálszécs (Zemplén m., ma Sečovce, Szlovákia)
 Gede (Gömör m., ma Hodejov, Szlovákia) vár
 Gilvác (Szatmár m., ma Ghilvaci, Románia) vár
 Gimes (Divénykő, Nyitra m., ma Jelenec, Szlovákia) vár
 Glazs (Bosznia, ma Glaž, Bosznia-Hercegovina) vár
 Gordova (Körös m., ma Grdjevac, Horvátország)
 Gölnicbánya (Szepes m., ma Gelnica, Szlovákia)
 Gyulafehérvár (Fehér m., ma Alba Iulia, Románia)
 Hátszeg (Hunyad m., ma Hațeg, Románia) vár
 Holics (Újvár, Nyitra m., ma Holíč, Szlovákia) vár

Hrasztovica (Zágráb m., ma Hrastovica, Horvátország) vár
 Hricsó (Trencsén m., ma Hričov, Szlovákia) vár
 Hrussó (Bars m., ma Hrušov, Szlovákia) vár
 Jánok (Abaúj m., ma Janík, Szlovákia)
 Jászó (Abaúj m., ma Jasov, Szlovákia)
 Jenő (Bihar m., utóbb Köröskisjenő, ma Ineu, Románia)
 Jeszenő (Zemplén m., ma Jasenov, Szlovákia) vár
 Jókő (Nyitra m., ma Dobrá Voda, Szlovákia) vár
 Kabold (Sopron m., ma Kobersdorf, Ausztria) vár
 Kapi (Sáros m., ma Kapušany, Szlovákia) vár
 Kapronca (Körös m., ma Koprivnica, Horvátország) vár
 Kassa (Abaúj m., ma Košice, Szlovákia)
 Kecskés (Fehér m., ma Piatra Craivii, Románia) vár
 Kertes (Vas m., ma Gaas, Ausztria) vár
 Kékkő (Nógrád m., ma Modrý Kameň, Szlovákia) vár
 Kolozs (Kolozsakna, Kolozs m., ma Cojocna, Románia)
 Kolozsvár (Kolozs m., ma Cluj-Napoca, Románia)
 Komárom (Komárom m., ma Komárno, Szlovákia)
 Korlátkő (Nyitra m., ma Korlátka, Szlovákia) vár
 Kosztel (Varasd m., ma Kostel, Horvátország) vár
 Körösszeg (Bihar m., ma Cheresig, Románia) vár
 Kőszeg (Baranya m., ma Batina, Horvátország) vár
 Kővár (Külső-Szolnok m., ma Chioar, Románia) vár
 Krakkó (Krakków, Lengyelország)
 Krapina (Varasd m., ma Krapina, Horvátország) vár
 Krupa (Zágráb m., ma Bosanska Krupa. Bosznia-Hercegovina) vár
 Lampertszásza (utóbb Beregszász, Bereg m., ma Berehove, Ukrajna)
 Lánzsér (Sopron m., ma Landsee, Ausztria) vár
 Lelesz (Zemplén m., ma Leles, Szlovákia)
 Lendva (utóbb Alsólendva, Zala m., ma Lendava, Szlovénia) vár
 Léka (Vas m., ma Lockenhaus, Ausztria) vár
 Léta (Kolozs m., ma Lita, Románia) vár
 Léva (Bars m., Levice, Szlovákia) vár
 Lietava (Trencsén m., ma Lietava, Szlovákia) vár

Likava (Liptó m., ma Likavka, Szlovákia) vár
 Lipcse (zólyomi ispánság, utóbb Zólyomlipcse, ma Slovenská Ľupča, Szlovákia) vár
 Lipovec (Zágráb m., ma Lipovec, Horvátország) vár
 Lippa (Arad m., ma Lipova, Románia) vár
 Liptóvár (Nagyvár, Liptó m., ma Velký hrad, Szlovákia) vár
 Litva (Csábrág, Hont m., ma Čabrad, Szlovákia) vár
 Lobor (Varasd m., ma Stari Lobor, Horvátország) vár
 Lubló (Szepes m., ma Stará Lubovňa, Szlovákia) vár
 Ludbreg (Körös m., ma Ludbreg, Horvátország) vár
 Makovica (Sáros m., ma Zborov, Szlovákia) vár
 Marton (utóbb Nagymarton, Sopron m., ma Mattersburg, Ausztria) vár
 Medvevár (Zágráb m., ma Medvedgrad, Horvátország) vár
 Megyericse (Körös m., ma Medjurača, Horvátország) vár
 Micske (Bihar m., ma Mișca, Románia)
 Mikola (utóbb Garammikola, Bars m., ma Mikula, Szlovákia)
 Monoszló (Körös m., ma Moslavina, Horvátország) vár
 Munkács (Bereg m., ma Mukacseve, Ukrajna) vár
 Nagyszombat (Pozsony m., ma Trnava, Szlovákia)
 Nádasd (Hont m., ma Tekovské Trst'any, Szlovákia)
 Nápoly (Napolí, Olaszország)
 Nevicke (Ung m., ma Nevicke, Ukrajna) vár
 Németújvár (Vas m., ma Güssing, Ausztria)
 Nyaláb (Ugocsa m., ma Királyháza [Koroleve] területén, Ukrajna) vár
 Nyárhíd (Nyitra m., a mai Érsekújvár [Nové Zámky] területén, Szlovákia)
 Nyitra (Nyitra m., ma Nitra, Szlovákia)
 Oklics (Zágráb m., ma Okić, Horvátország) vár
 Orbász (Orbász m., ma Vrbaški grad, Bosznia-Hercegovina) vár
 Orbolc (Varasd m., ma Vrbovec, Horvátország) vár
 Oszterc (Varasd m., ma Oštrc, Horvátország) vár
 Ozalj (Zágráb m., ma Ozalj, Horvátország) vár
 Óvár (Trencsén m., ma Varin, Szlovákia) vár
 Palojta (Hont m., ma Plachtince, Szlovákia) vár
 Pétervárad (Szerém m., ma Petrovaradin, Szerbia)

Pinkafő (Vas m., ma Pinkafeld, Ausztria)
Polosnica (Körös m., ma Ploščica, Horvátország) vár
Pozsony (Pozsony m., ma Bratislava, Szlovákia)
Prága (Praha, Csehország)
Privigye (Nyitra m., ma Prievidza, Szlovákia) vár
Radna (besztercei ispánság, ma Rodna, Románia)
Rajec (Trencsén m., ma Rajec, Szlovákia) vár
Rohonc (Vas m., ma Rechnitz, Ausztria) vár
Rov (Sopron m., ma Roburg, Ausztria) vár
Rozgony (Abaúj m., ma Rozhanovce, Szlovákia)
Sáros (utóbb Nagysáros, Sáros m., ma Veľký Šariš, Szlovákia) vár
Sebesvár (Bihar, utóbb Kolozs m., ma Bologa, Románia) vár
Sempte (Nyitra m., ma Šintava, Szlovákia) vár
Solymos (Arad m., ma Șoimoș, Románia) vár
Somoskő (Nógrád m., ma Šomoška, Szlovákia) vár
Sólyomkő (Bihar m., ma Șoimi, Románia) vár
Spalato (ma Split, Horvátország)
Susica (utóbb Szentgyörgy, Körös m., ma Djurdjevac, Horvátország) vár
Szalánc (Abaúj m., ma Slanec, Szlovákia) vár
Szalárd (Bihar m., ma Sălard, Románia)
Szalónak (Vas m., ma Stadtschlaining, Ausztria) vár
Szamobor (Zágráb m., ma Samobor, Horvátország) vár
Száva-szentdemeter (Szerém m., ma Sremska Mitrovica, Szerbia)
Szeben (utóbb Nagyszeben, Szászföld, ma Sibiu, Románia)
Szepesvár (Szepes m., ma Spišský hrad, Szlovákia) vár
Szepsi (Abaúj m., ma Boldava nad Bodvou, Szlovákia)
Szék (utóbb Székakna, Doboka m., ma Sic, Románia)
Székelyhíd (Bihar m., ma Săcueni, Románia)
Széplak (utóbb Tenkeszéplak, Bihar m., ma Suplacu de Tinca, Románia)
Szina (Abaúj m., ma Seňa, Szlovákia)
Szkalka (Trencsén m., ma Skala, Szlovákia)
Szocóc (Turóc m., ma Socovce, Szlovákia)
Szokoly (Szakalya, Sáros m., ma Sokol, Szlovákia) vár
Szomszédvár (Zágráb m., ma Susedgrad, Horvátország) vár

Szőlős (utóbb Nagyszőlős, Ugocsa m., ma Vinohrady, Ukrajna) vár
Sztenicsnyák (Zágráb m., ma Steničnjak, Horvátország) vár
Sztrigó (Zala m., ma Štrigova, Horvátország) vár
Szucsány (Turóc m., ma Sučany, Szlovákia) vár
Tapolcsány (Nyitra m., ma Topoľčany, Szlovákia) vár
Temesvár (Temes m., ma Timișoara, Románia)
Tiba (Ung m., ma Tibava, Szlovákia) vár
Topa (Kolozs m., ma Topa Mică, Románia)
Topuszkó (Zágráb m., ma Topusko, Horvátország)
Trencsén (Trencsén m., ma Trenčín, Szlovákia) vár
Ugróc (Trencsén m., ma Uhrovec, Szlovákia) vár
Újvár (Liptó m., ma Liptovský Hradok, Szlovákia) vár
Valkó (Kraszna m., ma Valcău, R.) vár
Vaska (Körös m., ma Vaška, Horvátország)
Várad (utóbb Nagyvárad, Bihar m., ma Oradea, Románia)
Velence (Venezia, Olaszország)
Veseli (Csehország) vár
Visk (Hont m., ma Vyškovce, Szlovákia) vár
Vöröskő (Pozsony m., ma Červený Kameň, Szlovákia) vár
Zágráb (Zágráb m., ma Zagreb, Horvátország)
Zdenc (Körös m., ma Zdenci, Horvátország) vár
Zilah (Közép-Szolnok m., ma Zalău, Románia)
Zólyom (zólyomi ispánság, ma Zvolen, Szlovákia) vár
Zrin (Zágráb m., ma Zrin, Horvátország) vár
Zselin (Zágráb m., ma Želin, Horvátország) vár

KÉPEK JEGYZÉKE

Csukovits Anita fotója – 10., 17., 27., 28., 32., 35., 40., 44.

György Árpád Botond fotója – 22., 24.

Halper János fotója – 7.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára – 8., 9., 11., 12., 15., 16.,
18., 20., 26., 34., 38.

Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ,

Magyar Nemzeti Múzeum

Éremtár – 6., 31.;

Középkori Ötvösgyűjtemény – 2.;

Fegyvergyűjtemény – 14.;

Népvándorláskori Gyűjtemény – 19.;

Történelmi Képcsarnok, Festménygyűjtemény – 30.,

Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ, Országos Széchenyi
Könyvtár Kiemelt Tagintézmény – 1., 4., 5., 13., 23., 25., 36., 37., 39.,
41., 43.

Magyar Természettudomány Múzeum

György Zoltán fotója – 3.

Szabó Ádám fotója – 45.

Szent István Király Múzeum, Székesfehérvár – 46.

Szlovák Nemzeti Múzeum Történeti Múzeuma, Pozsony – 42.

Tringli István fotója – 21., 33.

Varga Szabolcs fotója – 29.

A 13–14. század fordulója körüli évtizedekben a nagybirtokos előkelők egy szűk csoportjának tagjai, az oligarchák képesnek bizonyultak arra, hogy egy-egy országrésznyi területéről kiszorítsák a királyi hatalmat, s maguk lépjenek annak helyébe. A kötet ebbe a korszakba kalauzolja el olvasóit, ám, ellentétben a téma korábbi feldolgozásaitól, ez alkalommal maguk az oligarchák kerülnek a középpontba. Az első fejezet bemutatja azt

a folyamatot, amelynek eredményeként az utolsó Árpádok, IV. László és III. András uralkodása idején végzetesen meggyengült a magyar királyok korábban kikezdehetetlennek tűnő hatalma. Ezt követően az egyes oligarchák története követhető nyomon felemelkedésüktől egészen bukásukig. Külön fejezet elemzi az oligarchák hatalomgyakorlásának közös vonásait, valamint a sajátosan egyedi jellemzőket. Végezetül azok a kísérletek kerülnek sorra, amelyekről az egymást váltó uralkodók az oligarchák hatalmának felszámolását remélték, s kiderül az is, hogy miért az Árpádok kihalását követően a magyar trónra került új dinasztia, az Anjouk első képviselőjének, I. Károlynak sikerült az, amivel elődei hasztalan próbálkoztak.

A szerző a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja, a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének kutató professzora. Az Országgház Kiadó gondozásában 2022-ben jelent meg *A 800 éves Aranybulla* című monográfiája.